ISSN NO: 2278-6163

शिक्षावाहिनी

Vol. 13

Issue 1 2023-24

सम्पादकः

प्रो. के. के. हर्षकुमारः

आचार्यः, शिक्षाशास्त्रविद्याशाखा

सहसम्पादकौ

डा. के. गिरिधररावः, डा. बि. नरेशकुमारनायकः

सहायकाचार्यौ, शिक्षाशास्त्रविद्याशाखा

शिक्षाशास्त्रविद्याशाखा

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

संसदः अधिनियमेन स्थापितः

गुरुवायूर्-परिसरः, पुरनाट्टुकरा,

तृश्शूर्, केरलम् - 680551.

GPS Map Camera
पुरानात्तुकारा, केरल, भारत
H544+6V8, पुरानात्तुकारा, केरल 680553, भारत
Lat 10.555653°
Long 76.158354°
23/02/24 07:44 AM GMT +05:30
Google

ISSN NO: 2278-6163

शिक्षावाहिनी

(SHIKSHA-VAHINI)

(Volume – 13) (Issue -1)

2023-24

सम्पादकः

प्रो. के. के. हर्षकुमारः

आचार्यः (शिक्षाशास्त्रविद्याशाखा)

सहसम्पादकौ

डा. के. गिरिधररावः

डा. बि. नरेशकुमारनायकः

सहायकाचार्यः (शिक्षाशास्त्रविद्याशाखा)

शिक्षाशास्त्रविद्याशाखा

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

संसदः अधिनियमेन स्थापितः

गुरुवायूर-परिसरः, पुरनाट्टुकरा, तृश्शूर

केरलम् – 680551

शिक्षावाहिनी SHIKSHA-VAHINI

(Journal in Education)

© All Rights Reserved

ISSN	**:**	**2278-6163**
First Impression	**:**	**March, 2024**
No. of Copies	**:**	**150**
Chief Editor	**:**	**Prof. K.K. Harshakumar, Head** School of Pedagogy, Guruvayoor Campus, Puranattukara, Thrissur Kerala – 680551.
Editors	**:**	**Dr. K. Giridhara Rao,** **Dr. B. Naresh Kumar Naik** Assistant Professor School of Pedagogy, Guruvayoor Campus, Puranattukara, Thrissur Kerala – 680551.
Editorial Board	**:**	**Dr. Venugopala Rao** **Dr. P. Vidyadhar** **Dr. Shyamraj. C** **Dr. M. Sridhar Rajan** **Smt. Swati K.S.**
Typed by	**:**	**Faculties and Students**
Type Setting	**:**	**Dr. B. Naresh Kumar Naik** **Dr. M. Sridhar Rajan**
Cover Design	**:**	**Dr. B. Naresh Kumar Naik**
Published by	**:**	**Bhavana Print Factory**

सम्पादकीयम्

वैश्विकस्तरे विद्यमानासु वृत्तिषु अध्यापनवृत्तिः उदात्ता अनितरसाधारणा च मन्यते। अध्यापनवृत्तिः सामाजिकप्रगत्या सह सम्बद्धा विद्यते यतोहि अन्यासां वृत्तीनां निर्मात्री पोषिका च वर्तते। प्राचीनकाले समाजे सर्वाधिकः सम्मान्यः सदस्यः आचार्यः आसीत्। अस्याम् अधिकतया शिक्षितेभ्यः एव प्रवेशस्य अनुमतिः अपि आसीत् । शिक्षाव्यवस्थायाः समाजस्य च केन्द्रबिन्दुरूपेण आचार्यः आसीत् । सः स्वज्ञानं कौशलं च छात्रेभ्यः प्रसारयितुं, छात्राणां सर्वतोमुखविकासाय च निरन्तरं कटिबद्धः आसीत् । परिवर्तिते अस्मिन् जगति आचार्याणां भूमिका अपि परिवर्तिता। आचार्याणां गुणवत्तावर्धनं राष्ट्रस्य निर्माणे महत्त्वपूर्णं भवति ।

"भविष्यनिर्मातॄणां शिक्षकाणां समूहस्य निर्माणे अध्यापकशिक्षायाः भूमिका अधिकमहत्त्वपूर्णा वर्तते । शिक्षकाणां निर्माणम् एतादृशी प्रक्रिया वर्तते यत्र बहुविषयकदृष्ट्या ज्ञानेन च सह उत्तमशिक्षकाणां निर्देशने मान्यतामूल्यनिर्माणेन सह अभ्यासस्यापि आवश्यकता विद्यते । शिक्षकाः शिक्षणप्रक्रियया शिक्षणशास्त्रस्य प्रगत्या च सह भारतीयमौल्यानि, भाषाः, ज्ञानम्, लोकाचारम्, जनजातीयपरम्पराज्ञानेन सह परम्परां च प्रति जागरूकाः स्युः" (रा. शि. नी. 2020, 15.1) । राष्ट्रियशिक्षानीतेः (एन्. ई. पि. 2020) अनुसारं सर्वाः संस्कृत-अध्यापकशिक्षासंस्थाः राष्ट्रिय-अधयापक-शिक्षा-परिषदः (NCTE) मार्गनिर्देशने आन्तरिकपरिवर्तनानि आनीय शिक्षकप्रशिक्षकाणां गुणवत्तां तद्द्वारा शिक्षकाणां गुणवत्तां च संवर्धयेयुः। **2047 तम-वर्षाभ्यन्तरे भारतं विकसितभारतरूपेण परिवर्तितं भवेदिति मान्यप्रधानमन्त्रिणां श्रीनरेन्द्रमोदिवर्याणां लक्ष्यं यद्वर्तते तत्र संस्कृत-अध्यापकशिक्षासंस्थानां उत्तरदायित्वं योगदानं च महत्त्वपूर्णं भवति ।** तद्दिशि अस्माभिः विशेषतया प्रयत्नाः विधेयाः।

शास्त्रनग-नभनेत्रमिते (2076) विक्रमाब्दे चैत्रमासे कृष्णपक्षे अष्टम्यां तिथौ, सोमवासरे (16 मार्च, 2020) संस्कृतजगतः कश्चन अभिनवः उत्कर्षः सञ्जातः । भारतवर्षे किं वा सर्वत्र संस्कृतजगति 16/03/2020 इति एतद्दिनं किञ्चन विशिष्टम् ऐतिहासिकं दिनं सञ्जातं यदा भारतदेशस्य संसदि सर्वसम्मत्या एकमतेन 'केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय-अधिनियमः, २०२०' पारितः । एतेन अधिनियमेन

प्राक्तनं राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानं केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय इति नाम्ना संस्थापितम्।

अयं गुरुवायूर्-परिसरः केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य बहुषु परिसरेषु अन्यतमः । अस्मिन् परिसरे शिक्षाशास्त्रविद्याशाखया प्रतिवर्षमिव अस्मिन्नपि वर्षे शिक्षावाहिनी इति विद्याशाखायाः शोधपत्रिका ISSN – 2278-6163 संख्यया युक्ता 13कुसुमत्वेन (Volume - 13) प्रकाश्यत इति महतः प्रमोदस्य विषयः। अस्यां पत्रिकायां विद्याशाखायाः अध्यापकानां छात्राणां च शोधप्रबन्धाः लेखाश्च शिक्षाजगतः कल्याणाय उपकुर्युरिति आशास्महे।

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य संस्कृतभाषायाश्च संवर्धनाय प्रसाराय विकासाय च निरन्तरम् अकुण्ठितदीक्षादक्षेभ्यः नैकशास्त्रपारङ्गतेभ्यः प्रबन्धनपटुभ्यः कुलपतिभ्यः **आचार्येभ्यः श्रीनिवासवरखेडिवर्येभ्यः**, कुलसचिवेभ्यः शिक्षाशास्त्रपारङ्गतेभ्यः **आचार्येभ्यः रा. गायत्री मुरलीकृष्णवर्येभ्यः** च अस्मिन् सन्दर्भे धन्यवादान् समर्पयावः।

शिक्षावाहिनी पत्रिकायाः सम्पादकरूपेण अवसरं प्रदाय पत्रिकायाः गुणवत्तावर्धनाय मार्गदर्शनेन अनुगृहीतवद्भ्यः गुरुवायूर्-परिसरस्य निदेशकेभ्यः **आचार्येभ्यः श्रीगोविन्दपाण्डेयवर्येभ्यः**, काले काले समुचितमार्गदर्शनेन प्रोत्साहितवद्भ्यः शिक्षाशास्त्रविद्याशाखायाः अध्यक्षेभ्यः मुख्यसंपादकेभ्यः **आचार्येभ्यः के. के. हर्षकुमारवर्येभ्यः**, शोधप्रबन्धानां संशोधनकर्मणि सहकृतवद्भ्यः शिक्षाशास्त्रविद्याशाखायाः सर्वेभ्यः आचार्येभ्यः साधुवादान् वितन्वः। शोधप्रबन्धानां टङ्कनकर्मणि सहकृतवद्भ्यः, पत्रिकायाः सुचारुमुद्रणं कृतसंस्थायै धन्यवादान् वितन्वः।

इत्थम्

सम्पादकौ

डा के. गिरिधरराव:

डा बि. नरेशकुमारनायक:

शुभाशंसा

सम्पद्यतेऽत्र केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य गुरुवयूर्-परिसरस्य शिक्षाशास्त्रविद्याशाखायाः शिक्षावाहिनी पत्रिकेयम् । संस्कृतं हि सर्वभाषाणां धात्री इत्यत्र न शंशतिः। अतः परिसरस्य छात्राध्यापकाः इमां भाषां अधिजिगीर्षवः भूयासुः इति सम्प्रार्थ्य सम्पादकसमिति जनेभ्यः शन्तनोतु भगवान् गुरुपवनपुराधीशः इति।

निदेशकः

प्रो.श्रीगोविन्दपाण्डेयः

शुभाशंसा

मोमुद्यमानविषयोऽयंवरीवर्ती यत् अस्माकं विभागस्य अमुष्या शिक्षावाहिनी इयं प्रकाशेतुं चेक्रियते। तत्र छात्राध्यापकानां समेषां कपोलकल्पितशैक्षिकपरिचर्चा समचर्चि। अतस्तावत् सम्पादकसमित्यै प्रणतिततिं प्रकल्प्य संस्कृतवाणिः जेजीयताम् इति।

विभागध्यक्षः

प्रो. के.के. हर्षकुमारः

मुख्यसम्पादकः

Prof. SrinivasaVarakhedi
Vice Chancellor

Prof. R.G. Murali Krishna
Registrar I/C

Prof. Shri Govinda Pandey
Director

Faculty Members

Prof. K.K.Harshakumar
Head of the Department

Dr. K. Giridhara Rao
Assistant Professor

Dr. Venugopala Rao
Assistant Professor

Dr. P. Vidyadhar
Assistant Professor

Dr. Shyamraj. C
Assistant Professor

Dr. B. Naresh Kumar Naik
Assistant Professor

Dr. M. Sridhar Rajan
Assistant Professor (Guest)

Smt. Swati K.S.
Dance Teacher (Part Time)

Smt. Vijayalakshmi
Assistant

Nishant
MTS

Alwin CA
Data Entry Operator

विषयानुक्रमणिका

सम्पादकीयम्

शुभाशंसाः

विभागीयाध्यपकाः

क्र.सं	विषयः	लेखकः	पृ.सं.
1.	Critically Discuss the Solution Focused Counseling	PROF. K.K.HARSHAKUMAR	1
2.	राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 – मिश्रितशिक्षण	डा. के. गिरिधर रावः	5
3.	शिक्षार्जने स्वाध्यायप्रक्रमः	डा.डि.वेणुगोपालरावः	12
4.	National Educational Policy (Nep 2020)	Dr. P. VIDHYADHAR	19
5.	Eclecticism in Education	Dr. SHYAMRAJ. C	22
6.	कक्षाप्रबंधनएवंमार्गदर्शन	डा. बि. नरेशकुमारनायक	26
7.	Sanskrit Language Teaching Through Multimedia	Dr. SRUTHY K.B	34
8.	Building RAPO With Students: A Pathway to Effective Sanskrit-Education	Dr. M. SRIDHAR RAJAN	41
9.	भाषाधिग्रहणस्य सिद्धान्ताः	डा.वा.फणिप्रसादः	44
10.	The Role of Information and Communication Technology in Enhancing Library Services in Open and Distance Learning	Dr. ANAND RAUTMALE	48
11.	श्राद्धविमर्षः	अभिजितदाशः	54
12.	रीतिरात्मा काव्यस्य	आकाश प्रधानः	59
13.	भगवद्गीतायाः द्वितीये अध्याये आत्मज्ञानविचारः	अतिरा बाबु	64
14.	हितोपदेशस्य मित्रलाभे कथाष्टके शैक्षिकपरिशीलनम्	बबिता मिश्रः	67
15.	पाठ्यचर्यायाः स्रोतांसि	बन्दना नायक	70
16.	गीतगोविन्देशैक्षिकतत्त्वानि	ज्ञानप्रकाश दे	72
17.	कालिदासकाव्येषु ज्योतिषशास्त्रम्	रंजु भोई	76
18.	साङ्ख्यदर्शनस्यमहत्वम्	रस्मिता सेनापति	80
19.	सांख्यदर्शनस्य परिचय	सनन्त कुमार वुर्गि	88
20.	आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकस्य भूमिका	सत्यनारायण प्रधानः	90

21.	इतिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेत्	शङ्करप्पा के	94
22.	माघस्य शिशुपालवधम्	शुचिस्मिता दाशमहापात्र	96
23.	अभिज्ञानशाकुन्तलेलोकाचारः	बैशाखी राउत	101
24.	पर्यावरणशिक्षा	मनोज कुमार पण्डा	104
25.	रक्षाचार्यः पुण्यात्मानः	मुकेश साहु	107
26.	प्राचीनभारते स्त्रीमहत्वम्	गायत्री कृष्णदासः	108
27.	अभिज्ञानशाकुन्तले श्लोकचतुष्टयम्	अश्वती के वि	110
28.	उपनिषद्	आर्या पि वि	113
29.	सामजिकिपरिप्रेक्ष्ये उत्कलीया संस्कृति:	रश्मिता स्वाईं	117
30.	भगवद्गीता नेतृत्वगुणसंवर्धनाय	श्रीलक्ष्मीः सी	122
31.	वैदिकगणितम्	सुभाषः पि.वि	125
32.	सरलमानकसंस्कृतम्	पद्मिनी पात्र	128
33.	भारतीय संस्कृति में गुरु का स्थान	अंकित शर्मा	133
34.	भारतीय दार्शनिक विचारधारा में पञ्चमहाभूतों का महत्व	अरुण प्रधान	136
35.	पुरुषार्थ चतुष्टय	डोनालिका दास	139
36.	जननी जन्मभूमि	झुनि नाएक	143
37.	आचार्य चाणक्य के शिक्षा दर्शन की अनुशासन	ज्योतिरंजन कर	146
38.	नशीली दवाओं का दुरुपयोग और लत	रिषभ् शर्मा	151
39.	सौन्दर्यमयीप्रकृति	सुश्री शुभलक्ष्मीदाश	156
40.	योग का महत्व	विनय पाण्डेय	159
41.	वैदिक कालीन महिलाओं की शैक्षिक स्थितियाँ और उनकी सामाजिक स्थिति	ललाटेन्दु मिश्रः	164
42.	भारत का योगदर्शन	देवस्मिता पाणी	168
43.	Introduction of Adult Education	JANAKIRAMAN.R	176
44.	Pollution	RANJITA SENAPATI	184
45.	Enhancing English Teaching at the Secondary Level Through Audio-Visual Aids: A Study on Implementation and Impact	S. KANJANAKHEE	191
46.	Scientific Elements in Sanskrit	SUMOD.PS	196

47.	Character Analasysin Swapnavasavdatta	HARITA RAG T K	201
48.	The Teacher and Postmodernism	ANAKHA P	204
49.	Importance of Sanskrit	ANJALI K. S	206
50.	Education in Ancientindia	ARUNDHATHI C. R	207
51.	Women Education: for a Sustainable Tomorrow	ADHIRA BABU	208
52.	Vivekananda Swami’s Vision on Education	KRISHNA R	210
53.	Yoga in Indian Knowledge System	SREELAKSHMI P K	212
54.	Don't Compare Yourself to Others	PRAGYA PARAMITA SAHOO	217
55.	The Importance of Time Table	SEETHAL RAJ	217
56.	Importance of Education	ANJU. NS	218
57.	The Magnificence of Sanskrit Education	GAYATHRI K	219
58.	जीवनं हि नाकलोकः	AMRUTA K	221
59.	शिक्षासामाजिकपरिवर्तनं च	ANJU KR	222
60.	अध्यापकेभ्यः मनोविज्ञानस्य आवस्यकता	बन्दनानायक	223
61.	समाजस्य उपाङ्गत्वेन विद्यालयः	निरुपमा माझी	224
62.	आधुनिकभारते संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वम्	Pabitra Bhoi	226
63.	ऋग्वेदे अष्टविकृतयः	पुनीत कुमार तिवारी	229
64.	शिक्षा कथं जगत् परिवर्तयति	SNEHA BIJU	233
65.	दशावतारेषु मत्स्यावतारः	जगन त्रिपाठी	234
66.	एकादशी- स्वरूपम्	मनोज कुमार पण्डा	236
67.	श्रीजगन्नाथाभ्युदयम्	सुधांशुशेखरदाश	239
68.	अन्तर्जाल कक्षायाः गुणाः दोषाः च	प्रबीना निखिल	242

CRITICALLY DISCUSS THE SOLUTION FOCUSED COUNSELING

Prof. K. K Harshkumar
H.O.D
School Of Pedagogy
pappuharshan@gmail.com

Abstract

This article critically examines Solution Focused Counselling (SFC), a brief therapeutic approach emphasizing solution discovery over problem exploration. Rooted in the principles of Solution Focused Brief Therapy, SFC prioritizes clients' strengths, resources, and unique capabilities to facilitate positive change. Key assumptions include the belief that change is constant, problems are not static, and minor adjustments can yield significant outcomes. The article highlights the effectiveness of SFC in various settings, particularly in schools, and its capacity to produce observable behaviour changes. However, it also discusses potential limitations, such as the risk of overlooking deeper issues and the challenge of fostering emotional connections. Ultimately, SFC is positioned as a pragmatic, goal-oriented method that empowers clients to envision and achieve their desired futures, reinforcing the importance of a cooperative counsellor-client relationship.

Introduction

Counseling is a scientific process of assistance extended by an expert in an individual situation to a needy person. It can make a satisfactory impact on the lives of individuals, families, and communities. It helps the people to navigate the difficult situation. Then a different approaches to Counseling solution focused Counseling is an important one among them.

Solution focused counseling

- Solution focused counseling is a brief therapy which focuses on solution finding than looking at the history of the problem.
- It is based on solution focused brief therapy model.
- Solution focused therapy focuses on people’s strength, competence and possibilities instead of their deficits, weakness and limitation.
- It concentrates on helping people move towards the future that they want and to learn what can be done differently by using their existing skills, strategies and ideas rather than focusing on the problem

- Assumptions of Solution Focused Counseling
- The important assumption of Solution Focused Counseling put forwarded by Murphy as If it works, do more of it, do something different.
  This denotes the pragmatic nature of solution focused counseling i.e. the value of any technique rests on its practical usefulness in promoting change and moving clients closes to their goals.
- Every client is unique resourceful and capable of changing.
  The counselor has to approach every client from a fresh perspective that honors his unique circumstances, goals and resources. It encourages the clients to recognize and apply their unique strengths and resources toward meaningful goals.
- Co-operative relationship enhances solutions.
  The quality of the client-practitioner relationship is the best predictor of outcomes in counseling. Effective Counseling relationships are built on mutual respect and common goals. This includes our accommodation of client's goals, resources and feedback and their trust in one commitment and ability to help them reach their goals.
- Client feedback improves outcomes
  In addition to creating co-operative and accountable relationships, obtaining formal feedback from clients on outcome and alliance has been shown to double the effectiveness of counseling.
- No problem is constant
  Regardless of how constant a problem seems, there are always fluctuations in its rate and intensity. Solution focused counselor seek out these fluctuations to the problem by directly asking for them, exploring the conditions under which they occur and encouraging students and others to do more of whatever they have done to bring them about.
- Big problems do not always require big solutions.
  Solutions focused counseling is based on the practical notion that one small change in any part of the problem system can ripple into large O' Haston and Weiner Davis have provided the following assumptions:
- People have strengths, resources and the ability to resolve the challenges they face in life.
- Change is always possible and is always happening.
- The Counselor's job is to help clients identify the change that is happening and to help them hung about even more change.
- Most problems do not require a great deal of gathering of historical information to resolve them.
- The solution of a problem does not require know what caused it.
- Small changes lead to more changes.

- Change and problem resolution can happen quickly.
- There's always more than one way to look at a situation.
- Critical Evaluation of Solution Focused Counseling
- There was strong evidence that solution focused counseling was an effective approach for behavioral and psychological conditions.
- It has wide application especially in the school setting.
- It works towards solution i.e. it is more action oriented.
- It helps the clients to identify what they do well.
- It encourages the client to use their strength to reach the goal.
- It is the expensive as a smaller number of sessions are required.
- Counselors who use this method make a conscious use of time by engaging the client quickly and keeping the client focused on goals and priorities.
- It is goal oriented and about time.
- It is less time-consuming counseling.
- If focuses on the strengths and skills and resources of the client. It uses the positive expectations of the therapists to client success.
- Clear goals are identified early on the process of solution focused counseling. Because of this, both client and counselor know what success will look like and can more easily identify when therapy is no longer needed.
- It may help in reducing the symptoms of stress, anxiety and depression and interpersonal relationship may be improved.
- Listening to the client is an important work for the counselor. Lack of attention the client's emotional expression and the use of emotion as a mechanism for producing meaningful change.
- In sometimes, the client may decide that the procedure is successful or complete before the counselor is ready to make the name decision.
- The hard work of the counselor may be ignored in sometimes.
- The focus on quick solution may miss some important underlying issues.
- The quick, goal-oriented nature of this counseling may not allow for an emotional, empathetic connection between counselor and client.
- The client's history is not important in it.

CONCLUSION

Solution Focused Counseling is a short term, goal-oriented approach that works with the strengths of the clients to help them in creating the better future. It is based on the principle "listen, select and build". It gives more importance on discussing solution than problems. Solution-Focused Counseling (SFC) is a brief, goal-oriented therapy that emphasizes client strengths and future-focused solutions over problem exploration. It is

particularly effective in school settings and can produce rapid behavioral changes. However, it may overlook deeper issues and emotional connections. SFC is a pragmatic approach that empowers clients to envision and achieve their desired future, emphasizing the importance of a collaborative counselor-client relationship. While it offers a quick and efficient solution, it's crucial to consider its limitations and integrate it with other therapeutic approaches for a comprehensive and holistic approach to counseling.

References:

1. https://www.verywellmind.com/what-is-solution-focused-brief-therapy
2. Asay, T. P., & Lambert, M. J. (1999). The empirical case for the common factors in therapy: Quantitative findings.
3. Hubble, S. D. Miller, & B. L. Duncan (Eds.), The heart and soul of change: What works in therapy (pp. 33–55). Washington, DC: American Psychological Association.
4. Corey, Gerald (2009). The Art of Integrative Counseling, 2nd edition. USA: Thomson Brooks/Cole.
5. de Shazer, Steve. (1985). Keys to solution in brief therapy. New York: Norton.
6. Preston, J. (1998). Integrative brief therapy: Cognitive, psychodynamic, humanistic and neurobehavioral approaches. San Luis Obispo, CA: Impact.

****

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 – मिश्रितशिक्षण

डा के. गिरिधरराव:
सहायकाचार्य:
शिक्षाशास्त्रविद्याशाखा

मुख्यपद – राष्ट्रीय शिक्षा नीति, मिश्रित शिक्षण, शिक्षा, शिक्षार्थी, हाइब्रिड शिक्षण, प्रशिक्षक, सीखना, मॉडल इत्यादि।

शोधसार – राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 ऑनलाइन और मिश्रित शिक्षा पर विशेष जोर देने के साथ भारत में शिक्षा प्रणाली में व्यापक परिवर्तन की कल्पना करता है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 अनुशंसा करती है कि प्राथमिक से लेकर उच्च शिक्षा तक सभी शैक्षणिक संस्थानों को गुणवत्तापूर्ण शिक्षा कुशलतापूर्वक प्रदान करने के लिए ऑनलाइन और मिश्रित शिक्षण उपकरणों का उपयोग करना चाहिए। मिश्रित शिक्षण की अवधारणा ने पिछले कुछ वर्षों में काफी लोकप्रियता हासिल की है, इसके फायदों की शिक्षण पेशेवरों द्वारा सराहना की जा रही है। मिश्रित शिक्षा सीखने को अधिक वास्तविक समय, प्रासंगिक और आकर्षक बनाने के लिए उभरती हुई तकनीक के साथ पारंपरिक कक्षा शिक्षण के लाभों को जोड़ती है।
इस शोधपत्र में मिश्रितशिक्षण क्या है ? हाइब्रिड और मिश्रित शिक्षा के बीच क्या अंतर है ? मिश्रित शिक्षा के लाभ। मिश्रित शिक्षा के नुकसान। मिश्रित शिक्षण मॉडल के प्रकार। इत्यादि विषयों पर चर्चा की गई है।

भूमिका -

राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनईपी) 2020 देश के शैक्षिक परिदृश्य में एक महत्वपूर्ण बदलाव का प्रतीक है। समग्र और लचीली शिक्षा पर जोर देने के साथ, एनईपी 2020 अंतराल को पाटने, पहुंच सुनिश्चित करने और सीखने के अनुभवों की गुणवत्ता बढ़ाने के लिए प्रौद्योगिकी-सक्षम शिक्षा के महत्व को पहचानता है। नीति में जिन प्रमुख पहलुओं पर जोर दिया गया है उनमें से एक मिश्रित शिक्षण पद्धतियों को अपनाना है। मिश्रित शिक्षा की प्रासंगिकता भारत में शिक्षा को बदलने के लिए एनईपी 2020 के दृष्टिकोण के साथ सहजता से मेल खाती है। मिश्रित शिक्षा, जो पारंपरिक कक्षा निर्देश को ऑनलाइन तत्वों के साथ जोड़ती है, सीधे बहु-विषयक और कौशलोन्मुख दृष्टिकोण के लिए एनईपी के आह्वान को संबोधित करती है। डिजिटल उपकरणों को एकीकृत करके, मिश्रित शिक्षण व्यक्तिगत शिक्षण मार्ग प्रदान कर सकता है, महत्वपूर्ण सोच को बढ़ावा दे सकता है और स्व-निर्देशित सीखने को प्रोत्साहित कर सकता है - एनईपी के शिक्षार्थी-केंद्रित प्रतिमान के सभी आवश्यक घटक। एनईपी विशेष शिक्षकों (पैरा 5.21) के प्रशिक्षण के लिए मिश्रित विधि की क्षमता का उपयोग करने, मुक्त और दूरस्थ शिक्षा (ओडीएल) (क्रमशः

पैरा 5.23 और पैरा 10.10) और वयस्क शिक्षा (पैरा 21.10) के माध्यम से शिक्षक शिक्षा और उच्च शिक्षा पाठ्यक्रमों की पेशकश करने का सुझाव देता है। इसके अतिरिक्त, सुदूर और वंचित क्षेत्रों में शिक्षार्थियों तक पहुंचने की मिश्रित शिक्षा की क्षमता, साथ ही विविध शिक्षण शैलियों को समायोजित करने की क्षमता, एनईपी के समावेशी और न्यायसंगत शिक्षा के लक्ष्य (पैरा 24.4) के साथ प्रतिध्वनित होती है। यह नवोन्मेषी दृष्टिकोण न केवल पारंपरिक रट-आधारित शिक्षा से उत्पन्न चुनौतियों का समाधान करता है, बल्कि छात्रों को तेजी से परस्पर जुड़ी और प्रौद्योगिकी-संचालित दुनिया में आगे बढ़ने के लिए भी तैयार करता है। कुल मिलाकर, एनईपी 2020 के दूरदर्शी सिद्धांत शिक्षा को आधुनिक बनाने के लिए मिश्रित सीखने की क्षमता के साथ संरेखित हैं, जो इसे भारत में शैक्षिक परिदृश्य के लिए एक प्रासंगिक और आशाजनक रणनीति बनाता है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 (एनईपी 2020) भारत में शिक्षा के भविष्य के लिए एक व्यापक नीति ढांचा है। यह 1986 की राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनपीई) के बाद भारत की पहली व्यापक शिक्षा नीति है । एनईपी 2020 ऑनलाइन और मिश्रित शिक्षा पर विशेष जोर देने के साथ भारत में शिक्षा प्रणाली में व्यापक परिवर्तन की कल्पना करता है । नीति अनुशंसा करती है कि प्राथमिक से लेकर उच्च शिक्षा तक सभी शैक्षणिक संस्थानों को गुणवत्तापूर्ण शिक्षा कुशलतापूर्वक प्रदान करने के लिए ऑनलाइन और मिश्रित शिक्षण उपकरणों का उपयोग करना चाहिए । इसमें एक राष्ट्रीय शिक्षा प्रौद्योगिकी मिशन की स्थापना का भी आह्वान किया गया है ताकि यह सुनिश्चित किया जा सके कि सभी संस्थानों के पास ऑनलाइन और मिश्रित शिक्षा के लिए आवश्यक प्रौद्योगिकी और बुनियादी ढांचे तक पहुंच हो ।

जैसे-जैसे प्रौद्योगिकी विकसित हो रही है और हमारे दैनिक जीवन के सभी पहलुओं को प्रभावित कर रही है, इन नई प्रौद्योगिकियों की शिक्षा और शिक्षा को नजर अंदाज नहीं किया जा सकता है । यह याद रखना महत्वपूर्ण है कि "विकसित होना" का तात्पर्य पुराने को नष्ट किए बिना अगले स्तर तक आगे बढ़ना है, यानी दोनों दुनियाओं का लाभ उठाना - नए के फायदों के साथ पुराने की सकारात्मकता । शिक्षा के मामले में, इसे मिश्रित शिक्षण के रूप में जाना जाता है ।

मिश्रित शिक्षण की अवधारणा ने पिछले कुछ वर्षों में काफी लोकप्रियता हासिल की है, इसके फायदों की शिक्षण पेशेवरों द्वारा सराहना की जा रही है। मिश्रित शिक्षा सीखने को अधिक वास्तविक समय, प्रासंगिक और आकर्षक बनाने के लिए उभरती हुई तकनीक के साथ पारंपरिक कक्षा शिक्षण के लाभों को जोड़ती है।

मिश्रित शिक्षण क्या है ?

मिश्रित शिक्षण नए युग के शिक्षार्थियों की बढ़ती जरूरतों को पूरा करने के लिए दो प्रशिक्षण वातावरणों - पारंपरिक आमने-सामने सीखने और ई-लर्निंग - का सबसे अच्छा संयोजन करता है। मिश्रित शिक्षा सीखने को कक्षा की दीवारों से बाहर ले जाती है, जिससे संसाधनों तक ऑनलाइन और ऑफलाइन दोनों

तरह से पहुंच संभव हो जाती है। यह सभी प्रकार के शिक्षार्थियों को शामिल करने में मदद करता है - वे दोनों जो पारंपरिक कक्षा के माहौल में बेहतर सीखते हैं और साथ ही वे जो अर्ध-स्वायत्त, कंप्यूटर-आधारित प्रशिक्षण के साथ सबसे अच्छा काम करते हैं। जबकि कक्षा में सीखना तत्काल आमने-सामने की बातचीत का अवसर प्रदान करता है, ऑनलाइन शिक्षण गेम, वीडियो, ट्यूटोरियल, क्विज़ आदि जैसे इंटरैक्टिव मीडिया के साथ स्व-गति से वैयक्तिकृत शिक्षण प्रदान करता है, जिसे सीखने के प्रबंधन प्रणाली में शिक्षार्थी के होम पेज से एक्सेस किया जा सकता है। (एलएमएस)।

मिश्रित शिक्षण एक सीखने का दृष्टिकोण है जो प्रशिक्षक के नेतृत्व वाले ईंट-और-मोर्टार कक्षा प्रशिक्षण और ऑनलाइन शिक्षण गतिविधियों को जोड़ता है।

पूर्ण ई-लर्निंग के विपरीत, प्रशिक्षण का ऑनलाइन भाग शिक्षक के साथ आमने-सामने प्रशिक्षण का स्थान नहीं लेता है; शिक्षक सीखने के अनुभव को बढ़ाने और कुछ विषयों की समझ को व्यापक बनाने के लिए प्रौद्योगिकी को शामिल करते हैं। उदाहरण के लिए, वे किसी वीडियो का लिंक साझा कर सकते हैं और छात्रों को इसे घर पर देखने की पेशकश कर सकते हैं, शिक्षक को अपनी समीक्षा ईमेल कर सकते हैं और फिर कक्षा में इस पर चर्चा कर सकते हैं।

हाइब्रिड और मिश्रित शिक्षा के बीच क्या अंतर है ?

मिश्रित शिक्षा के साथ-साथ मिश्रित शिक्षा भी होती है। इन दो सीखने के दृष्टिकोणों को अक्सर गलती से पर्यायवाची मान लिया जाता है। हालाँकि वे दोनों एक प्रकार के मिश्रण का संकेत देते हैं, फिर भी उनके बीच एक महत्वपूर्ण अंतर है।

हाइब्रिड लर्निंग में, एक शिक्षक या प्रशिक्षक शिक्षार्थियों को सामग्री वितरित करता है, जिनमें से कुछ व्यक्तिगत रूप से कक्षा में भाग लेते हैं, जबकि अन्य वस्तुतः घर से कक्षा में शामिल होते हैं। इस मामले में, शिक्षक वीडियो कॉन्फ्रेंसिंग हार्डवेयर और सॉफ्टवेयर जैसे उपकरणों का उपयोग करके एक ही समय में दूरस्थ और शारीरिक रूप से उपस्थित छात्रों को पढ़ाएगा।

दूसरी ओर, मिश्रित शिक्षण, व्यक्तिगत शिक्षण को ऑनलाइन शिक्षण विधियों के साथ जोड़ता है। इसलिए, शिक्षार्थी कक्षा में व्याख्यान सुन सकते हैं और फिर वहीं या घर पर ऑनलाइन प्रश्नोत्तरी में भाग ले सकते हैं। एक हाइब्रिड कार और एक ब्लेंडर के बारे में सोचें। एक हाइब्रिड कार दो प्रकार के ईंधन को जोड़ती है, जैसे हाइब्रिड लर्निंग दो प्रकार के सीखने के वातावरण को जोड़ती है। और एक ब्लेंडर वह सब कुछ मिला देता है जो आप इसमें डालते हैं, और इसी तरह, मिश्रित शिक्षण कई प्रकार की शिक्षण सामग्री को जोड़ता है।

मिश्रित शिक्षा के लाभ

यदि आप मिश्रित शिक्षा को लागू करने के बारे में सोच रहे हैं, तो आप शायद जानना चाहेंगे कि क्या यह परेशानी के लायक है। तो, शिक्षार्थियों (छात्रों या कर्मचारियों) और संगठनों (स्कूलों, विश्वविद्यालयों, या कंपनियों) के लिए मिश्रित शिक्षा के कुछ फायदों पर एक नज़र डालें:

• सुरक्षित सीखने का माहौल
• इंटरैक्टिव सीखने की प्रक्रिया
• शिक्षार्थी स्वायत्तता
• बेहतर शिक्षार्थी जुड़ाव
• बेहतर समझ
• विस्तृत विश्लेषण

आइए बारी-बारी से उनमें से प्रत्येक पर करीब से नज़र डालें।

शिक्षार्थियों के लिए मिश्रित शिक्षा के लाभ :-

सुरक्षित शिक्षण वातावरण –

अगर 2020 ने हमें कुछ सिखाया है, तो वह यह है कि एक ही स्थान पर बहुत सारे लोगों के साथ रहने की अपनी जटिलताएँ हो सकती हैं। और उन लोगों को सिर्फ स्क्रीन पर देखना असहनीय है. मिश्रित दृष्टिकोण शिक्षार्थियों द्वारा ऑफ़लाइन एक साथ बिताए गए घंटों की संख्या को कम करके सीखने को सुरक्षित बनाता है लेकिन फिर भी उन्हें लाइव संचार प्रदान करता है।

इंटरैक्टिव सीखने की प्रक्रिया –

सैद्धांतिक सामग्री चुनौतीपूर्ण हो सकती है (यदि उबाऊ न हो)। यह एक बात है जब शिक्षार्थी कुछ घंटों के लिए बैठकर किसी वक्ता को सुनते हैं। और यह मौलिक रूप से भिन्न होता है जब वे वही जानकारी बटन पर क्लिक करके, संवाद सिमुलेशन में भाग लेकर, गेम जैसा कोर्स करके, इत्यादि सीखते हैं। नया ज्ञान प्राप्त करना मज़ेदार हो सकता है, और मिश्रित शिक्षण इसे ऐसा करने के लिए बहुत सारे उपकरण प्रदान करता है।

शिक्षार्थी स्वायत्तता –

व्यक्तिगत शिक्षण पथ को नियंत्रित और निर्धारित करने में सक्षम होना शिक्षार्थियों - और विशेष रूप से वयस्कों - के लिए आवश्यक है। सीखना छात्रों और कर्मचारियों की एकमात्र (और शायद ही सबसे महत्वपूर्ण) गतिविधि नहीं है। काम, परिवार, शौक और दोस्त - लोगों का जीवन कई पहलुओं से बना है, और सीखना बाधा नहीं बनना चाहिए। मिश्रित शिक्षण में, शिक्षार्थी 24/7 पाठ्यक्रमों तक पहुंच सकते हैं - जब भी वे चाहें और उनके पास अवसर हो।

मिश्रित शिक्षण के नुकसान :-

अब जब आप मिश्रित शिक्षण के 'क्यों' को जानते हैं, तो आइए 'क्यों नहीं' पर भी नजर डालें। इस सीखने के दृष्टिकोण के नुकसान यहां दिए गए हैं:

• शिक्षकों/प्रशिक्षकों के लिए नया कौशल सेट

• साहित्यिक चोरी
• अधिक लागत

आइए इनमें से प्रत्येक पहलू को अधिक बारीकी से देखें।

शिक्षकों/प्रशिक्षकों के लिए नया कौशल सेट -

मिश्रित शिक्षण के लिए विशेष डिजिटल क्षमता की आवश्यकता होती है, क्योंकि प्रशिक्षकों को ऑनलाइन पाठ्यक्रम बनाने, उन्हें छात्रों को सौंपने, उनकी प्रगति की निगरानी करने और बहुत कुछ करने की आवश्यकता होती है। कुछ ई-लर्निंग टूल में सीखने की तीव्र गति होती है, और सभी शिक्षक किसी नए तकनीकी टूल में महारत हासिल करने के लिए आवश्यक समय और परेशानी का निवेश करने के इच्छुक नहीं हो सकते हैं।

एक नया कौशल सेट इस तथ्य को भी संदर्भित करता है कि डिजिटल रूप से अनुभवहीन शिक्षक अध्ययन के लिए बहुत अधिक सामग्री दे सकते हैं क्योंकि उनके पास कक्षा की समय सीमा नहीं है और सोचते हैं: "ठीक है, यह उतना अधिक नहीं है। और शिक्षार्थी घर पर हैं, इसलिए उनके पास बहुत सारा खाली समय है।" और इससे शिक्षार्थियों में संज्ञानात्मक अधिभार पैदा हो सकता है।

साहित्यिक चोरी -

आप जितनी अधिक ई-लर्निंग सामग्री बनाएंगे, साहित्यिक चोरी का जोखिम उतना ही अधिक होगा। प्रशिक्षक गलती से ऐसा कर सकते हैं, जैसे कि यदि उन्हें कोई ऐसी छवि मिलती है जो उनके विचार को उजागर करती है और इसे अपने ऑनलाइन पाठ्यक्रम में जोड़ते हैं, जबकि छवि कॉपीराइट द्वारा संरक्षित है। यदि ऐसा होता है, तो यह कंपनी या विश्वविद्यालय है जो मुसीबत में पड़ सकता है।

अधिक लागत -

यदि आप ई-लर्निंग का उपयोग करते हैं, तो आप ई-लर्निंग सॉफ़्टवेयर के लिए भुगतान करते हैं। यदि आपके पास कक्षा में शिक्षा है, तो आप प्रकाश, गैस, उपकरण आदि के लिए भुगतान करते हैं और यदि आपके पास मिश्रित शिक्षा है, तो आप हर चीज के लिए भुगतान करते हैं।

मिश्रित शिक्षण के प्रकार :-

यहां पांच सबसे सामान्य प्रकार की मिश्रित शिक्षण रूपरेखाएं दी गई हैं:

1. फ़्लिप्ड मॉडल (Flipped Model) -

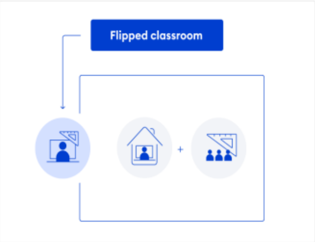

फ़्लिप्ड क्लासरूम मिश्रित शिक्षण मॉडल में, मूल शिक्षण ढाँचा उल्टा हो जाता है। शिक्षार्थियों को आमने-सामने प्रशिक्षण सत्र में भाग लेने के बाद

कुछ ऑनलाइन स्व-गति से सीखने के बजाय, यह मॉडल ऑनलाइन सीखने पर ध्यान केंद्रित करता है। शिक्षार्थी अपने समय पर निर्धारित सामग्री का उपभोग करते हैं - या तो घर पर या कक्षा से पहले - और कक्षा में समय सक्रिय सीखने और अपने नए सीखे गए कौशल को लागू करने के लिए समर्पित होता है। यह चर्चा, केस अध्ययन या समूह परियोजनाओं के रूप में किया जा सकता है।

2. आमने-सामने ड्राइवर मॉडल (Face-to-Face Driver Model) -

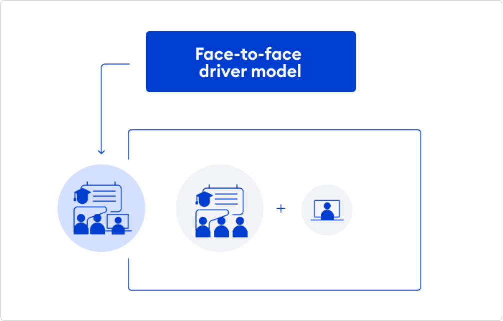

आमने-सामने ड्राइवर मिश्रित शिक्षण मॉडल पारंपरिक कक्षा प्रशिक्षण के सबसे करीब है, क्योंकि अधिकांश प्रशिक्षण एक प्रशिक्षक के मार्गदर्शन में कक्षा सेटिंग में होता है। यह दृष्टिकोण उन शिक्षार्थियों को व्यक्तिगत, व्यक्तिगत सहायता प्रदान करता है जो नई अवधारणाओं को समझने के लिए संघर्ष कर रहे हैं या प्रशिक्षण पाठ्यक्रम से पीछे रह रहे हैं।

3. घूर्णी मॉडल (Rotational Model) -

घूर्णी मिश्रित शिक्षण मॉडल में, शिक्षार्थियों से एक निश्चित कार्यक्रम का पालन करने और स्व-गति से ऑनलाइन सीखने और आमने-सामने बातचीत दोनों के माध्यम से घूमने की अपेक्षा की जाती है। कार्यक्रम निश्चित हैं लेकिन लचीले हैं। विभिन्न प्रशिक्षण विधियों को शामिल करने से शिक्षार्थियों को जो सीखा है उसका अभ्यास करने की अनुमति मिलती है, जिससे सीखने की कोई भी कमी भर जाती है। इससे प्रशिक्षण की प्रगति पर नज़र रखना आसान हो जाता है, क्योंकि शिक्षार्थी एक निश्चित कार्यक्रम का पालन कर रहे हैं।

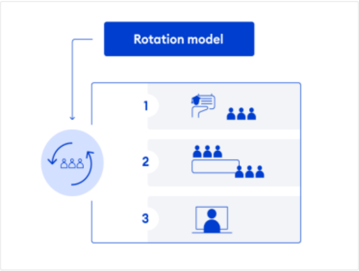

4. फ्लेक्स मॉडल (Flex Model) -

फ्लेक्स मिश्रित शिक्षण मॉडल शिक्षार्थियों को एक लचीला और व्यक्तिगत सीखने का अनुभव देता है जो विशेष रूप से उनकी आवश्यकताओं के अनुरूप होता है। यह मॉडल ऑनलाइन शिक्षण को समग्र शिक्षण अनुभव में सामग्री के मुख्य ट्रांसमीटर के रूप में नेतृत्व करने की अनुमति देता है जबकि प्रशिक्षक छोटे-समूह सेटिंग्स में आवश्यक सहायता प्रदान करते हैं। फ्लेक्स मॉडल छात्रों को सीखने की प्रक्रिया के दौरान अपनाए गए रास्तों और शेड्यूल को अनुकूलित करने की अनुमति देते हैं।

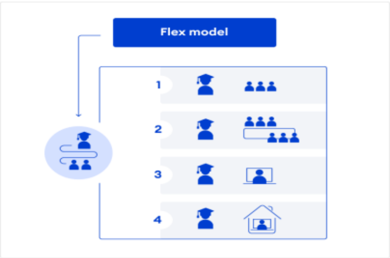

5. समृद्ध वर्चुअल मॉडल (Enriched Virtual Model) -
समृद्ध वर्चुअल मिश्रित शिक्षण मॉडल फ्लेक्स मॉडल के समान है, जिसका प्रमुख घटक ऑनलाइन प्रशिक्षण है। दूरस्थ कार्य के इस युग में यह मॉडल तेजी से लोकप्रिय हो गया है। हालाँकि, फ्लेक्स मॉडल के विपरीत, शिक्षार्थियों को भौतिक या आभासी कक्षाओं में एक निर्धारित प्रशिक्षक के नेतृत्व वाले कक्षा सत्र से गुजरना होगा। यह मॉडल ऑनलाइन प्लेटफ़ॉर्म के माध्यम से शिक्षार्थी-प्रशिक्षक बातचीत को सक्षम करके दूरस्थ शिक्षण अनुभव को समृद्ध करता है।

उपसंहार - फिर भी, यह निश्चित रूप से जानने का कोई तरीका नहीं है कि क्या ऑफ़लाइन शिक्षण, ऑनलाइन शिक्षण, या मिश्रित शिक्षण आपके मामले में सबसे प्रभावी होगा। प्रभावी प्रशिक्षण हमेशा शिक्षार्थी-केंद्रित है और रहा है; आप चाहे जो भी रणनीति चुनें, आप अपने शिक्षार्थियों को हर चीज से ऊपर रखकर और फिर आगे बढ़ते हुए बाकी को अनुकूलित करके गलत नहीं हो सकते। इसलिए शिक्षकों को आधुनिक तकनीकी के साथ साथ कक्षा में आधुनिक नवीन प्रविधियों को भी प्रयोग करने से कक्षाशिक्षणप्रक्रिया और समृद्ध होगी।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

- राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020।
- https://www.ugc.gov.in/pdfnews/6100340_Concept-Note-Blended-Mode-of-Teaching-and-Learning.pdf
- https://en.wikipedia.org/wiki/Blended_learning
- https://elmlearning.com/hub/elearning/blended-learning/
- https://www.learnupon.com/blog/what-is-blended-learning/

****

शिक्षार्जने स्वाध्यायप्रक्रमः

डा.डि.वेणुगोपालरावः,
सहायकाचार्यः,
शिक्षाशास्त्रविद्याशाखा,

सारांशः –

ज्ञानेन विज्ञानेन च मानवाः सदा नवसमाजनिर्माणाय यतमानाः भवन्ति। इह संसारे सर्वे अपि प्राणिविशेषाः स्वजीवनप्रक्रियायां स्वकीयेन तृतीयज्ञाननेत्रेण सदा स्वक्षेत्रे लक्ष्यगामिनः भवन्ति। येन च प्राणिविशेषाः अवबुध्यन्ते तदेव ज्ञानमिति कथ्यते। यद्यपि अवबोधक्षमता मानवेतरप्राणिविशेषेषु संलक्ष्यते, तथापि तदवबोधक्षमतानुगुणं कार्यसाधननैपुण्यं तु मानवानामेवेति विदित विषय एव। प्रक्रमे अस्मिन् विशेषतया समाजान्तर्गताः मानवाः अनुपमा एव। ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम्। विरूपं विशिष्टं वा ज्ञानं विज्ञानमिति कथ्यते। मोक्षसाधनभूतं ज्ञानमिति, तदितरं शिल्पशास्त्रादिज्ञानं विज्ञानमिति शास्त्रेषु निगदितमस्ति। अत्र मोक्षसाधनभूतं ज्ञानं शाश्वतं सनातनमिति, तत्कालिकं सुखदमशाश्वतं तु विज्ञानमिति अनुभववेद्यमेव भवति। आभ्यामुभाभ्यां साधनभूता तु शिक्षाप्रक्रियैव। भारतीयशिक्षापरम्परा एताभ्यामुभाभ्यां मण्डितेति कथने नातिशयोक्तिः। आद्यायां सनातन्यां भारतीयशिक्षाव्यवस्थायां तु ज्ञानविज्ञानयोः द्वयोश्च परमलक्ष्यमासीत् पुरुषार्थप्राप्तिः मोक्षप्राप्तिर्वा । एतयोः ज्ञानविज्ञानयोः समुपार्जनाय भारतीयशिक्षापरम्परायां नैके प्रक्रमाः विधयश्च निरूपिताः विद्यन्ते। तेषु स्वाध्यायप्रक्रमः अन्यतमः भवति। **स्वाध्यायो अध्येतव्यः, स्वाध्यायान्मा प्रमद, स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्** इति श्रुतिवचांसि ज्ञानसमुपार्जने स्वाध्यायप्रक्रमस्य महत्वं प्रतिपादयन्ति।

स्वाध्यायः - इतीदं शैक्षिकमनुपमं पदं भारतशैक्षिकसम्पदेव । स्वाध्यायशीलपराः छात्राः कथं ज्ञानविज्ञानयोः समुपार्जने सक्षमास्सञ्जाता इतीदं शैक्षिकपदं समेषां हृदये जिज्ञासां, संशयं च जनयति । **स्ववेदाध्ययनं स्वाध्यायः** इत्यमरः। स्वकीयस्य वेदस्य अध्ययनप्रक्रम एव स्वाध्यायः इति कथयन्ति। स्वाध्यायप्रक्रमावसरे शिष्यः कं मार्गमनुसरति इति ज्ञेयांशः भवति। श्रवणं मननं तथा निधिध्यासनमिति प्रमुखानि अध्ययनाध्यापनसोपानानि समाश्रित्य गुरवः शिष्याश्च सर्वे अपि स्वाध्यायशीलाः आसन्। अनेन स्वाध्यायप्रक्रमेणैव भारतीयाः इहलोकपरलोकगतान् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविचारान् सर्वानधीत्य विश्वगुरुस्थानभाजः लब्धख्याताश्चासन् विद्यन्ते च। गुरुणा एकवारं कथ्यते, पश्चात् छात्राः संयमिनस्सन्तः स्वयमेव विषयाधिपत्यं यावत् पठन्ति इत्येवं प्रकारेणैव स्वाध्यायप्रक्रमं गणयन्त्याधुनिकाः नैके शिक्षाक्षेत्रजनाः। तावन्न, तदतिरिच्यापि स्वाध्यायप्रक्रमे गुरुशिष्ययोः औपचारिकानौपचारिक - साहचर्यत्मकाः शिष्टविचाराः सम्मिलिताः सन्तीति शङ्कराचार्यप्रणीतात् **विवेकचूडामणिः**

इत्याख्यग्रन्थात् लक्ष्यन्ते। गुरुशिष्ययोः द्वयोः ज्ञानार्जनव्यवहारे नैके विचाराः ज्ञातव्याः विद्यन्त इति शोधपत्रे अस्मिन् प्रस्तूयन्ते।

साङ्केतिकपदानि – (Key Words)

भारतीयज्ञानपरम्परा = Indian Knowledge System**,** भारतीयशिक्षाप्रक्रिया = Indian Education Process, स्वाध्यायः = Self Study Method ।

भूमिका -

भारतस्य शिक्षापरम्परा काचिदनुपमैव वर्तते। तत्र च सनातनधर्माधारिता प्राचीनशिक्षापरम्परा तु अद्वितीयैव। तस्यां शिक्षाप्रक्रियायां गुरुस्तावत् सर्वज्ञः, शिष्यस्तु विद्यार्थी सन् गुरोनुयायी आसीत्। गुरवः शिष्याश्च स्वाध्यायशीलपराः भूत्वा स्वाध्यायप्रक्रमेणैव सैद्धान्तिकप्रायोगिकपक्षतश्च सकलशास्त्राणि स्वायत्तीकुर्वन्ति स्म। अत्र न शिक्षासामग्री, न शिक्षणोपकरणानि, न शिक्षणविधयः, न शिक्षणसूत्राणि, न शिक्षणपद्धतयः, न उपागमाः। तथापि कथं ते सकलशास्त्रमर्मज्ञास्सञ्जाता इत्ययं विचारः आधुनिकशिक्षा-क्षेत्रस्थानां सर्वेषां कृते विस्मयात्मकः एव।

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः।
बुद्धिमन्तस्तु नराः श्रेष्ठाः नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः।।
ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः।। (मनु.1.97-98)

अत्र विचारे अस्मिन् मानवानां बुद्धिविचारः विचारार्हः वर्तते। विद्वत्सु कृतबुद्धयः तथा कृतबुद्धिषु कर्तारः इति तत्त्वद्वयं तु सक्रियतातत्त्वं बोधयति। पश्चात् कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः इति गुरुशिष्यादयः सर्वे अपि निर्दिष्टाः वर्तन्ते। ब्रह्मतत्त्वावबोधने तथा ब्रह्मधामप्राप्तये च, अर्थात् तज्ज्ञानप्राप्तये सर्वे परिश्रमिणः, कृतप्रयत्नाः तथा सदा स्वाध्यायशीलाश्च भवेयुरिति गूढार्थः द्योत्यते। इत्थमेव विवेकचूडामणौ शङ्कराचार्येण आह - यथा हि

जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता
तस्माद्वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात्परम्।
आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मना संस्थिति –
र्मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसुकृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते।। वि.चू. 2

स्थावरजङ्गमरूपजन्तुषु सर्वेषु मानवजन्म बहुपुण्यफलेन क्लेशेन विरलतयैव भवति। तत्रापि पुरुषशरीरमतिदुर्लभममेव। तत्रापि विप्रता नाम विवेकपूर्णप्रतिभायुक्तः तथा वैदिकधर्ममार्गानुष्ठानकर्ता तु विशेषरूपेण गण्यते। ततः परोक्षज्ञानी, नित्यानित्यवस्तुविवेकी, आत्मज्ञः अतीवदुर्लभः इति शङ्कराचार्यः। पुंस्त्वात् समे अपि विशेषांशाः सामान्यमानवे विरलतया दृश्यन्ते। विप्रता, वैदिकधर्ममार्गपरता, आत्मानात्मविवेचनम् इत्येते गुणात्मकविचाराः भारतीयसनातनपरम्परायां मानवानां बाल्यावस्थायाः विचाराः भवन्ति स्म। छात्राः आचारवताम् अभिभावकानां, ज्येष्ठानां,

कुलवृद्धानां तथा गुरूणां च वाक्यानुसरणेन, आचारानुसरणेन, स्वभावव्यवहाराणां निरीक्षणेन, स्वानुभवोत्पन्नप्रतिभया च स्वाध्यायशीलास्सन्तः शैशवावस्थायामेव समस्तज्ञानमार्जयन्ति स्म। स्वाध्यायस्तत्र प्रभावपूर्णः सामाजिकप्रक्रमश्च आसीत्। **आचार्यात् पादमादत्ते** इति लौकिकसूक्त्यापि स्वाध्यायतत्त्वमेव विशेषतया प्रकट्यते। स्वमेधया, सब्रह्मचारिभिः, कालक्रमेण च इति त्रिष्ववस्थासु विशेषतया मानवाः आत्मानात्मविवेचनपराः स्वाध्यायशीलाः भवन्तीति सुस्फष्ट एव विचारः। वैदिकधर्ममार्गपरता इति विशेषणेन अनुष्ठानकर्ता इति कथ्यते। अनुष्ठानं नाम नैरन्तर्यकर्म भवति। अर्थात् सततं निरतं वा छात्राः पठनपाठनगतिविशेषशीलाः भवन्ति स्मेत्यर्थः। स्वाध्ययनपराः छात्राः सर्वदा जीवनमुक्त्यौ यथार्थज्ञानतत्त्वावधानिनः सन्तः समाजे व्यवहरन्ति स्म।

मनुष्यत्वं मुमुक्षत्वं महापुरुषसंश्रयः इति श्रीशङ्कराचार्यकथनात् जीवेषु नरजन्म, जीवनमिक्तिः, महापुरुषसंश्रयः इति त्रयः विचाराः दैवानुग्रहेणैव इति लोकविश्वासः। अयं विश्वासः सम्प्रति मानवस्यान्तिमावस्थायामेव सर्वेषु जागर्ति। परन्तु भारतीयपरम्परायां तु जन्मतः आरभ्य एव त्रिष्वेतेषु नतमम्तकाः कठिबद्धाः तथा दत्तहृदयाः आसन्। मनुष्यत्वं नाम वेदाधिकारी। सः वेदाधिकारी अपि मुमुक्षुः अर्थात् मुक्त्येच्छाशीलः स्यात्। तन्मुक्तिप्राप्तये सदा महापुरुषाणाम् आश्रयः सत्सङ्गः वा कार्यः। त्रयमिदं दैवानुग्रहादेव सम्भवतीति कथ्यते। अत्रेदं ज्ञायते यच्छात्रः तज्ज्ञानार्जनशीलः सदा स्यादिति। ईश्वरस्य कृपया नित्यं ज्ञानार्जनशीलः छात्रः गुरुमुखात् श्रुत्वा, तस्य मननं कृत्वा निधिध्यासनपूर्वकं सदा स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां विवेकी भवतिस्म। तथैव –

लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम्।
यत्स्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः स ह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्।। वि.चू.4

पूर्वजन्मसुकृतवशादथवा महत्त्वाद्वा परुषत्वविशिष्टजन्म प्राप्य अपारज्ञानापारावारतरणाय यः मूढः बुद्धिहीनः मानवः स्वयं न यतेत, सः स्वयमात्मघाती एव भवति। तमोगुणैः पूरितः जनः एव एतादृशम् आत्महत्यासदृशं कार्यं करोति। अत एव आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये सुभाषितकारैः साररूपेण कथ्यते **विद्याविहीनः पशुरिति** । पुरुषार्थप्राप्तये निश्चितः अयं विचारः, सामाजिकस्तरे सर्वैः मानवैः विविधक्षेत्रेषु स्वसमस्याभ्यः विमुक्तिप्राप्तये इति अवधेयः भवति। जन्म प्राप्य इत्यत्रोक्तमित्यतः जन्मतः सर्वे जनाः स्वात्ममुक्त्यै प्रयत्नशीलाः भवेयुरिति कथने एव स्वाध्यायशीलता सनातनपरम्परायां मौलिकांशः इति भाति। परन्तु आधुनिकशिक्षापरम्परायां तु शिक्षार्जनानन्तरमेव स्वात्ममुक्त्यै विचारः तद्गतप्रयत्नश्च करणीय इति शिक्षाविदः बोधयन्ति। भारतीयपरम्परायां वैदिककाले अथवा सनातनपरम्परायामयं यत्नविचारः ज्ञानार्जने मौलिकः आद्यश्चासीदिति ज्ञेयांशः वर्तते। इत्थमेव -

यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः।।

पातञ्जलिमहोदयस्य कथनमेतत् भारतीयपरम्परायाः पठनपाठनगतिविधानं स्फष्टीकरोति। यः छात्रः यत्किमपि पठति, तदनु स्वजीवनव्यवहारे विशेषरूपेण तत्प्रयोगे कुशलः भवति सः वाग्योगवित् सर्वत्र निर्दिष्टं प्रयोजनमाप्नोतीति कथ्यते। अपशब्दप्रयोगैस्तावत् निकृष्टफलभाग् भवति। इत्थं विचारयन्तः प्राचीनभारतीयशिक्षाव्यवस्थायां शैशवावस्थादेव बालान् स्वाध्यायशीलान् कुर्वन्ति।

निर्दिष्टे शैक्षिककर्मणि कुशलश्चेत् अध्ययनकार्येष्वग्रे गमनं निश्चितमासीन्नान्यथा। **शैशवेभ्यस्तविद्यानामिति** सुभाषितोक्तिरपि अस्मिन् दृढत्वसम्पादने प्रमाणं भवति। गुरुमुखात् श्रुत्वा, ततःपश्चात् मननं, स्मरणं, पारायणमादि विविधप्रकारैः स्वाध्यायशीलस्सन् छात्रः निर्दिष्टे विषये कुशलो भवति स्म। परन्तु आधुनिकशिक्षाजगति विषयपठनानन्तरम् उद्योगावसरे विशेषावधानं दत्वा तद्विषयगतकौशलविकासाय प्रयासः चलति। प्रक्रियायामस्यां शिक्षाजगति कश्चन यः शीलगतविचारः लुप्त इव दृश्यते सः विचारः भवति स्वाध्यायः।

स्वाध्यायप्रक्रमे अवधेयाः विचाराः –

स्वाध्यायस्तु कश्चनानुपमः त्रैकालिकशैक्षिकाधिगमप्रक्रमः भवति। औपचारिकानौपचारिक-निरौपचारिकशिक्षाप्रक्रमेषु सर्वेषु अयं स्वाध्यायप्रक्रमः छात्राय मुक्तिप्रदाने प्रमुखः विचारः भवति। अत्र गुरुशिष्यौ प्रधानौ भवतः। यथा गुरुः तथा शिष्यः समाचरेत् शैक्षिककार्याणि। अत्र स्वाध्यायप्रक्रमे अवधेयतत्त्वानि चत्वारि वर्तन्ते यथा –

साधनान्यत्र चत्वारि विद्यन्ते कथितानि मनीषिभिः।
येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिध्यति।।(18.वि.चू)
आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः परिगण्यते।
इहामुत्रफलभोगविरागस्तदनन्तरम्।
शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्पुटम्।।(19.वि.चू)

मुमुक्षवे चत्वारि साधनानि कथितानि सन्ति। तत्र प्रथमः नित्यानित्यवस्तुविवेकः, द्वितीयः इहामुत्रफलभोगविरागः, तृतीयः शमादिषट्कसम्पत्तिः, चरमः चतुर्थश्च भवति स्फुटं मुमुक्षुत्वम् इति। इमानि चत्वारि मोक्षप्राप्तये विशेषतया निर्दिष्टानि चेदपि, तत्राद्यं कर्म भवति स्वाध्यायक्रमः। प्राचीनशिक्षापरम्परायां ब्रह्मचर्याश्रमावस्थायां गुरुशिष्ययोः द्वयोरपि प्रमुखः प्रक्रमः भवति स्वाध्यायप्रक्रमः। तेन स्वाध्यायप्रक्रमेण स्फुटमुमुक्षुत्वमार्गमन्विषन्तः लक्ष्यगामिनः भवन्ति स्म। आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां इमानि चत्वारि तत्त्वानि विवेचनीयानि व्याख्यातव्यानि च वर्तन्ते। इमानि चत्वारि तत्त्वानि आधुनिकशिक्षाक्षेत्रेषु यदि सुसाध्यन्ते, तर्हि भारतीयच्छात्राः समेषामादर्शरूपाः भवन्त्येव। क्रमशः तानि चत्वारि तत्त्वानि विचार्यन्ते –

1. **नित्यानित्यवस्तुविवेकः –**

सनातनशिक्षायाः लक्ष्यं विमुक्तिरिति पूर्वमेवाधिगता। तस्याः विमुक्तेः साधनक्रमस्तु श्रुतेरध्ययनमासीत्। श्रुतेरध्ययनं तु गुरुशिष्यपरम्परया प्रख्यातमासीत्। तस्यां परम्परायां तु गुरुशिष्ययोः कर्म अनवरतमासीत्। अनवरतकर्मणि प्रमुखः प्रक्रमः आसीत् स्वाध्यायप्रक्रमः। तत्स्वाध्यायप्रक्रमाय गुरुशिष्याः समाजात् दूरे स्थित्वा लौकिकविषयेषु, अनित्यवस्तुषु, च वैराग्यास्सन्तः मुक्तिमार्गतत्त्वान्वेषिणः भवन्ति स्म। अध्ययनकाले अधुना अयं विचारः प्रश्नार्थकः वर्तते। भारतीयशिक्षापरम्परायां शिक्षारम्भकार्येषु आद्यं कर्म नित्यानित्यवस्तुविवेकः इति श्रीशङ्कराचार्यः। कथ्यते हि - **आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः परिगण्यते** इति। अर्थात् बालकस्य मनसि आदावेव

लोके विद्यामानेषु विविधवस्तुषु नित्यं किं, अनित्यं किमिति यथा स्फुरति तथा वातावरणं शिक्षाक्षेत्रेषु परिकल्पनीयमिति ज्ञायते। विवेकचूडामणौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः नाम किमिति कथ्यते हि यथा –

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः।
सोयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः।।20. इति।

अर्थात् मानवजीवने लौकिकविचाराः सर्वे अपि अनित्याः अशाश्वताः इति विवेकः तथा विनिश्चयः यथा सम्भवति तथा शिक्षाक्षेत्राणि स्युरिति ज्ञायते। अनेन प्राचीनशिक्षाक्षेत्रेषु आद्यं शैक्षिकतत्त्वं नित्यानित्यवस्तुविवेकः इति स्पष्टायते। तथापि कथ्यते यत् -

मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु।
ततः शमश्चापि दमस्तितिक्षा न्यासः प्रसक्ताखिलकर्मणां भृशम्।। इति।

सूक्ष्मेक्षिकतया विचार्यते तर्हि, आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां स्वाध्यायप्रक्रमस्य अवरोधकारकेषु वैराग्यभावनायाः अभाव एव प्रमुखकारणमिव संल्लक्ष्यते। तत्रापि कारणानि नैकानि। विद्यालयाः, शिक्षकाः, छात्राः, अभिभावकाः तथा शिक्षासम्बद्धजनाः सर्वे अपि लौकिकविषयैः, समाकर्षकनित्यवस्तुभिः च बद्धाः स्वार्थपूरितजीवने रताः विद्यन्ते। मनसः नियन्त्रणाय अशक्ताः शाश्वतविषयेषु मूल्यविषयेषु वा स्थिरमनस्काः न वर्तन्ते। स्वाध्यायप्रक्रमकाले तु मनसः नियन्त्रणं तदपेक्षितवातावरणनिर्माणमित्याद्यं शैक्षिककार्यं भवति स्म। गुरुकुलपक्षतः गृहपक्षतः तथा तत्सम्बद्धजनपक्षतश्च नियमाः सदा सर्वधा समेभ्यः समानाः भवन्ति स्म। तत्काले गुरोः शिक्षया उपदेशेन तथा आचारैः वा प्रभाविताः छात्राः क्रमशः स्वाध्यायप्रक्रमे ज्ञानार्जने च सफलाः चतुर्विधपुरुषार्थसाधने लग्नाः भवन्ति स्म।

शरीरपोषणायैव अनित्यवस्तुषु विचारः भवति स्म। मानसिक-बौद्धिकविकासक्रमे तावत् नित्येषु शाश्वतवस्तुषु च विचारः प्रमुखः भवति स्म। गुरोः शिष्यस्य च द्वयोः शैक्षिकजीवनव्यवहारस्तावत् आध्यात्मिकपक्षे एव अधिकतया भवति स्म। परन्तु अधुना आरम्भशिक्षाप्रक्रमे तावत् नित्यानित्यवस्तुविवेकः इति विचारः नैव दृश्यते। अनित्यवस्तुभिः छात्राणां समाकर्षणं, नियन्त्रणं, प्रेरणा, कार्यसम्पादनं, कालयापनम् इत्येवमेव कार्याणि सम्पाद्यन्ते। सर्वकारेतरशिक्षासंस्थाः गुरुकुलसदृशाः इव विद्यन्ते, परन्तु लौकिकानित्यवस्तुविचारः अत्रापि अधिकः एव। प्रत्येकं सप्ताहे, मासे वा अभिभावकैस्सह मेलनम्, अनित्याकर्षकप्रदेशेषु संदर्शनम्, लौकिकविचारैस्सह परिचयप्रदानम् इत्येवंरूपेण छात्राः भिन्नमार्गेषु नीयन्ते। अन्यासु शिक्षासंस्थासु तु विचारः अयमधुना समाजदूरस्थः विचारः एव। अत एव छात्रेषु स्वाध्यायप्रक्रमः मूल्यवान् तथा सार्थकश्च न वर्तते। यद्यपि प्राचीनकालवत् वेदाध्ययनं विद्यालयेषु न प्रवर्तते, तथापि छात्रेषु शैक्षिकसुस्थिरतायै नित्यानित्यवस्तुविवेकः इति स्वाध्यायप्रक्रमतत्त्वममुं शिक्षाक्षेत्रेषु सम्पादनीयं वर्तते।

2. इहामुत्रफलभोगविरागः -

पुरा तावत् शिक्षायाः लक्ष्यम् इहलोकफलभोगः नासीत्। स्वर्गप्राप्तिः, मोक्षप्राप्तिः, पुरुषार्थचतुष्टयमिति परलोकविचाराः आसन्। आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शैक्षिकवातावरणं तद्भिन्नमेव अवलोक्यते। पुरा तावत् पञ्चवर्षीयः अभिभावकैः संरक्षितः तथा गुरुभिश्च परीक्षितश्च बालकः गुरुकुलं प्रविश्य परिचितसांसारिकविचारान् सर्वान् विस्मृत्य गुरुमेवानुसरति स्म। पश्चात् आध्यात्मिक-ज्ञाननिष्ठापूरितः गुरुः तं बालकमपि अपेक्षितज्ञानमुपदिशन् पञ्चविंशतिवर्षाणि पालयति स्म। पञ्चविंशतिवर्षाणि यावत् इहलोकफलभोगः इति विचारः अपि छात्रमनसि न प्रविशति स्म। सदा सर्वदा पारलौकिकविचारः एव प्रधानः। परन्तु पाश्चात्यसंस्कारेण कलुषितशिक्षाव्यवस्थायां त्वधुना बालकस्य शिक्षारम्भवर्षात् इहलोकफलभोगविचारः एव दरीदृश्यते। सर्वाणि शैक्षितत्त्वानि कार्याणि च तत्कालिकस्य सुखस्य प्राप्तये एव। परिवारे बालकस्य पोषणमपि तद्वदेव। आहारनिद्रादिकार्याणां, शिक्षापरिचयकार्याणां च सम्पादनाय अभिभावकाः आदावेव भिन्नभिन्नमार्गाणि अनुसृत्य इहलोकफलभोगासक्तान् छात्रान् निर्मान्ति। तदनु विद्यालयं पविश्यापि पाश्चात्यशिक्षया, अनपेक्षितप्रविधिना तथा तत्कालिकसुखप्रदानविचारैः च बालकाः परिपोष्यन्ते । कथ्यते हि विवेकचूडामणौ -

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये। वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित्कर्मकोटिभिः।। 11
संन्यस्य सर्वकर्माणि भवबन्धमुक्तये। यत्यतां पण्डितैर्धीरैरात्माभ्यास उपस्थितैः।। 10 इति।

चित्तस्य शुद्धये एव शैक्षिककार्याणि, न तु वस्तूपलब्धये इति सुस्पष्टतया कथ्यते। भवबन्धनादीनि लौकिकतत्त्वानि त्यक्त्वा, वस्तुसिद्धिरिति विचारं मनसः दूरीकृत्य, चित्तस्य शुद्धये एव शैक्षिककार्याणि आसन्। तदनु एव छात्राः स्वाध्यायप्रक्रमे सफलश्चासन्निति साहित्यं निगदति। यदि बालकस्य आरम्भशिक्षाव्यवस्थायां विचारे अस्मिन् श्रद्धा प्रदीयते, तर्हि निश्चितरूपेण प्रत्येकं छात्रः स्वाध्यायप्रक्रमे सुयोग्यः,सिरतश्च भवतीति कथने नातिशयोक्तिः।

3.शमादिषट्कसम्पत्तिः –

प्राचीनकाले ब्रह्मचर्याश्रमं प्रविश्य उक्तसाधनसम्पन्नस्सन् तत्त्वजिज्ञासुश्च भूत्वा प्राज्ञं गुरुं सदानुसरति स्म शिष्यः। स्वाध्यायनिरतस्सन् गरूपदेशेन परापरशिक्षागतविचारान् सर्वानपि क्रमशः अधीते। शमादिषट्कसम्पत्तिः स्वाध्यायप्रक्रमे अनिवार्या इति शङ्कराचार्यः। **शमः, धाम, उपरतिः, तितिक्षा, श्रद्धा, समाधानम् इति शमादिषट्कं स्वाध्यायप्रक्रियायां मुख्यसोपानानि भवन्ति।** लौकिकविषयेभ्यः मनः नियन्त्र्य, स्वलक्ष्ये मनसः नियतावस्था शमः इति कथ्यते। उभयप्रकारकेन्द्रियविषयेभ्यः परावर्त्य स्वस्वगोलके मनः स्थापनं दमः इति कथ्यते। बाह्यविषयेभ्यः अनालम्बनमेव उपरतिः इति उच्यते। दृढनिश्चयास्सन्तः श्रद्धापूर्वकं सर्वदुःखानां सहनं तथा चिन्ताविलापरहितत्त्वमेव तितिक्षा इति, सत्यबुद्ध्यवधारणपुरस्सरं गुरुवाक्येषु शास्त्रवचनेषु च मनस्स्थापनं श्रद्धा इति, चित्तलालनाभावात् शुद्धे ब्रह्मणि मनस्स्थापनं समाधानमिति शमादिषट्कसम्पत्तेः विचाराः। गुरुकुलपरम्परायां वेदाध्ययने स्वाध्यायविधिः समनुसृतः इत्यत्रैषा शमादिषट्कसम्पत्तिरेव कारणभूता भवति।

सूक्ष्मेक्षिकतया विचार्यते चेत् – आधुनिकशिक्षापरम्परायां शमादिषट्कसम्पत्तिः लेशमात्रेणापि बालकेषु न दृश्यते। शमः, धाम, उपरतिः, तितिक्षा, श्रद्धा, समाधानम् इतीमानि स्वाध्यायमार्गदर्शकतत्त्वानि

शिक्षार्जनमूल्यानि च उन्नतशिक्षास्तरे अपि शोचनीयानि एव। शमादिषट्के अपि प्रधानतत्त्वं भवति बाह्यविषयेभ्यः परावर्त्त्य गुरुतत्त्वेषु मनःस्थापनमित्येव। परन्तु आबाल्यात् बालकस्य लालनमधुना सर्वत्र प्रमुखतत्त्वेन गण्यते। अतः छात्राः स्वाध्याये अशक्ताः असमर्थाश्च सन्तः अजगाम्भीर्यं प्रदर्शयन्तः गुणवत्तां विना शिक्षाक्षेत्रे कालं यापयन्ति। शिक्षारम्भस्तरे छात्रेषु शमादिषट्कसम्पत्तिपूर्वकं शैक्षिकानुशासनं सम्पाद्यते चेत्तथा छात्राः स्वाध्याये निरताः भवन्तीति कथने नातिशयोक्तिः।

4. स्फुटं मुमुक्षुत्वम् –

मुमुक्षुत्वं नाम किञ्चनानुपममद्वितीयतत्त्वं भवति। मोक्तुम् इच्छा मुमुक्षा,तत्तत्त्वं मुमुक्षुत्वं भवति। मोक्षप्राप्तिरिति प्राचीनाः तथा आधुनिकाश्च स्वीकुर्वन्कि। आध्यात्मकभावनया प्रचीनास्तावत् स्वर्गप्रप्तिविषये शतं प्रतिशतं तत्त्वममुवलोकयन्ति। परन्तु तत्त्वमिदं मूढतत्त्वमिति आधुनिकाः विचारयन्तः, समस्याभ्यः. दुःखेभ्यः तरणं तथा सुखप्राप्तिः इति आधुनिकचिन्तनभावनया स्वीकुर्वन्ति। विचारे अस्मिन् शङ्कराचार्यः अभिप्रैति यत् – मुमुक्षुत्वं नाम देहान्तानि अहङ्कारादीनि, अज्ञानकल्पितान् बन्धान् च सम्यगवगम्य दूरीकृत्य, स्वस्वरूपावबोधेन च अग्रे गमनमेव मुमुक्षुत्वमिति। जगद्गुरूणां मुमुक्षुतातत्त्वमिदम् आधुनिक-शिक्षाक्षेत्रे छात्राणां व्यवहारपरिवर्तने तथा स्वाध्यायप्रक्रमे च उपकारकत्वं भवति। बालकाः अज्ञानेन नैकानि कार्याणि कुर्वन्तीति भावनया प्रत्येकं कर्मणि उदारभावना आधुनिकयुगे सहजा सञ्जाता। लालनाधिक्येन अत्यनुरागेण च अभिभावकाः शिक्षकानपि दूषयन्ति। धनेनैव सर्वं साध्यते इति अज्ञानकल्पितेन अज्ञानपूरितव्यवहारेण सर्वे व्यवहरन्ति। एतस्मात् कारणात् शिक्षाप्राप्तिक्रमे अस्मिन् छात्रेषु स्वाध्यायशीलता लुप्ता विनिष्टा च वर्तते। छात्रेषु स्वाध्यायशीलतायाः वर्धनाय आदिगुरोः तत्त्वमिदं शैक्षिकवातावरणसम्पादने प्रथमसूत्रत्वेन परिपालयेत्।

उपसंहारः -

स्वाध्यायप्रक्रमः कश्चन त्रैकालिकः मौलिकशैक्षिकविधिरित्येव न, प्रविधिरपीति कथने नातिशयोक्तिः। उपकरणाभावात् स्वमेधया विषयस्वायत्तीकरणं, उपकरणाभावात् ऊहातीतोत्तमसङ्गणकमिव समस्तविषयज्ञप्तिः, सहजशिक्षणम् इत्यादिगुणाः शिक्षाक्षेत्रे स्वाध्यायस्य गुणात्मकविचाराः भवन्ति। क्षेत्रान्तरे अपि स्वाध्यायकारणेनैव विषयः स्वहस्तगतः भवतीति सर्वविदित एव विचारः। तथापि सर्वेषु क्षेत्रेषु स्वाध्यायप्रक्रमे सफलतायां कश्चन गुरुः अनिवार्यः इत्यपि जगद्गुरोः अभिप्रायः। सूच्यते हि -

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते। तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः।। 29इति।
अतो विमुक्त्यै प्रयतेत विद्वान् संन्यस्तबाह्यार्थसुखस्पृहः सन्।
सन्तं महान्तं समुपेत्य देशिकं तेनोपदिष्टार्थसमाहितात्मा।। 8.
तमाराध्य गुरुं भक्त्या प्रह्वप्रश्रयसेवनैः। प्रसन्नं तमनुप्राप्य पृच्छेज्ज्ञातव्यमात्मनः।। 34

इति। ।। शम् ।।

****

NATIONAL EDUCATIONAL POLICY – (NEP – 2020)

-DR. P. VIDHYADHAR
Asst. Professor
School of Education

IRODUCTION –

India's comprehensive education reform program is called the National Education Policy (NEP) 2020. NEP launched on July 29, 2020, with the goal of transforming India's educational system by 2040. Education for all (ages 3 to 18), equity and quality, fostering the languages and cultures of India. integrating the academic and professional domains. Put an emphasis on teacher preparation and accountability, digital education and online courses, and critical thinking, research, and innovation. The goal of NEP 2020 is to prepare students for the possibilities and challenges of the twenty-first century by making India's educational system accessible, adaptable, and globally competitive.

Objectives -

1. Education that is eminent, equal, and accessible to everyone.
2. Fostering critical thinking and real comprehension.
3. Acquiring 21st-century competencies.

Key Words – NEP, Holistic development, 5+3+3+4

Principal Proposals:

1. Education for all: preschool through high school (Age 3–18).
2. Stressing internships, hands-on learning, and career training.
3. Holistic and multidisciplinary instruction.
4. Pay attention to Indian languages, artwork, and customs.
5. Online learning and digital instruction.
6. Training and responsibility for teachers.
7. Institutional independence and certification.
8. Multiple points of admission and exit.
9. Inde 2qed study in the context of India
10. Improving Technical Education

Operational Transformations:

1. 5+3+3+4 structure: 5 years of Foundational education (3–8), 3 years of Preparatory education (8–11), 3 years of Middle education (11–14), and 4 years of Secondary education (14–18).
2. Combining academic and professional streams.
3. The National Education Commission was established.

Execution: -
1. A gradual rollout spanning ten to fifteen years.
2. Consultation and involvement of stakeholders.
3. Distribution of funds and resources.

With an emphasis on quality, diversity, and accessibility, the NEP 2020 seeks to reinvent India's educational system and equip students for a world that is changing quickly.

The Indian education system is anticipated to gain a great deal from the National Education Policy (NEP) 2020.

Openness and Impartiality
1. Universalization of education (Age 3-18)
2. Increased focus on disadvantaged groups (girls, SC/ST, differently-abled)
3. Expansion of online and digital education
4. Holistic development of all categories
5. The distinction between art subjects and group subjects should to be eliminated.

Power Development
1. Emphasis on conceptual understanding and critical thinking
2. Experiential learning and hands-on experiences
3. Improved teacher training and accountability
4. Focus on research and innovation

Holistic Development
1. Integration of vocational and academic streams
2. Encouragement of arts, music, and sports
3. Focus on Indian languages, culture, and values
4. Development of life skills and emotional intelligence

Flexibility and Sovereignty
1. Multidisciplinary education
2. Flexibility in course choices and exit options
3. Institutional autonomy and accreditation
4. Promotion of entrepreneurship and skill-based education

Employability and Global Competitiveness
1. Alignment with global education standards
2. Focus on skills for the 21st century (AI, data science, etc.)
3. Integration of industry and academia
4. Encouragement of startups and entrepreneurship

Main Benefits
1. Reduced dropout rates
2. Improved learning outcomes
3. Enhanced teacher’s self-confidence and motivation

4. Increased focus on sustainability and environmental education
5. Promotion of Indian languages and cultural heritage

Conclusion -

By 2040, the National Education Policy (NEP) 2020 seeks to reform the Indian educational system. It suggests a 5+3+3+4 framework that integrates academic and professional streams and emphasizes research, critical thinking, and experiential learning. The promotion of Indian languages and culture, quality and equity, teacher preparation, and universalization of education (Age 3–18) are among the main goals. The policy also places a strong emphasis on placements, internships, and digital education. Achieving global education standards, zero dropout rates, and a 100% gross enrolment ratio by 2030 are among the objectives. The program will be phased in over ten to fifteen years, resulting in an inclusive, adaptable, and dynamic educational system.

By 2040, the National Education Policy (NEP) 2020 seeks to revolutionize the Indian educational system. It suggests a 5+3+3+4 framework that integrates academic and professional streams and emphasizes research, critical thinking, and experiential learning. In terms of this all streams of Indian Education system should follow the new pattern.

Reference –

1.https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
2. https://ncert.nic.in/nep.php?ln=
3. https://www.aicte-india.org/sites/default/files/nep2020.pdf
4.https://www.india.gov.in/spotlight/national-curriculum-framework- ncf

****

ECLECTICISM IN EDUCATION

Dr. Shyamraj.C
Assistant Professor

If John Dewey's definition of education "as continuous reorganisation and integration of activities and experiences" is to be accepted, then sticking to any particular school of philosophical thought-idealism, naturalism, rea. - is neither possible nor realism etc. is even desirable. We are living in a fast-changing world. Education, if dynamic, must conform to life's changing norms and nuances. Instead of being rigid to certain beliefs and ideologies, we have to get inspiration from all philosophies, borrow from what we feel is functional in the prevailing circumstances and fuse them into a new philosophy suiting the higher values of life. This harmonious blend of diverse philosophies is called Eclectic Tendency. It means pulling together viewpoints from different perspectives into one comprehensive whole. Even the educational thinker does not sit down to work out an educational system by rigorous deduction from a particular school of philosophy. No educational thinker is exclusively an idealist, a naturalist or a pragmatist. It is only in the general sense that a particular school of philosophy influences an educational system. In the words of Ross, "Most educational systems draw their sustenance from more than one school of philosophical thought, they are to a greater or lesser degree, eclectic." That is, the educational systems are borrowed freely from various philosophies and not from one philosophy. No one philosophy can be comprehensively complete and correct in every way. There are always trends of education, which call for one label or the other. Rousseau, who was characterised by Adams as perhaps the most prominent naturalist was labelled by Rusk as an idealist, while his methods, especially in the early stages of education, were decidedly naturalistic, his aims were idealistic.

Eclecticism Imperative

In this age of advanced technology and scientific inventions, rapid means of transport and communication, no one can afford to shut his eyes to currents and cross-currents of different ideologies. "The idea that one can stand alone is an illusion, a form of insanity not yet named, and a fertile, cause of much remedial! suffering of the world". The impact and the influence of how others think, feel and act cannot be obliterated. Instead of remaining confined to our eggshells, we have to keep an open mind to learn lessons from the achievements and failures of others. Our ideology must

remain under cross-fertilizations by analysing the ideologies of others and taking cues from them. Man has conquered time, space, distance, labour and disease. Under the circumstances, egoistic attitudes, narrow prejudices and beliefs are not conducive to progress. Diversity of thought is inherent in human civilizations and cultures, but the unity in diversity is to be found in eclecticism. It is eclecticism which can enable a person or nation to adjust amid competing ideologies. In this world, where the question of the struggle for existence has to be faced squarely, some common denominator will have to be found. One ideology can hold for some time, some aspects of an ideology can hold for all times but no one complete ideology can hold for all times. An amalgam of the prevailing ideologies is essential for adjustment. The synthesis and the fusion of diverse thoughts and practices have to be brought about to remain a part and parcel of the world. It is the fusion of the useful, from various sources, that we call eclecticism. Exigencies of the realities of modern life so warrant that we cannot afford to stick to one school of thought rigidly. Such an ideology is not only imperative in our life in general but it must characterise all the aspects of life, including education. The Consensus Without minimising the importance of differences in the basic principles of the three schools of philosophy-idealism, naturalism and pragmatism-discussed earlier, we can't help saying that these schools have certain areas of agreement as well. "Consensus is indispensable to any sort of social cohesion". Consensus means an agreement of some sort, which neither sacrifices one's ideology nor leans one to another's ideology too much. They find only an operational agreement. They have a forum, where they meet with an open mind and agree on several points so far as educational practice is concerned. In educational theory, however, they agree to differ from each other in fundamentals as well as in means to achieve those fundamentals.

All the educational philosophies agree on the dignity of the individual and respect for human personality. They make a child 'the centre of the educative process'. The naturalist wants to mould him in the physical environment, the idealist wants the child to be free from the bondage of the physical and social world, while the pragmatist wants him to become a functional being in the modern industrialised and mechanised world. All of them agree to provide him with ancillary facilities like health clinics, medical check-ups, spacious and attractive school environment, transport facilities etc. They advocate ideal instructional conditions, compulsory attendance and opportunities for the full flowering and growth personalities. Their 'equality of educational opportunity' is conc conceded by all

philosophies. All of them are in concert in "accepting the pragmatic results of intelligence testing, but they differ severely on the nature of intelligence and what its function is".

The Pragmatists believe that education consists in responding to the stimulation of the physical and social environment. So do the naturalists believe. Pragmatists and naturalists accept the guidance of experimental science. To the idealists, science is the expression of the greatness and power of the mind. All three agree that "we should be more concrete and should avoid abstractions". Their approach, however, is different. What an idealist calls, 'concrete,' the pragmatist calls it 'abstract. When the pragmatist calls it 'Concrete' the idealist calls it "frivolous and superficial". All three believe that the mind is a powerful force in the life of a man. Idealists regard the mind as something, which is not in- influenced by the physical world. It creates its objects and discovers its laws. It is competent to solve its problems and answer its questions. The naturalists say that the mind is influenced by the environment. Pragmatists consider the mind as behaviour'. It changes with the circumstances. A 'function besides these general areas of agreement, there is a consensus of different philosophies in the specific aspects of education like aims, curriculum, methods and discipline.

Aims of Education

While in the ultimate aims of education, the schools of philosophy differ from each other, in the proximate aims they do not have variance. All of them endorse the Seven Even Cardinal Principles of Education as laid down by the Commission on the Reorganisation of Secondary Education constituted by the National Education Association of America. In their report, published in 1918, the commission listed the objectives of education as health, command of fundamental processes, worthy home membership, vocation, citizenship, worthy use of leisure and ethical character. While there is complete agreement on these objectives there is a divergence of opinion on the details and the means through which these objectives are to be realised. None of the schools of educational philosophy denies the child 'education for individual development' and 'education for social efficiency. While they concede to the child 'sell 'self-discovery' and 'self-realisation through self-expression", they don't expect him to grow in a social vacuum. They visualise him as a social individual, enjoying individual freedom and at the same time integrating himself with the general pattern of society. He has to 'be a good man' as well as a 'good citizen'. If the objectives of philosophy are to interpret 'life as it ought to be' and if education is the means to make life fuller and richer, then the educational philosophies can't

rebel against 'education for complete living'. In the aim of 'education for complete living' all other aims subsume. No philosophy runs away from this aim. The point of difference among them is the connotation of the phrase 'fuller and richer life'.

Curriculum

In the matter of curriculum, all the philosophies support life-centred education, of course, each one of them differing in the summum bonum of life. According to them if there can be one 'subject' for education, that subject is 'life.' Instead of taking a narrow view of curriculum, they advocate a broad-based view of 'total experiences'. In their curricular programme, there is a place for history, social and physical sciences, logic, grammar and rhetoric: Their view of 'total experience' envisages in the child the development of essential skills, desirable attitudes and individual and social virtues.

Method of Teaching

Regarding the methods of teaching, the kernel of all philosophies is the 'method according to circumstances, taking in view the interest of the child. Their emphasis is on motivating instruction, which is the result of the curriculum growing out of the present experiences of children. They have assigned a place for 'drill' and concede the supreme importance of freedom both as an end and as a means to achieve the end. Among methods, they have a special advocacy for problem method, which they believe, aligns with life's demands. The importance of direct experience is recognised by lending their support to 'play-way' and 'learning by doing.'

Discipline

Regarding discipline, none of the schools of philosophy supports 'repression'. 'Freedom' or free discipline is their keyword. They espouse 'emancipationist' and 'impressionism'. For them example of the teacher regulating the conduct of children is better than the precept of the teacher. Conviction rather than coercion, free discipline rather than imposition, and inner urge rather than intimation to do a thing sum up their theory of discipline. All of them wish the mature children to play their part in making decisions about the affairs of the schools. They should not be pushed around against their consent. 'Discipline through knowledge and knowledge through experience' is the undercurrent of all educational philosophies.

Edmonson, Roe nor & Bacon: The Administration of Modern Secondary School; The Macmillan Company, New York, p. 32.

Teach Like a Champion 3.0: 63 Techniques that Put Students on the Path to College 3rd Edition

कक्षा प्रबंधन एवं मार्गदर्शन

डा. बि. नरेश कुमार नायक
सहायक प्राध्यापक,
शि.शा. विद्याशाखा
Email Id: - dr.b.naresh@csu.co.in

शोधसार: (Abstract)

परामर्श का मुख्य उद्देश्य व्यक्ति को जीवन का एक स्थिर और निश्चित तरीका दिखाना है। आमतौर पर हमें कभी न कभी समस्याओं का सामना करना पड़ता है। इसलिए मंत्र का मुख्य उद्देश्य समस्या का समाधान बताना है। समस्याएँ व्यक्ति, उनके सामने आने वाली स्थिति और उनके व्यक्तित्व के आधार पर भिन्न होती हैं। इसलिए मंत्र सभी लोगों और सभी उम्र के लोगों को दिया जा सकता है। मंत्र व्यक्ति को उसके व्यक्तित्व, महत्वाकांक्षाओं और लक्ष्यों के बारे में बता सकता है। मंत्र व्यक्ति में एक समायोजित मानसिकता विकसित करता है। व्यक्ति के कल्याण के लिए प्रयास करता है। इससे उसे पूरी तरह से स्वस्थ रहने और अपने कार्यों और जीवन लक्ष्यों को अच्छी तरह से पूरा करने में मदद मिलती है।

संकेत शब्द (Key Words)

परामर्श, मार्गदर्शन, शैक्षिक मार्गदर्शन, व्यावसायिक मार्गदर्शन, व्यक्तिगत मार्गदर्शन

परिचय (Introduction)

आज के समाज में हमारा व्यक्तिगत जीवन (Individual Life) और सामाजिक जीवन (Social Life) जटिल होता जा रहा है। आम आदमी को व्यक्तिगत रूप से अनेक संघर्षों का सामना करना पड़ता है। कुछ लोग जीवन में अपने पसंदीदा पाठ्यक्रम का अध्ययन करके आगे बढ़ने के लिए उत्सुक रहते हैं। परंतु परिस्थितियों की प्रबलता के कारण दूसरे कोर्स में प्रवेश हो जाता है। इससे भावनात्मक संघर्ष पैदा होता है। और कुछ लोगों को गंभीर संघर्षों का सामना करना पड़ता है क्योंकि वे जो काम करना चाहते हैं वह एक काम है और दूसरा, जिस स्थान पर वे काम करना चाहते हैं वह दूसरा है। कुछ लोगों को लगता है कि समाज में उनका उचित स्थान नहीं है। दूसरों को इस बात का दुख होता है कि उन्हें नौकरी में प्रमोशन नहीं मिला और उनके बच्चे अपना ख्याल नहीं रख पा रहे हैं. छात्रों को परीक्षा में अंक नहीं मिलते, कुछ परीक्षा में असफल हो जाते हैं, कुछ को मनचाहे कॉलेज में प्रवेश नहीं मिल पाता, कुछ इन विभिन्न समस्याओं के कारण मानसिक पीड़ा और चिड़चिड़ापन से पीड़ित हो जाते हैं। हर कोई इन सभी समस्याओं से पीड़ित नहीं है। हर कोई अलग-अलग समस्याओं

से पीड़ित है। कुछ लोग इन समस्याओं को हल्के में लेते हैं, जबकि अन्य इसे बड़ा रूप दे देते हैं और घर में खुद को और अपने दोस्तों को परेशान करते हैं।

मार्गदर्शन की परिभाषा (Definition of Guidance)

"मार्गदर्शन लोगों को बुद्धिमानीपूर्ण निर्णय लेने या जीवन में उचित समायोजन करने के लिए दी गई सहायता है।"

जोन्स, रूथ स्ट्रॉन्ग (Jones, Ruth strong) के अनुसार "सलाह वह मदद है जो एक व्यक्ति अपनी मदद के लिए देता है।"

किस्टास (Kistas) के अनुसार "सलाह देना एक व्यक्तिगत शिक्षा है।"

परामर्श की परिभाषा (Definition of Counselling)

'मंत्र या सलाह उपचार की एक विधि है जो उन लोगों का मार्गदर्शन करती है जो विभिन्न मानसिक समस्याओं से जूझ रहे हैं और जिनके जीवन में कोई उद्देश्य नहीं है।'

जैसा कि मनोवैज्ञानिक रूलिंग (रूथ स्ट्रॉन्ग) द्वारा परिभाषित किया गया है, परामर्श 'वह मनोवैज्ञानिक विकास है जो एक परामर्शदाता आमने-सामने के संबंधों के माध्यम से परामर्शदाता में लाता है।'

गिल्बर्टन के अनुसार "दो व्यक्तियों के बीच गतिशील संबंध परामर्श (**Counselling**) है।"

मार्गदर्शन व्यक्तिगत व्यवहार में समायोजन (अनुरूपता) को बढ़ावा देता है। एक व्यक्ति हमेशा अपने जीवन के तरीके में सद्भाव प्राप्त करने का प्रयास करता है। मार्गदर्शन व्यक्ति को उसकी शक्तियों, रुचियों और चरित्र लक्षणों से अवगत कराता है और समझाता है कि उत्कृष्टता प्राप्त करने के लिए उनका उपयोग कैसे किया जाए। अर्थात्, मार्गदर्शन व्यक्ति को मानसिक रूप से पूर्ण रूप से स्वस्थ बनने, अपने कर्तव्यों और कार्यों को प्रभावी ढंग से करने और समुदाय में एक अद्वितीय और सम्मानित व्यक्ति के रूप में कार्य करने में मदद करता है। एक व्यक्ति के लिए उसकी बुद्धि और ऊर्जा को समझना और उनका उपयोग करना।

मार्गदर्शन किसी के जीवन के लक्ष्यों को प्राप्त करने में मदद करता है। इसमें यह भी बताया गया है कि कठिन समय के दौरान या अप्रत्याशित कठिन परिस्थितियों का सामना करने पर उसे अपने व्यवहार में स्थिरता कैसे लानी चाहिए।

शोधोद्देश्य (Objectives)

- मार्गदर्शन एवं परामर्श के बारे में जानकारी देना।
- मार्गदर्शन के प्रकार के बारे में जानना।
- परामर्श के प्रकार के बारे में जानना।

- परामर्शदाता शिक्षक के कर्तव्यों से अवगत कराना।
- मार्गदर्शन एवं परामर्श सेवाओं में शिक्षक की भूमिका के बारे में जानकारी देना।
- किशोर विद्यार्थियों को मार्गदर्शन एवं परामर्श की जानकारी देना।

शोधविधि (Research Methodology)

इस शोध अध्ययन में वर्णनात्मक एवं सर्वेक्षणात्मक विधी को अनुकृत किया गया है

परामर्श देने से दो मुख्य उद्देश्य पूरे होते हैं।

1. आत्मविश्वास मिलता है. यानी वह अपने व्यक्तित्व की खूबियां, कमियां आदि जान सकेगा।
2. एक व्यक्ति जिस वातावरण में रहता है, उसके मूल्यों, अनुभवों आदि को पूरी तरह से समझता है, अपने व्यवहार और जिस समुदाय में वह रहता है, उसके बीच सामंजस्य विकसित करता है और समुदाय में एक सम्मानजनक, अद्वितीय और लाभकारी जीवन जीने में सक्षम होता है।

मार्गदर्शन के प्रकार (Types of Guidance)

मार्गदर्शन को तीन प्रकारों में विभाजित किया गया है। वे हैं:

1. शैक्षिक मार्गदर्शन (Educational Guidance)
2. व्यावसायिक मार्गदर्शन (Vocational Guidance)
3. व्यक्तिगत मार्गदर्शन (Personal Guidance)

शैक्षिक मार्गदर्शन (Educational Guidance)

शैक्षणिक मार्गदर्शन का मुख्य उद्देश्य छात्रों को ऐसे पाठ्यक्रम या विषय चुनने में मदद करना है जो उनकी रुचियों और क्षमताओं के अनुरूप हों। उदाहरण के लिए, मान लीजिए कि कोई छात्र अपना पसंदीदा इंजीनियरिंग कोर्स या मेडिसिन करना चाहता है। लेकिन छात्र के पास उस प्रकार की शिक्षा प्राप्त करने के लिए आवश्यक प्रतिभा, धैर्य, आत्मविश्वास आदि है या नहीं, इसका मार्गदर्शन करके उसे उसकी क्षमता और प्रतिभा के लिए उपयुक्त पाठ्यक्रम चुनने में मदद की जा सकती है। शैक्षणिक मार्गदर्शन को दो प्रकारों में विभाजित किया जा सकता है।

ए. शैक्षिक मार्गदर्शन.

बी. शैक्षणिक मुद्दों पर छात्रों को मार्गदर्शन।

ए. शैक्षिक मार्गदर्शन

शिक्षण पेशे में या अकादमिक शिक्षण में कुछ समस्याएँ उत्पन्न होती हैं। इन मुद्दों पर उचित मार्गदर्शन के बिना शिक्षक अपने कर्तव्यों का पालन ठीक से नहीं कर सकता।

उदाहरण के लिए:

1. शिक्षक को पता होना चाहिए कि छात्र उसकी शिक्षण पद्धति को समझ रहे हैं या नहीं। यदि उसकी शिक्षण शैली कठिन होगी तो छात्र उसके द्वारा पढ़ाए गए पाठ को नजरअंदाज कर देंगे।
2. शिक्षक को पढ़ाते समय पाठों को बहुत सरल बनाना चाहिए और महत्वपूर्ण पाठों को स्पष्ट रूप से बताना चाहिए। छात्रों को विषयों को समझाते समय उनके प्रति और अधिक जुनून विकसित करना चाहिए। पाठ्यपुस्तकों के अलावा, उन्हें नई चीजें और वैज्ञानिक विवरण सिखाए जाने चाहिए जो उनके भावी जीवन और मानसिक विकास में सहायता करेंगे। उनके साथ एक शिक्षक के रूप में नहीं बल्कि एक मित्र और परोपकारी के रूप में व्यवहार करें। इस कारण शिक्षक को अपने विद्यार्थियों और उनकी शैक्षणिक योग्यताओं की बारे में जान ने की अवसर प्राप्त हेता है।

शैक्षणिक मुद्दों पर छात्रों को मार्गदर्शन

विद्यार्थी चरण एक कठिन चरण है। इस अवस्था में व्यक्ति को एक सम्मानित व्यक्ति बनने के लिए कई समस्याओं का सामना करना पड़ता है। प्रत्येक विद्यालय एवं विश्वविद्यालय में मार्गदर्शन केन्द्र स्थापित किये जाने चाहिए। छात्रों को अपनी व्यक्तिगत, वित्तीय और सामाजिक समस्याओं का साहस, लचीलेपन और आत्मविश्वास के साथ सामना करने के लिए उचित तरीके से मार्गदर्शन किया जाना चाहिए। विद्यार्थी स्तर पर छात्रों को क्रोधित एवं उत्तेजित नहीं होना चाहिए तथा समूह में शक्ति प्रहार, असामाजिक कृत्य, छोटी-छोटी बातों पर गुंडागर्दी से एक-दूसरे को हानि नहीं पहुँचानी चाहिए, भावनात्मक परिपक्वता, विवेकाधीन ज्ञान, मानसिक विकास आदि विषयों पर मार्गदर्शन देना चाहिए।

विद्यार्थी जीवन में अनेक प्रकार की समस्याओं का सामना करना पड़ता है। उनमें से महत्वपूर्णहैं:

1. पढ़ा हुआ पाठ भूल जाना।
2. परीक्षाओं, शिक्षा प्रणालियों, भविष्य को लेकर निरंतर आशंका।
3. पढ़ाई के दौरान ध्यान केंद्रित न कर पाना।
4. विषयों के प्रति एक प्रकार का वैराग्य, ठहराव, पाठ न पढ़ना।
5. हर परीक्षा में कम अंक आना।

ये सभी समस्याएं परामर्श (Counselling) करते समय मार्गदर्शन के मूल्य और उपयोगिता को प्रकट करती हैं। काउंसलर को शैक्षणिक समस्याओं का समाधान करते समय छात्रों में आत्मविश्वास विकसित करना चाहिए। उनमें भविष्य के लिए आवश्यक चरित्र का विकास करना चाहिए इसके अलावा, उन्हें अपनी शिक्षा पर भी ध्यान देना चाहिए।

व्यावसायिक मार्गदर्शन (Vocational Guidance)

छात्र अवस्था उत्तीर्ण करने वाली अधिकांश युवक, युवतियाँ नौकरी प्राप्त कर ने का प्रयास करते हैं। कैरियर मार्गदर्शन का मुख्य उद्देश्य लोगों को नौकरी ढूंढने में सहायता करना है। इसका अर्थ है व्यक्ति को उसकी शैक्षणिक योग्यता और नौकरी के अवसरों के अनुसार सही नौकरी चुनने में मार्गदर्शन करना। समुदाय में कई तरह की नौकरियाँ और कई तरह के लोग हैं। लेकिन हर कोई सब कुछ नहीं कर सकता. उदाहरण के लिए, हर कोई पायलट नहीं बन सकता। क्योंकि पायलट की नौकरी के लिए आवश्यक अनुभव और व्यक्तित्व के गुणों से भिन्न होते हैं।

व्यावसायिक मार्गदर्शन में परामर्शक के सामने आने वाली कुछ समस्याओं का उल्लेख इस प्रकार किया जा सकता है।

1. किसी व्यक्ति का एक ही काम पर लंबे समय तक लगातार काम करने में असमर्थता। एक साल के भीतर उन्होंने तीन-चार नौकरियाँ बदलीं।

2. एक व्यक्ति अपने द्वारा किए जा रहे काम में असंतोष विकसित करता है, नौकरी से संतुष्टि खो देता है और बेचैनी से पीड़ित होता है।

3. कार्यालय में साथी कर्मचारियों के साथ सामंजस्य खोना और उनके साथ विवादों में पड़ना, मानसिक परिपक्वता और भावनात्मक स्थिरता खोना।

4. जिस संगठन के लिए वह काम करता है उसके अधिकारियों के साथ संबंध खराब करना और फिर उनके प्रति भय, क्रोध, विरोध, घृणा आदि की भावना विकसित करना।

5. पेशे के प्रबंधन में एकाग्रता की कमी, जिसके स्थान पर उसमें आलस्य, उपेक्षा और ठहराव आ जाता है।

6. ऐसा व्यक्ति जिसका मानसिक स्वास्थ्य ख़राब हो और वह खुले तौर पर अपने अधीनस्थों के प्रति घृणा या अवमानना रखता हो।

7. व्यक्ति अतीत में कई विवादों से जूझ चुका हो, आत्मविश्वास खो चुका हो और लंबे समय से बेरोजगार हो, यह तय नहीं कर पा रहा हो कि उसे किस तरह की नौकरी चाहिए,

उपर्युक्त समस्याओं के लिए परामर्शदाता को समस्या केन्द्रित मार्गदर्शन (Problem Cantered Guidance) को ध्यान में रखते हुए उन्हें उचित मार्गदर्शन देना चाहिए। उदाहरण के लिए, एक व्यक्ति एम.ए. शायद पढ़ा होगा उनकी शैक्षणिक योग्यता के आधार पर कुछ नौकरियां मिल सकती हैं। लेकिन वह नहीं जानता होगा कि कौन सी नौकरी चुननी है। फिर उसकी शैक्षणिक योग्यता के अनुसार, उसके अंदर जो शक्तियां हैं, उस के अनुसार परामर्शक परामर्शन दे सकता है।

उसकी रुचियों, व्यक्तित्व, नौकरी के साथ अनुकूलता और नौकरी से संतुष्टि के आधार पर सही नौकरी चुनने में उसका मार्गदर्शन किया जाना चाहिए।

व्यक्तिगत मार्गदर्शन

इस प्रकार का मार्गदर्शन यह सुनिश्चित करता है कि व्यक्ति की व्यक्तिगत ज़रूरतें, इच्छाएँ, महत्वाकांक्षाएँ और वास्तविकता सही संबंध में हैं। शैक्षणिक समस्याओं, व्यावसायिक समस्याओं के अलावा व्यक्ति को कई प्रकार की व्यक्तिगत समस्याएँ भी होती हैं। यदि उन समस्याओं के समाधान के लिए उचित मार्गदर्शन नहीं दिया गया तो व्यक्ति कई असामान्य व्यवहारों का शिकार हो जाएगा।

हमारे स्कूलों में खेल-कूद सहित पाठ्यचर्या संबंधी गतिविधियों में छात्रों को व्यक्तिगत परामर्श दिया जा सकता है। लेकिन पाठ्यचर्या संबंधी व्यक्तिगत मसलों पर सलाह देने के लिए न तो समय है और न ही पर्याप्त। बदलते समाज में छात्रों की समस्याएं बढ़ती जा रही हैं। औद्योगीकरण, शहरीकरण, जनसंख्या वृद्धि और गरीबी जैसी समस्याएँ छात्रों में मनोवैज्ञानिक समस्याएँ पैदा कर रही हैं। चिंताएं बढ़ा रहे हैं. व्यक्तिगत मार्गदर्शन को चार प्रकार की समस्याओं में विभाजित किया जा सकता है।

- ✓ समायोजन समस्याएँ।
- ✓ पारिवारिक समस्याए।
- ✓ व्यक्तिगत समस्याए।
- ✓ वैवाहिक समस्याओं

समायोजन समस्याएं

विद्यार्थियों को कक्षा और घर के वातावरण में समायोजन संबंधी कुछ समस्याएँ हो सकती हैं। दूसरे बच्चों के साथ न मिल पाना, दूसरे लोग क्या कह रहे हैं, इसे पूरी तरह न समझ पाना जैसी स्थितियों में दूसरे लोगों के प्रति दुर्व्यवहार होता है। ऐसे लोगों को मार्गदर्शन के माध्यम से अपना व्यवहार बदलने का अवसर मिलता है।

पारिवारिक समस्याएँ

भले ही विद्यार्थी को व्यक्तिगत समस्याएँ न भी हों, परिवार के सदस्य के रूप में उसे अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता है। ये समस्याएँ केवल परिवार के सदस्यों (अर्थात माता, पिता, भाई, बहन) तक ही सीमित नहीं हैं बल्कि वित्तीय या चिकित्सीय स्थितियों के कारण भी हो सकती हैं।

ऐसी स्थिति में उसे अपनी पारिवारिक जिम्मेदारियों को कुशलता से निभाने, उसमें मानसिक स्थिरता और आत्मविश्वास विकसित करने और उसकी बेचैनी को दूर करने के लिए उचित मार्गदर्शन दिया जाना चाहिए।

व्यक्तिगत समस्याएँ

मनुष्य सुख-दुःख से मुक्त नहीं हो सकता। जब किसी व्यक्ति का जीवन समस्याओं और कठिन परिस्थितियों से घिरा होता है, तो उसे मानसिक शांति की कमी होती है और व्यक्तिगत समस्याएं उत्पन्न होती हैं। ये समस्याएँ कुछ मामलों में असामान्य व्यवहार का कारण भी बन सकती हैं।

उदाहरण के लिए, जब किसी छात्र की प्रिय माँ की अचानक किसी दुर्घटना में मृत्यु हो जाती है, तो इससे उसे अशांति हो सकती है। ऐसे मामलों में निराशा और अवसाद हो सकता है। ऐसे में विद्यार्थी का मन बागवानी, पेंटिंग आदि की पढ़ाई में लगाकर उसे सामान्य इंसान बनाया जा सकता है।

वैवाहिक समस्याएँ

यदि पति-पत्नी घरेलू कलह के बिना एक-दूसरे के साथ रहेंगे तो उनका जीवन सुखपूर्वक व्यतीत होगा। लेकिन कई परिवारों में पति-पत्नी के बीच जो स्नेह, पारस्परिकता और प्यार होना चाहिए, उसका अभाव है, जिससे उनके बीच मतभेद और झगड़े होते हैं। उदाहरण के लिए, यदि कोई पति अपनी पत्नी को नापसंद करता है, तो वह उदास हो जाती है। इसके विरोध में, वह लंगड़ापन से पीड़ित हो जाती है और एक गृहिणी के रूप में अपने कर्तव्यों का पालन ठीक से करने में असमर्थ हो जाती है। इससे परिवार में झगड़े, अशांति और अशांति होती है। व्यक्तिगत समस्याओं या वित्तीय कठिनाइयों के कारण वैवाहिक समस्याएं उत्पन्न हो सकती हैं।

परामर्श

मंत्र मार्गदर्शन में एक परामर्श प्रक्रिया है। इसमें आमतौर पर छात्रों को उनकी व्यक्तिगत जरूरतों के आधार पर व्यक्तिगत सलाह देना शामिल होता है। मंत्र मार्गदर्शन का एक रूप है जो सलाह को प्राथमिकता देता है।

मंत्र अनादि काल से मानव जाति के साथ रहा है। कठिन समय आने पर व्यक्ति साथी मित्र की मदद की सराहना करता है। जरूरत के समय एक व्यक्ति द्वारा दूसरे व्यक्ति की मदद करना मानव स्वभाव है। व्यक्ति को अपने जीवन में कई समस्याओं का सामना करना पड़ता है। मंत्र उस समस्या को हल करने में मदद करता है। मंत्र व्यक्ति की समस्याओं का समाधान बताते हैं, उसे उसके व्यक्तित्व, उसके दोषों का बोध कराते हैं। शक्तियों को जानना, अपनी समस्याओं के कारणों को समझाना और उन्हें हल करने के तरीके सुझाना उसे समुदाय में एक बुद्धिमान और अच्छा नागरिक बनाता है।

परामर्श का महत्व

परामर्श का मुख्य उद्देश्य व्यक्ति को जीवन का एक स्थिर और निश्चित तरीका दिखाना है। आमतौर पर हमें कभी न कभी समस्याओं का सामना करना पड़ता है। इसलिए मंत्र का मुख्य उद्देश्य समस्या का समाधान बताना है। समस्याएँ व्यक्ति, उनके सामने आने वाली स्थिति और उनके व्यक्तित्व के आधार पर भिन्न होती हैं। इसलिए मंत्र सभी लोगों और सभी उम्र के लोगों को दिया जा सकता है। मंत्र व्यक्ति को उसके व्यक्तित्व, महत्वाकांक्षाओं और लक्ष्यों के बारे में बता सकता है। मंत्र व्यक्ति में एक समायोजित मानसिकता विकसित करता है। व्यक्ति के कल्याण के लिए प्रयास करता है।

इससे उसे पूरी तरह से स्वस्थ रहने और अपने कार्यों और जीवन लक्ष्यों को अच्छी तरह से पूरा करने में मदद मिलती है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. मंगल, एस्.के., शिक्षा मनो.वि, प्रकाशब्रदर्स, लुधियाना
2. सुलैमान, मुहम्मद, उच्चतर शिक्षा. मनो.वि, मोतीलाल बनारसीदास, नई दिल्ली, 2002
3. गुप्ता, एस.पी., उच्चतर शिक्षा. मनो.वि, शारदा पुस्तक भवन, यूनिवर्सिटी रोड, इलाहाबाद

****

SANSKRIT LANGUAGE TEACHING THROUGH MULTIMEDIA

Dr. Sruthy K.B
Assistant Professor

Introduction:

Sanskrit is the oldest languages known to humanity, enrich with cultural and religious significance. Traditionally Sanskrit teaching can be challenging due to its complex grammar and script. Integrating multimedia teaching techniques can revolutionize Sanskrit language education, making it more engaging, accessible, and effective. Integrating multimedia into Sanskrit teaching can enhance the learning experience by offering various interactive tools and resources. Multimedia helps include audio recordings of Sanskrit pronunciation, video tutorials, demonstrating writing techniques, interactive quizzes, and multimedia presentations shows Sanskrit literature, culture, and history. By utilizing multimedia, learners can engage with the language in diverse ways, catering to different learning styles and preferences.

Multimedia refers the combinations of different forms of media such as text, audio, video, graphics, and animations. In a Sanskrit classroom teaching, multimedia enhances the great learning experience. Here are five elements of multimedia that can empower the present Sanskrit teachings more effectively:

1.Text: Words and characters displayed on screen which providing information or narration. It helps the written Sanskrit text to display vocabulary, sentences, and passages. This helps students familiarize themselves with the script and improves reading comprehension.

2. Audio: Sound or music are including in multimedia presentation. Audio recordings of Sanskrit pronunciation, chants, and recitations are available now. This aid is improving students listening skills and correct the pronunciation of Sanskrit words and phrases as well.

3. Video: Moving images can be played back. Integrate video clips of Sanskrit scholars discussing grammar rules, analysing texts, or

performing traditional rituals. Video content adds depth to the learning experience and provides real-life examples of Sanskrit usage.

4. Graphics: Static images, illustrations, or diagrams used to convey information visually. Use visuals related to Sanskrit culture, literature, and historical context. Visual aids help reinforce learning and make concepts more tangible.

5. Animations: Moving images created sequence of frames, adding dynamism to the multimedia content. In multimedia technology this is the most essential element of this technology.

Some methods of effective use of animations in Sanskrit teaching:

1. Introductory Lessons - Start the course with animated videos introducing the basics of Sanskrit pronunciation, alphabet, and common phrases. This sets the foundation for further learning.
2. Grammar Explanations - Use animations to illustrate complex grammar rules such as verb, conjugations, noun declensions, and sentence structures. Visualizing these concepts can aid comprehension.
3.Vocabulary Building - Create animated flashcards or short videos in Sanskrit words along with their meanings and use as well. This makes vocabulary learning more engaging and memorable.
4. Cultural Context - Animations that shows cultural aspects of Sanskrit, such as historical events, religious rituals, and traditional customs. This provides students with a deeper understanding of cultural significance this language.
5. Storytelling and presentation of verse - Develop animated stories or folktales in Sanskrit, accompanied by English subtitles or translations. This helps students practice listening skills while immersing themselves in Sanskrit narratives.
6. Interactive Exercises - Design animated interactive exercises like matching games, fill-in-the-blank quizzes, or pronunciation programmes. These activities make learning fun and encourage active participation of students.

7. Revision and Review - Use animations to recap previously learned topics or to summarize lessons. This reinforces learning and helps students retain information more effectively.
8. Special Occasions – Use of animations into special events or celebrations related to Sanskrit, such as Sanskrit Day or cultural festivals. These animations can highlight the language's significance and celebrate its heritage.

Some Multimedia Tools for Sanskrit Teaching

Online Courses - Platforms offering online Sanskrit courses with multimedia components like videos, quizzes, and interactive exercises. Mobile Applications - Sanskrit learning apps featuring multimedia content such as pronunciation guides, flashcards, and games. Digital Libraries - Online repositories of Sanskrit texts, audio recordings, and videos for learners to explore learning outcome. Virtual Reality (VR) - VR experiences allowing learners to virtually visit historical Sanskrit sites or interact with simulated Sanskrit-speaking environments. Podcasts and Webinars - Multimedia resources providing opportunities for listening practice, discussions, and expert insights on Sanskrit language and culture.

Usage of Multimedia Tools:

Interactive Digital Platforms are the most important thing in multimedia learning environment. Implementing interactive digital platforms such as mobile apps, websites, and software implement students with opportunities of self-paced learning. These platforms can offer exercises, quizzes, and games to reinforce vocabulary, grammar, and pronunciation of that language. Video Lectures and Tutorials are most creative tools. We can also Creating video lectures and tutorials allows instructors to explain intricate grammatical concepts and lessons visually. Visual aids like animated diagrams and charts can aid comprehension and retention. When we choose audio Resources in classroom teaching, It Integrating audio resources such as podcasts, recordings of native speakers, and pronunciation guides can help students develop their listening and speaking skills. Listening to

authentic Sanskrit conversations and chants enhances language immersion. Virtual Reality can transport students to ancient India, providing virtual tours of historical sites, temples, and cultural landmarks. This experiential learning approach fosters a deeper appreciation for Sanskrit's cultural context. Devices like digital flashcard helps students to memorize vocabulary, declensions, and conjugations effectively. Incorporating visuals, audio cues, and spaced repetition algorithms enhances memory retention. To enhance teaching skills in Sanskrit using multimedia, consider these steps:

1. Create Content: Develop multimedia materials like videos, slideshows, or interactive presentations in Sanskrit to make the learning experience more engaging.
2. Visual Aids: Visuals such as images, diagrams, and animations play a vital role of aid to understanding and retention of Sanskrit concepts.
3. Interactive Activities: Design interactive activities like quizzes, games, and discussions to encourage active participation and reinforce learning.
4. Use of Audio: Integrate audio elements such as pronunciation guides, dialogues, and storytelling to improve listening and speaking skills in Sanskrit.
5. Online Platforms: Utilize online platforms and tools like virtual classrooms, learning management systems, and educational apps tailored for Sanskrit language teaching.
6. Cultural Context: Cultural context which means historical contexts, and real-life relevant to Sanskrit language and literature to make learning more immersive and meaningful.
7. Feedback Mechanism: Establish a feedback mechanism to gather insights from students on the effectiveness of multimedia materials and adjust accordingly.
8. Continuous Improvement: Stay updated with advancements in multimedia technology and educational pedagogy to continuously improve teaching methods and materials.

Enhancing Sanskrit Presentation

In this digital world, the integration of multimedia elements has revolutionized the way presentations in various fields including in education. Sanskrit, being a language deeply rooted in tradition and culture, may seem resistant to modern technological advancements. However, the integration of multimedia elements can significantly enhance Sanskrit presentations, making them more engaging, accessible, and effective.

Visualization of Concepts

It is the most significant advantages of multimedia elements is their ability to reinforce verbal explanations. Sanskrit presentations can benefit from visually appealing slides containing relevant images, diagrams, and infographics. When discussing a complex philosophical concept from the Upanishads, a presenter can complement their explanation with visually striking graphics that making concept more accessible to viewers.

Audio Enhancements for Pronunciation

Sanskrit is distinguished for its own pronunciation and intonation, which are integral to understanding its texts correctly. Multimedia presentations can deliver the audio recordings of native speakers or experts reciting Sanskrit verses or passages. This not only helps the learners to correct the pronunciation but also immerses them in the rhythmic beauty of the language and enhancing their overall learning experience.

Digital Repositories for Accessible Resources

Use of multimedia elements also facilitates the creation of digital repositories for Sanskrit resources. Presenters can compile audio recordings, video lectures, annotated texts, and interactive modules into online platforms accessible to learners at any time at anywhere. This accessibility of Sanskrit knowledge fostering to make a global community of Sanskrit enthusiasts and scholars.

Interactive Elements for Engagement

Interactive multimedia elements, such as interactive maps, quizzes, or timelines, can foster active engagement among audiences during Sanskrit presentations. If a presenter discussing the historical evolution of Sanskrit literature can incorporate an interactive timeline that allows viewers to explore significant literary milestones and their corresponding works. Such interactive features not only reinforce learning but also encourage audience participation and retention of information.

Preserving Tradition in a Modern Context

Sanskrit presentations which help to preserve ancient texts, philosophical concepts, and cultural traditions. Multimedia elements offer a bridge between tradition and modernity, allowing presenters to maintain the essence of Sanskrit teachings while adapting to the expectations of today's generation.

Benefits of Multimedia Teaching Techniques:

Multimedia elements like videos, animations, and interactive exercises capture students' attention and foster active participation in the learning process. Through this increased Engagement in learning. Visual and auditory aids aid comprehension, especially for abstract concepts and complex grammar rules, leading to deeper understanding and mastery of the language. It promotes personalized Learning. Multimedia resources cater to diverse learning styles and paces, allowing students to customize their learning experience according to their preferences and needs. Virtual and authentic audio recordings provide students with immersive cultural experiences, fostering a deeper connection to Sanskrit's rich heritage and traditions. The multisensory nature of multimedia learning facilitates better memory retention and recall, leading to long-term mastery of Sanskrit language skills. Interactive Learning - Multimedia allows for interactive learning experiences, fostering active participation and engagement. If we focused in the accessibility of multimedia; Multimedia resources can be accessed anytime, anywhere, making Sanskrit learning more

convenient and flexible. Multimedia elements such as audiovisual content and interactive exercises can improve retention and comprehension of Sanskrit concepts. In the perception of cultural view, Multimedia presentations can offer insights into Sanskrit culture, literature, and traditions, providing a holistic learning experience.

Conclusion:

Multimedia teaching techniques offer a transformative approach to Sanskrit language education and making it more engaging, accessible, and effective for students of all levels. By integrating interactive digital platforms, audio resources, video lectures, AI technologies, and digital devices, educators can create dynamic learning environments that inspire to being lifelong in Sanskrit language and culture. The involvement of multimedia elements has the potential to a new life into Sanskrit presentations, revitalizing the dissemination of this ancient language and its profound teachings in the modern era.

Bibliography

Ankhan Sinha, Educational technology, Gyan books publication, ISBN 9789351280829

Prof Jagannath Mohanty (2003), Modern trends in educational technology Neelkamal publication PVT.LTD educational publishers, ISBN 8186804811

Dr. Hiral kumar, M. Barot & Prof. Goel, Multimedia in Teaching Sanskrit grammar

https://www.academia.edu/11438424/Sanskrit_and_Technology_Overview

https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7644889/

https://www.digitallearninginstitute.com/blog/top-5-benefits-of-multimedia-elearning

https://www.vedantu.com/computer-science/multimedia

****

Building RAPO with Students: A Pathway to Effective Sanskrit Education

Dr. M. Sridhar Rajan
Guest Faculty (Assistant Professor Grade)

Introduction

In today's educational landscape, knowledge transfer alone is insufficient for a student's success. Educators must create meaningful connections with their students, especially Sanskrit teachers. RAPO (rapport) plays a vital role in fostering mutual trust, open communication, and emotional support, significantly impacting student performance, well-being, and interest in learning Sanskrit.

The concept of rapport between Guru and Shishya (गुरुशिष्यसम्बन्धः) has ancient roots, with guidance found in classical Sanskrit texts emphasizing the teacher-student relationship.

Meaning of RAPO

RAPO refers to the emotional bond or connection a teacher forms with students, involving mutual understanding, empathy, respect, and trust. This concept connects to the Sanskrit idea of sraddha (श्रद्धा), meaning trust and respect. Building RAPO creates a positive classroom atmosphere where students feel comfortable expressing themselves, asking questions, and making mistakes without fear of judgment.

Importance of RAPO in Sanskrit Education

Our elders have emphasized the importance of RAPO in Sanskrit Education:

1. Enhances Student Engagement

The Taittiriya Upanishad advises, आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं, मा व्यवच्छेत्सीः (Shiksha-Valli), emphasizing mutual respect and love. A positive rapport increases motivation to learn and encourages other students to select Sanskrit as an optional subject.

2. Improves Communication

Effective RAPO facilitates better communication between teachers and students. Manu's Manu smriti states, उपाध्यायात् दशाचार्यः आचार्याणां शतं पिताः (2.145), highlighting the importance of respectful relationships.

3. Boosts Academic Performance

Students who share a good rapport with their teachers tend to perform better academically. The emotional support and encouragement they receive play a vital role in reducing anxiety on new subject like Sanskrit and improving their focus on studies.

4. Fosters Emotional Well-Being

Rapport creates a safe space for students to express thoughts and challenges, promoting well-being and lowering stress.

Strategies for Building RAPO with Students

Building RAPO with Students Creates a supportive learning environment, fosters academic excellence and achievement, develops lifelong learners and scholars, enhances student outcomes and success, contributes to the preservation and promotion of Sanskrit language and culture, so it important to build strategies.

1. Show Genuine Interest

Taking the time to learn about students' values, interests, hobbies, and backgrounds goes a long way in forming a connection. A personalized approach makes students feel valued and respected.

2. Active Listening

Listening to students actively without interrupting shows that the teacher respects their opinions on students. This practice encourages students to communicate openly with Teachers.

3. Empathy and Understanding

Teachers should be empathetic towards the students' struggles and challenges. Understanding their personal circumstances can help build trust and provide tailored guidance. It is said by the scholars that अभ्यासाद्विश्वासमुपजायते, it means through regular practice, trust arises. Building rapport is a gradual process that requires consistent effort.

4. Positive Reinforcement

Regularly acknowledging students' efforts, no matter how small, can boost their confidence and foster a positive relationship. Praising

achievements and encouraging progress is essential. It is the duty of the parents and teachers.

5. Being Approachable

Students should feel comfortable approaching their teacher with their concerns or queries. Teachers need to maintain an open and friendly demeanour, Like Krishna to Arjuna. Challenges in Building RAPO Despite the importance of RAPO, building this connection can be challenging. Large class sizes, diverse student backgrounds, and time constraints may make it difficult to interact with each student on a personal level. However, with patience, dedication, and the right strategies, and supports of technology Sanskrit teachers can still create meaningful connections even in the most challenging circumstances.

Conclusion

Establishing RAPO with Sanskrit students is crucial. A strong teacher-student relationship influences academic success and personal growth. Ancient Sanskrit texts highlight rapport's value in education, emphasizing emotional and spiritual development. As Sanskrit teachers, building rapport is essential for supportive learning environments.

References:

1. The Power of Teacher-Student Relationships" by Robert J. Marzano, Published by ASCD, Alexandria.
2. Taittiriya Upanishad with Tatvavivechini, DR. MADAN MOHAN AGRAWAL, Chaukhamba Sanskrit Pratishan, Delhi.
3. Bhagavad Gita with the Commentary of Madhusudan Saraswati, Chaukhamba Sanskrit Pratishan, Delhi.
4. Manusmruiti, Pandita Rameshwara Bhatta, Chaukhamba, Sanskrit Pratishan, Delhi.

****

भाषाधिग्रहणस्य सिद्धान्ताः

डा.वा.फणिप्रसादः
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

भाषाप्राप्तिः मनुष्याः भाषायाः अवगमनस्य, प्रयोगस्य च क्षमतां कथं विकसितुं शक्नुवन्ति इति निर्दिश्यते। सामान्यतया भाषायां असंख्याकाः भाषाधिग्रहणसिद्धान्ताः सन्ति एते भाषाधिगमप्रक्रियायाः आरम्भः, प्रगतिः च कथं भवति इति अवगन्तुं व्याख्यातुं च उद्दिश्यन्ते। भाषाविकासस्य सिद्धान्तकारैः सह भाषाधिग्रहणस्य केचन उल्लेखनीयाः सिद्धान्ताः अवलोकयामः।

भाषाधिग्रहणस्य ४ सिद्धान्ताः

वैज्ञानिकरीत्या भाषाधिग्रहणस्य ४ मुख्यसिद्धान्ताः सन्ति।

1.व्यवहार सिद्धान्तः

2.संज्ञानात्मक सिद्धान्तः

3.मूलनिवासी सिद्धान्तः

4.अन्तरक्रियावादी सिद्धान्तः

भाषाविकासस्य केचन सिद्धान्तकाराः अपि सन्ति ये कस्यचित् भाषाधिग्रहणसिद्धान्तस्य विकासे अथवा अग्रे अध्ययने योगदानं दत्तवन्तः।

भाषा विकासस्य सिद्धान्तकारः		भाषा अधिग्रहण सिद्धान्तः
बी एफ स्किनर	-	क्रियाप्रसूत सिद्धान्तः
जीन पियाजे	-	संज्ञानात्मक सिद्धांत
नोआम चोम्स्की	-	देशीवादी सिद्धांत
जेरोम ब्रुनर	-	अन्तरक्रियावादी सिद्धान्तः

1. क्रियाप्रसूत सिद्धान्तः (BF Skinner theory of language acquisition)

भाषाधिग्रहणस्य क्रियाप्रसूत सिद्धान्तः, यः कदाचित् अनुकरणसिद्धान्तः इति च उच्यते। अयं व्यवहारवादीसिद्धान्तस्य भागः अस्ति। व्यवहारवादः प्रस्तावति यत् वयं अस्माकं पर्यावरणस्य उत्पादाः स्मः। अतः बालानाम् आन्तरिकं तन्त्रं वा स्वयमेव भाषाविकासस्य क्षमता वा नास्ति। बि.एफ् स्किन्नर् महोदयेन निर्दिष्टमस्ति यत् बालकाः प्रथमं स्वस्य परिचर्यादातृणां (प्रायः मातापितरौ) अनुकरणं कृत्वा भाषां शिक्षन्ति, ततः क्रियाप्रसूत अनुबन्धनस्य कारणेन भाषायाः उपयोगं परिवर्तयन्ति।

क्रियाप्रसूत अनुबन्धनम् इति किम् ?

क्रियाप्रसूत अनुबन्धनम् शिक्षणस्य एकः मार्गः यः इष्टस्य अथवा अवांछितस्य व्यवहारस्य पुरस्कारे (सकारात्मकसुदृढीकरणं) अथवा दण्डे (नकारात्मकसुदृढीकरणं) केन्द्रीक्रियते। उदाहरणाय श्वानम् अस्माकम् आज्ञां पालयित्वा उपविष्टुं भोज्यपदार्थ प्रदानेन प्रशिक्षितुं शक्नुमः, अथवा तस्य

अवहेलनां कृत्वा वा वाचिकरूपेण निरुत्साहं कृत्वा वा अस्माकं शय्यायां निद्रणाभ्यासं निवारयितुं च शक्नुमः।

भाषाधिग्रहणे क्रियाप्रसूत अनुबन्धनं कथं प्रवर्तते ?

स्किनर् महोदयेन सूचितं यत् बालकाः प्रथमं स्वस्य परिचर्यादातृभ्यः अन्येभ्यः वा परितः शब्दान् वाक्यानि च शिक्षन्ति, अन्ते च तान् शब्दान् सम्यक् वक्तुं प्रयोक्तुं च प्रयतन्ते। अस्मिन् सन्दर्भे यदा कश्चन परिचर्याकर्ता बालस्य भाषायाः प्रयोगस्य प्रयासस्य प्रतिक्रियां ददाति तदा क्रियाप्रसूत अनुबन्धनं भवति। यदि बालकः भाषायाः सम्यक् उपयोगं करोति तर्हि परिचारकः बालकं "चतुरः" इति वदन् उत अन्यथा वा स्वस्य अनुमोदनं दर्शयित्वा प्रतिक्रियां दातुं शक्नोति। यदि बालकः भोजनं वा उत अन्यं किमपि पारितोषिकयाचनादि अनुरोधं करोति तर्हि परिचारकः बालकं तत् सोत्साहं पुरस्कार रूपेण प्रदातुं च शक्नोति। एतत् सकारात्मकं सुदृढीकरणं इत्युच्यते। यदि बालकः भाषायाः अशुद्धप्रयोगं करोति, त्रुटिं करोति, असङ्गतं वा भवति तर्हि सः परिचारकेन नकारात्मक अनुबन्धनं प्राप्नोति। बालं प्रति "असमीचिनं" "असमञ्जसं" इति वक्तुं शक्यते ततः "शुद्धं, उत्तमं वदतु" इति कथितुं, उत केवलं उपेक्षितुं वा शक्यते। नकारात्मकसुदृढीकरणं बालकं शिक्षयति यत् काः त्रुटयः परिहर्तव्याः, तान् कथं संशोधितव्याः इति।

2. संज्ञानात्मक सिद्धान्तः (Jean Piaget theory of language acquisition)

भाषा-अधिग्रहणस्य संज्ञानात्मक-सिद्धान्तः सूचयति यत् अस्माकं कार्याणां पृष्ठतः प्राथमिक-प्रेरकाः अस्माकं विचाराः आन्तरिक-प्रक्रियाः च सन्ति। जीन पियाजे (१९२३) इत्यनेन कल्प्यते यत् बालकाः तुल्यकालिकरूपेण अल्पसंज्ञानात्मकक्षमतया सह जन्म प्राप्नुवन्ति, परन्तु तेषां मनः यथा यथा विकसति तथा च यथा यथा तेषां परितः विद्यमानस्य जगतः अनुभवं कुर्वन्ति, तथा तथा नूतनयोजनानां (विचाराः, जगत् कथं कार्यं करोति इति अवगमनं इत्यादयः) विकसं कुर्वन्ति, निर्मान्ति च। पियाजे महोदयस्य मतं आसीत् यत् भाषाविकासात् पूर्वं संज्ञानात्मकविकास: बालेषु भवेत् यतोहि बालाः तेषां विषयानां / वस्तूनाम् अभिव्यक्तीकरणं कर्तुं न जानन्ति येषां विषये तेषु अधुनाऽपि ज्ञानं नास्ति। यथा - यद्यपि कश्चन बालः कियत् अपि भाषां पाठिता: भवति तथापि कालस्य ज्ञानं विना सः भविष्यकाले विषयान् व्यक्तं कर्तुं वा काल्पनिकरूपेण वक्तुं वा न शक्नोति। पियाजे महोदयेन प्रस्तावः कृतः यत् एषः संज्ञानात्मकविकासः चतुर्षु चरणेषु विभक्तः भवितुम् अर्हति - संवेदीगतिशीलः (Sensorimotor), पूर्व - सञ्चालनात्मकचरण (Preoperational), मूर्त-सञ्चालनात्मक-चरणः(Concrete operational stage), औपचारिक-सञ्चालन-चरणः(Formal operational stage) च तानि संक्षेपेण अवलोकयामः।

पियाजे महोदयस्य संज्ञानात्मकविकासस्य चत्वारि चरणानि -

प्रथमं संवेदीगतिचरणम्। एतत् जन्मतः प्रायः द्विवर्षपर्यन्तं भवति। अस्मिन् स्तरे बालकः इन्द्रियसमन्वयं विकसयति, वस्तूनि अनुभवन् क्रीडन् च स्वपर्यावरणेन सह अन्तरक्रियां कुर्वन् भवति। तेषां भाषाप्रयोगः मुख्यतया प्रजल्पकं, अल्पभाषितशब्दान् च यावत् विस्तृतः अस्ति।

अग्रिमः चरणः पूर्व- सञ्चालनात्मक चरणः अस्ति, यः द्वि तः सप्त वयः यावत् भवति। अस्मिन् स्तरे बालकाः व्याकरणसंरचनायाः, सन्दर्भस्य, वाक्यविन्यासस्य च उत्तमं ग्रहणं कृत्वा भाषायाः उपयोगं कर्तुं समर्थाः भवन्ति। अस्मिन् स्तरे बालचिन्तनम् अतीव अहङ्कारकेन्द्रितम् अस्ति (तेषां जगतः अवगमनं केवलं तस्मिन् एव सीमितं भवति यत् तस्य प्रभावः तेषां कृते कथं भवति इति)।

तदनन्तरं मूर्त सञ्चालनात्मक चरणः भवति। अयं चरणः सप्त आरभ्य एकादश वयः यावत् भवति। अस्मिन् स्तरे बालकाः कालं, संख्याः, वस्तुगुणाः इत्याद्यवधारणाम् अवगच्छन्ति, कार्य- कारणानि तर्कं च अवगच्छन्ति, येन ते स्वप्रत्ययानां युक्तिकरणं कर्तुं च प्रभवन्ति। ते स्वविचारस्य विषये, परितः जगतः विषये च अधिकविस्तारेण वक्तुं शक्नुवन्ति। ते अन्येभ्यः अपि स्वप्रत्ययानां विषये वक्तुं शक्नुवन्ति, परिणामाः वा दृष्टिकोणाः वा कथं भिन्नाः भवितुम् अर्हन्ति इति अवगन्तुं च पारयन्ति।

अन्ते औपचारिक सञ्चालन चरणः अस्ति। एतत् द्वादशवर्षात् प्रौढतां यावत् भवति। अस्मिन् स्तरे बालकाः उच्चतरतर्कं कर्तुं शक्नुवन्ति तथा च अमूर्तस्य विषये चिन्तयितुं वक्तुं च शक्नुवन्ति, यथा परिकल्पना, नैतिकता, राजनैतिकव्यवस्था च। भाषा मूलतः असीमितं भवति, यतः अस्मिन् स्तरे जगतः अवगमनस्य संज्ञानात्मकसीमा नास्ति।

3. मूलनिवासी सिद्धान्तः (भाषाधिग्रहणस्य नोआम चॉम्स्की सिद्धान्तः)

नोआम चोम्स्की (१९५७) प्रस्तावति यत् बालकाः भाषाशिक्षणस्य प्रवृत्तिः वा प्रेरणा वा जन्मतः एव प्राप्नुवन्ति तदेव महोदयेन भाषाधिग्रहणयन्त्रम् (LAD) इति कथ्यते। सः तर्कयति स्म यत् बालकः स्वदेशस्य भाषायां न शिक्षितः अपि यावत् सामान्यवातावरणे वर्धते तावत् ते मौखिकसञ्चारव्यवस्थां कल्पयिष्यन्ति इति। अतः भाषाप्राप्त्यर्थं सहजं जैविकं घटकं भवितुमर्हति।

भाषाधिग्रहणयन्त्रं किम् ?

चॉम्स्की महोदयस्य वचनमस्ति यत् भाषा-अधिग्रहण-यन्त्रं (LAD) मस्तिष्के कुत्रचित् अवश्यमेव भवितव्यम्, यत् एकं सङ्कूटन रूपेण (एन्कोडर-रूपेण) कार्यं करोति, यत् अस्मान् व्याकरणिक-संरचनायाः आधारभूत-अवगमनं प्रददाति। यथा यथा बालकाः नूतनान् शब्दान् शिक्षन्ति तथा तथा ते स्वतन्त्रतया स्वभाषाप्रयोगे तान् समावेशयितुं समर्थाः भवन्ति। चॉम्स्की महोदयस्य मतम् अस्ति यत् भाषायाः एतत् स्वतन्त्र निर्माणमेव "भाषाधिग्रहणं जैविकं भवति न तु केवलं परिचर्यादातॄणां शिक्षणस्य वा प्रतिकृतेः वा उत्पादः" इत्यस्य प्रमाणं भवति। चॉम्स्की महोदयेन सूचितं यत् LAD इत्यस्मिन् सार्वभौमिकव्याकरणस्य ज्ञानं भवति - मूलभूताः संविभक्तव्याकरणनियमाः (Shared Grammatical rules) सर्वासु मानवभाषासु संविभक्तं वर्ततेति ।

4.अन्तरक्रियावादी सिद्धान्त (Jerome Bruner theory of language acquisition)

जेरोम ब्रुनर् (१९६१) इत्यस्य मतं आसीत् यत् बालकाः भाषाविकासस्य क्षमतया सह जन्म प्राप्नुवन्ति परन्तु तेषां परिचर्यादातृभिः अथवा शिक्षकैः सह नियमितरूपेण संवादस्य आवश्यकता विद्यते येन ते पूर्णप्रवाहस्तरं यावत् शिक्षितुं अवगन्तुं च शक्नुवन्ति। एषः विचारः भाषाधिग्रहणसमर्थनप्रणाली (LASS) इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति। परिचर्याकर्तारः भाषायाः प्रयोगे बालकाः याः त्रुटयः कुर्वन्ति तान् सम्यक् कर्तुं प्रवृत्ताः भवन्ति तथा च नियमितरूपेण तान् शिक्षयन्ति

यत् वस्तुनि कानि सन्ति, तेषां प्रयोजनानि किम् इति। ब्रुनरः सूचयति यत् एतेन मत्तवारण (scaffold) निर्माणे साहाय्यं भवति यस्य उपरि बालकाः पश्चात् भाषायाः अग्रे विकासे अवलम्बन्ते। परिचरिका बालनिर्देशितभाषणस्य (CDS) अपि उपयोगं कर्तुं शक्नोति, स्वस्य भाषायाः उपयोगं परिवर्त्य बालस्य स्वतन्त्रतया भाषायाः अवधारणां कर्तुं सुलभं कर्तुं च शक्नोति।

सीडीएस किम् अस्ति तथा च भाषाप्राप्त्यर्थं कथं साहाय्यं करोति ?

सीडीएस अथवा बालनिर्देशितं भाषणं सामान्यतया दैनन्दिनजीवने 'बेबी टॉक' इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति। यदा प्रौढः लघुबालकेन सह वार्तालापं कुर्वन् स्व भाषायाः प्रयोगं परिवर्तयति तदेव बेबी टॉक इत्युच्यते। अस्मिन् उच्चतरस्वरस्य मन्दतरं वाक्, विभिन्नप्रकारस्य वाक्यानां (अर्थात् प्रश्नाः, कथनानि, आदेशाः), अत्यन्तं सरलवाक्यसंरचना इत्यादीनि परिवर्तनानि सन्ति। एतानि सर्वाणि रणनीतयः भाषां सरलीकरोति येन बालस्य अवगमनं यथासम्भवं सुलभं भवति। ब्रुनर् महोदयस्य मतं आसीत् यत् भाषां सरलं, सुप्रगमनं, सुलभं च कर्तुं सीडीएस अनुकूलितम् अस्ति। अस्य सिद्धान्तस्य अनुसारं बालकाः केवलं भाषायाः जटिलतरभागानवगन्तुं विकसितुं च नशक्नुवन्ति । एवं च सीडीएस शिशु-अनुकूल-भाषायाः परिचयरूपेण कार्यं करोति यस्य निर्माणं सम्पूर्णे शैशवकाले, प्रारम्भिकबाल्यकाले, विद्यालये च कर्तुं शक्यते।

भाषाधिग्रहणस्य सिद्धान्ताः - प्रमुखाः ग्रहणयोग्याः अंशाः -

1.भाषाधिग्रहणस्य चत्वारः सिद्धान्ताः बी.एफ. स्किनरस्य व्यवहारसिद्धान्तः, पियाजेट् इत्यस्य संज्ञानात्मकविकासः, चॉम्स्की इत्यस्य मूलनिवासी सिद्धान्तः, ब्रुनरस्य च अन्तरक्रियावादी सिद्धान्तः।

2. बि. एफ्. स्किनर् महोदयस्य मतं आसीत् यत् बालकाः परिचर्यादातॄणां अनुकरणं कृत्वा, क्रियाप्रसूत सिद्धान्तः (ऑपरेण्ट् कण्डिशनिङ्ग्) इति प्रक्रियायां सकारात्मकं नकारात्मकं वा सुदृढीकरणं प्रति प्रतिक्रियां दत्त्वा भाषां शिक्षन्ति।

3. पियाजेट् इत्यस्य मतं आसीत् यत् बालकानां भाषाविकासात् पूर्वं प्रथमं संज्ञानात्मकक्षमता विकसितव्या। एषः विकासः चतुर्णां चरणानां मध्ये भवति संवेदीगतिशीलः, पूर्वसञ्चालनात्मकः, मूर्तसञ्चालनात्मकः, औपचारिकसञ्चालनं च।

4. चॉम्स्की इत्यस्य मतं आसीत् यत् बालकाः भाषाप्राप्त्यर्थं सहजक्षमतायुक्ताः जन्म प्राप्नुवन्ति, तस्य कारणं भवति 'भाषाधिग्रहणयन्त्रम्' यत् मस्तिष्के भाषासङ्केतकम् इति वक्तुं शक्नुमः।

5. ब्रुनरस्य मतं आसीत् यत् बालाः भाषाप्राप्त्यर्थं किञ्चित् क्षमतां धारयन्ति, परन्तु भाषायाः पूर्णविकासाय परिचर्यादातॄणां ध्यानं, समर्थनं च आवश्यकम्। एषः विचारः भाषा-अधिग्रहण-समर्थन-प्रणाली (LASS) इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति।

परिशीलित अन्तर्जालीयांशाः -

1. BF Skinner. Verbal Behavior. 1957
2. Noam Chomsky. A review of BF Skinner's verbal behavior" Current Issues in Linguistic Theory. 1967
3. Jean Piaget. The language and thought of the child. 1923
4. Jerome Bruner. Child's talk: learning to use language. 1983

The Role of Information and Communication Technology in Enhancing Library Services in Open and Distance Learning

Dr. Anand Rautmale,
Deputy Librarian
Central Sanskrit University
Guruvayoor Campus Library, Thrissur (KL)

Abstract

The knowledge society thrives on readily available information. Libraries, through Information and Communication Technologies (ICT), can bridge the geographical gap and provide library and information services (LIS) to Open Distance Learning (ODL) students. This paper explores how ICT empowers libraries to cater to the needs of geographically dispersed learners. It analyzes the core information needs of ODL students and the responsibility of ODL institutions to offer comparable library services (physical and electronic) as on traditional campuses. The paper then discusses the advantages of ICT in delivering LIS: wider access, reduced costs, and convenience. Factors for successful ICT implementation, including institutional commitment, funding, and user access to technology, are also addressed. Finally, the paper explores how ICT facilitates various library functions in ODL systems, emphasizing areas like resource acquisition, information organization, access and delivery, user education, communication, and service management. It concludes by highlighting the transformative power of ICT in ODL library services, emphasizing its role in promoting quality distance education.

Key Words: ICT in ODLS library services, library functions, User Education system.

Induction

In the contemporary knowledge society, access to information is a fundamental pillar of education, particularly for learners engaged in Open Distance Learning (ODL). These students, often geographically dispersed, encounter significant barriers in accessing traditional library resources and services. Information and Communication Technology (ICT) emerges as a transformative solution, bridging these gaps and

enabling libraries to deliver essential services tailored to the unique needs of ODL learners.

The evolution of ODL has expanded educational opportunities, allowing students to pursue their academic goals without the constraints of physical proximity to educational institutions. However, this shift necessitates a robust library framework that mirrors the support available to on-campus students. ODL institutions bear the responsibility of ensuring equitable access to a comprehensive range of information resources, including textbooks, scholarly articles, and research databases.

ICT facilitates this by providing innovative platforms for resource access, enhancing user engagement through virtual reference services, and promoting information literacy. The integration of digital tools enables libraries to operate 24/7, offering students the flexibility to access resources at their convenience. Furthermore, ICT fosters communication between librarians, faculty, and students, ensuring timely support and guidance.

This paper explores the pivotal role of ICT in enhancing library services within ODL frameworks, highlighting its advantages in accessibility, cost-effectiveness, and user-centred service delivery.

2.Information Communication Technology (ICT)

ICT is a powerful tool that helps us share information from one place to another. We use various methods for this, like speaking, using phones, or sending messages online. In education, ICT has revolutionized how we learn. Distance education institutions can now offer a wide range of library and information services to students who are far away. This has made it easier for these students to access the resources they need.

Libraries are increasingly using ICT to provide online services, making it convenient for everyone, not just distance learners. This shift has led to new ways of working for librarians and information professionals.

3. What is the ODL System

Open Distance Learning (ODL) is a flexible way of learning that doesn't require you to be physically present in a classroom. You can study at your own pace, using materials like textbooks, online resources, and video lectures. This method is great for people who have work or family commitments, or who live far from educational institutions. There are two main open Distance Learning modes:

- Learning totally at a distance from the institution of instruction, peers and course tutors (total distance)
- Learning at a distance with some form of institution / peer / tutor contact (mixed mode)

  The method of education is especially helpful to those potential students who desire higher education but cannot leave their native place / place of living and commitments for regular study. Some important distinguishing aspects of open distance learning (ODL) system are:

1. separation of teacher and beginner.
2. the role of educational society.
3. the use of technical media.
4. the provision of two-way communication education.
5. manufacturing type of operation.
6. separation of the learner from his peer group.

4. LIS in ODL education System method

The Library and Information Services offered to distance learning community should be designed to meet effectively a wide range of information, bibliographic and user needs. The basic need for the library and information services distance learners are -

- Access to information resources, such as text, supplementary reading and reference services,
- Learning how to find the information they need from the information that is available,
- Developing ways to apply the information gleaned and to make sound, information-based decisions.

The distance education institution is in authority for providing convenient, direct & indirect physical education and electronic access to library resources for distance learning programs corresponding to those provided in modern or traditional settings and in sufficient good quality, depth, number, scope, correctness and formats to:

- Meet the students' needs in fulfilling course assignments and enrich the academic programs.
- Meet teaching and research need.
- Facilities the LIS acquisition of lifelong learning skills and accommodate other informational needs of the distance learning community as appropriate.

In modern & traditional Library services students go to the library to access the range of information services that they need to satisfy their learning needs. In distance education learning a combination of modalities has to be used to take library services to distance learners (LIS -ODL's). The Library and Information services provided to distance learners should include are:

- Orientation assistance.
- Computer based bibliographic and informational educational services.
- reliable, rapid, protected access to institutional and other networks, including the internet.
- consultation and discussion educational services.
- a programmed of LIS user instruction design to instill independent and effective information knowledge skills while specifically meeting the learner support needs of distance learning community.
- LIS's support with and instruction in the use of non-print media and equipment.
- reciprocal or contractual borrowing, or inter-library loan (ILL) services using broadest application of fair use of copyrighted materials.
- prompt document delivery, such as a courier system and / or electronic transmission educational system.
- access to reserve materials in accordance with copyright fair use policies.
- adequate service hours for optimum access by LIS users.
- promotion of library services to the distance learning community, including documented and updated education policies, rules & regulations with procedures for systematic educational growth, and library management of information resources to all.

5. LIS Services through ICT

The LIS through ICT technology expenses and connection services due to economics of scale, and a growth in personal possession of ICTs are making ICT use for distance library information services seem more attractive. The implementation of ICT in the libraries has demanded new forms of library services to get more user satisfaction. Library and information services with the use of ICT may be delivered effectively if;

❖ The distance education institution is committed to providing a high level of library services to distance learners.

- The initial and ongoing cost of hardware, software and connectivity charges are within the institution's financial means; and End users (students and faculty) have access to the ICT at their location.

The most important factors related to library and information services in ODL are:

- Timeliness of services.
- Maintaining a high level and equality of access to library materials; and
- Where possible personal contact with students and faculty.

These issues may be effectively solved through the application of ICT in providing library and information services. Being as a tool of ODL, ICT provides access to web, library databases, electronic journals, CD-ROM search services and email facilities etc. Libraries are using ICT for providing campus-wide access of resources to the users by -

- Networking study centers, regional centers and central library.
- Access of different course contents.
- Helping rural students in preparation of assignments and supplementary study and E-mail facility for easy communication between students and tutors.

Conclusion

The integration of Information and Communication Technologies (ICT) has revolutionized the landscape of library and information services in Open Distance Learning (ODL) systems. By leveraging ICT, libraries can effectively bridge geographical barriers and provide equitable access to information resources to geographically dispersed learners. This paper has explored the various ways in which ICT empowers libraries to deliver comprehensive and efficient services to ODL students.

ICT enables libraries to expand their reach, making information resources accessible 24/7, regardless of location. Online databases, digital libraries, and electronic journals offer a wealth of information at the fingertips of ODL students. Moreover, ICT facilitates efficient resource acquisition, organization, and delivery, streamlining library operations and reducing costs. The role of ICT in user education and information literacy is paramount. Online tutorials, webinars, and virtual workshops empower ODL students to develop essential skills for navigating the information landscape. Additionally, ICT fosters

effective communication between library staff, faculty, and students, enabling timely assistance and support.

As ODL systems continue to grow in popularity, the importance of robust library and information services cannot be overstated. By embracing ICT, libraries can play a pivotal role in enhancing the overall learning experience of ODL students. The future of ODL library services lies in the innovative application of technology, ensuring that distance learners have access to the information and support they need to succeed.

REFERENCES

1. https://www.hzu.edu.in/csit/IV.1_information_and_communication_technology.
2. Arora, Jagdish. "Web-based digital resources and services: trends and innovations", Available online: http://dspace. inflibnet.ac.in.
3. Balas, Janet L. A Librarian's Work will never be done. Computer in Libraries. 2018
4. Das, Suchitra. Information Resources on Internet and Information Services in Library and Information Centres. SRELS Journals of Information Management.
5. Green, Elisabeth and Head, Allison J. Web-based cataloguing. Online 2021.

****

श्राद्धविमर्शः

-अभिजित दाशः
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः (Abstract)

संसारेऽस्मिन् गृहस्थस्य मुख्यकर्तव्यत्वेन परिगणितेषु पञ्चमहायज्ञेषु पितृयज्ञस्य महत्वं प्रासङ्गिकता चसर्वैः अङ्गीक्रियते। प्रपञ्चेऽस्मिन् जगति पितृयज्ञ इत्यनेनशब्देन अस्माभिः श्राद्धम् इति अर्थः बोध्यते। श्राद्धकरणेन पितृदेवाः सन्तुष्टाः जायन्ते। अतः श्राद्धविषये कथं सर्वेषां ज्ञानं भविष्यति एवं श्राद्धस्य परिपालनं केन प्रकारेण उत्तमतया भविष्यति इति विचिन्त्य धर्मशास्त्रस्य एवं तत्सम्बन्धि विषयस्य अध्ययनं कृत्वा शोधाध्ययनम् इदं समासाध्यते।

संकेतशब्दाः (keywords)

म.स्मृ (मनुस्मृतिः), वृ.व (वृद्धवशिष्टः), या.स्मृ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः)।

भूमिका (Introduction)

आकुमारी हिमाचलं यावत् धर्मस्य धर्मशास्त्रस्य च महती प्रतिष्ठा वर्तते। धर्मशास्त्रीय विषया: मुख्यतः आचारव्यवहारप्रायश्चितभेदैः त्रिधा विभज्यन्ते। तेषु आचाराध्यायस्य महत्वं सर्वदा परिलक्षते। व्यवहाराध्याये बहूनि प्रकरणानि सन्ति। तेषु श्राद्धप्रकरणस्य महत्वं सर्वोत्तमम्।

अस्य श्राद्धशब्दस्य संज्ञा निरुपणावसरे शब्दमर्मज्ञैः वैयाकरणैः श्रद्धा अस्मिन् अस्ति इति व्युत्पत्या श्राद्धं इति पदं सिध्यति। अनेन प्रकारेण श्रद्धया पितृ उद्देश्येन द्रव्यत्यागः श्राद्धमिति धर्मविदुषां चिन्तनम्।

शोधोद्देश्यानि (objectives)

अत्र शोधपत्रेऽस्मिन् धर्मशास्त्रादिश्राद्धप्रकरणस्य विश्लेषणात्मकम् अध्ययनं कृतं वर्तते। प्रस्तुतमिदं शोधपत्रं निम्नलिखितोद्देश्यान्याश्रित्य विहितं वर्तते।

- श्राद्धशब्दस्य व्युत्पत्तिविषये विवरणम्।
- श्राद्धस्य भिन्नलक्षणविषये ज्ञानम्।
- श्राद्धस्य भेदनिरुपणम्।
- श्राद्धकालस्य सम्यक् विवरणीप्रदानम्।
- श्राद्धदेशः श्राद्धे पितरः एवं श्राद्धे अधिकारिणां विवचनम्।

शोधविधिः (Research Methodology)

प्रस्तुतेऽस्मिन् अध्ययने वर्णनात्मकानुसन्धानान्तर्गतविधिः प्रयुक्तो वर्तते।

(1) श्राद्धशब्दस्य व्युत्पतिः -:

(2) श्रद्धा अस्मिन् अस्ति इति व्युत्पत्या **अंशादिभ्यो च** इति सूत्रेण श्राद्धम् इति पदं सिध्यति। श्रद्धमेव श्राद्धम् इति विग्रहेण स्वार्थे अण् प्रत्यये सति श्रद्धापूर्वकक्रियमाणं पितृकर्मः श्राद्धपदेन बोध्यते। अतः पितृयज्ञस्य अन्यनाम श्राद्धम्।

(2) श्राद्धस्य लक्षणम्-

- श्राद्धमयूखकारेण नीलकण्ठभट्ट महोदयेन मृतोद्येश्येक विप्रश्विकारङ्गको द्रव्यत्यागः श्राद्धम् इति प्रतिपादितम्।
- श्रीकमलाकरभट्टमतेन ब्राह्मणस्वीकारान्तः चतुर्थ्यन्तपदोपनीतपित्रादि उद्देशकत्यागः श्राद्धमिति निर्णयासिन्धौ प्रतिपादितम्।
- पुनः श्राद्धं नाम अदनीयस्य तत् स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रतोद्देश्येन श्रद्धया त्यागः इति।
- श्राद्धकल्पलतायां नन्दपण्डितेन "पितृ उदेश्येन श्रद्धया त्यक्तस्य द्रव्यस्य बाह्मणस्वीकरणं श्राद्धमिति"।
- दिव्यसिंहमहापात्रेण द्रव्यत्यागोऽब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं च श्राद्धस्य प्रधानाङ्गमिति श्राद्धदीपे वर्णितमस्ति।

(3) श्राद्धभेदाः

याज्ञवल्क्यमतेन मुख्यतः श्राद्धं द्विविधम्-

- पार्वणम्
- एकोदिष्टम्

पर्वणि क्रियमाणं श्राद्धं पार्वणं नामधेयं भवति। यत्र पुरुषत्रयस्थ कृते द्रव्यत्यागः भवति।

* एकपुरुषोद्देश्येन क्रियमाणं श्राद्धमे एकोद्धिष्टम्। पुनः मिताक्षराकारेण श्राद्धं त्रिविधम् इति प्रतिपादितम्। यथा-

i. नित्यम्
ii.नैमित्तिकम्
iii.काम्यम्

निर्णयसिन्धुग्रन्थे विश्वामित्रः श्राद्धस्य द्वादशभेदान् आह। यथा-

नित्यं नैमितिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम्।
पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुध्यर्थमष्टमम्॥
कर्माङ्ग नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम्।
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम्॥

नित्यश्राद्धम्

अहन्यहनि यत् श्राद्धं तत् नित्यमिति कीर्तितम्। नित्यं नियतनिमितोपाधौ चोदितमहरहरमावास्याष्टकादिषु इति विज्ञानेश्वरमतम्।

कुर्यादहरह श्राद्धमन्नादि उदकेन वा
पयोमुलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्
नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमते।
फलश्रुते वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम्॥ (म.स्मृ)

यत् नित्यश्राद्धं भवति तत् वैश्वदेवविहिनं भवति। अत्र अर्ध्यपिण्डदानादीनि अपि न भवन्ति।

नैमित्तिकश्राद्धम्

अनियतनिमित्तोपाधौ विहितं नैमित्तिकम्। तच्च पितृसाम्वत्सरिकं विवाहोपनयनादिषु विधेयम्। एकोदिष्टं श्राद्धं नैमित्तिकमित्युच्यते। अस्य कालः मध्यान्हः।

भविष्यपुराणवचनात् पुत्रजन्मातादि निमित्तं विशेषमाश्रित्य नैमित्तिकं श्राद्धं क्रियते, आदैव कर्त्तव्यम्।

काम्यश्राद्धम्

कामानाश्रितं क्रियमाणं कर्म काम्यम्। नत्र त्रयी पुरुषकं पार्वण विधिना क्रियते। काम्यश्राद्धं यत् स्वर्गादि फलकामनायां कृतिकादि नक्षत्रेषु शुभेषु तिथिषु च क्रियते। तिथिविशेषे नक्षत्रविशेषे अस्यैव काम्यश्राद्धस्य कालः भवति, अस्यैव कालः अपराह्नः: भवति। अभिप्रेतार्थ सिद्धये काम्यश्राद्धं क्रियते।

वृद्धिश्राद्धम्

वृद्धौ यत् क्रियते तत् वृद्धिश्राद्धं। वृद्धिश्राद्धं नान्दिश्राद्धम् आभ्युदयीकमङ्गलामुखीश्राद्धं वृद्धिश्राद्धस्य अपरं नाम। विवाहः पुत्रजन्मादि शुभकर्मणः आरम्भात् प्रागेव एतद् श्राद्धं अनुष्ठीयते। अस्य मुख्यकालः प्रातः।

सपिण्डनम् :

सपिण्डनश्राद्धं प्रेतस्य पितृत्व प्रात्यर्थं क्रियते। श्राद्धमिदं पार्वणविधिना अमावस्याकाले विधेयं (भबि.पु) प्रेतस्य पितृपुरुषैः सह समानिकरणम्।

यथा :

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।।
ये समाना इति द्वाभ्यामेतत् ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोदिष्टं स्त्रिया अपि।।

पार्वणश्राद्धम्-:

त्रिपुरुषोद्दश्येन यत् श्राद्धं क्रियते तत् पार्वणम् ।

अत्र पर्व नाम -:

चतुर्दशी अष्टमीचैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाणि एतानि राजेन्द्र रविसंक्रमणं तथा ।।

अस्य एव श्राद्धस्य कालः अपराह्णः । गौणकालः सायम् इति गृहीतः।

गोष्ठिश्राद्धम् -:

गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठिश्राद्धं तदुच्यते । पाकाद्यसम्पतौ सम्भूय श्राद्धसामग्री सम्पादनेन यत् श्राद्धं क्रियते तत् गोष्टिश्राद्धम् इति उच्यते ।

गोष्ठि श्राद्धकर्तारः यत्र समवेताः गोष्टिं निर्माय श्राद्धं कुर्वन्ति तत् गोष्ठिश्राद्धम् ।

गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठि श्राद्धं तदुच्यते ।
बहुनां विदुषां प्राप्तौ सुखार्थं पितृतृप्तये ।।(बृ.ब)

तस्य कालः अमावास्या इतर पार्वणकालः तीर्थप्रात्यादि कालः इति।

मित्रमिश्र: - गोष्ठिगतोत्साहेन क्रियमाणं श्राद्धं गोष्ठिश्राद्धम्।

शंख: यत्र प्रतिश्राद्धकरणार्थं पृथक् पृथक् पाकः केनचित् कारणेन कर्तुं न शक्यते तत्र एकेन पाकेन सम्भुय यत् श्राद्धं क्रियते।

शुद्धिश्राद्धम् :

ब्राह्मणभोजनात्मकं शुद्धिनिमित्तं यत् श्राद्धं तत् शुद्धिश्राद्धम्। एतत् पार्वणवत् क्रियते। अमावास्या उत्तरपार्वणं श्राद्धकालः।

कर्माङ्गश्राद्धम् -:

इदं श्राद्धं वृद्धिश्राद्धस्य भेदविशेषः। निषेककाले, सोमयागे, सीमन्तोनयने तत् अङ्गकं यत् श्राद्धं क्रियते तत् कर्माङ्ग श्राद्धम्।

दैविकश्राद्धम् :

देवानुद्दिश्य क्रियमाणं श्राद्धं दैविकश्राद्धम्। तत्र देवा एव पितृस्थानीया भवन्ति। दैविकश्राद्धं नित्यश्राद्धवत् पूर्वाह्ने करणीयम्। द्वादशीसप्तम्यादिषु अनुष्ठानं भवति।

यात्राश्राद्धम् :

तीर्थयात्रायाः बर्हिदेशगमनात् प्राक् यात्राश्राद्धं क्रियते पुनश्च प्रत्यागमनकाले गृहप्रवेशे च यात्रोङ्ग श्राद्धं क्रियते। इदं श्राद्धं घृतेन करणीयम्। तीर्थं गत्वा केवलं पिण्डात्मकं द्वादशे पुरुषिकश्राद्धं विधेयम्।

पुष्टिश्राद्धम् :

शरीरस्य अर्थस्य च पुष्टिनिमितं क्रियमाणं श्राद्धं पुष्टिश्राद्धम्। पुष्टिश्राद्धं नाम स्वशरीरस्य उपचितिनिमित्तं भवति।

एतत् अतिरिच्य षण्णवति श्राद्धानि अपि सन्ति।

यथा-:

अमायुगमनुक्रान्तिधृतिपातमहालयाः।
अन्वष्टक्यं चपूर्वेद्यु षण्णवत्यः प्रकीर्तिताः॥
काशीनाथ उपाध्यायेन धर्मसिन्धु ग्रन्थे उक्तम्।

श्राद्धकालः--

एवं क्रमेण श्राद्धस्य भेदालोचनानन्तरं श्राद्धकालविषये योगीश्वरेण याज्ञवल्क्येन उक्तं वर्तते यत्-

अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्।
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पतिं र्विषुवत् सूर्यसंक्रमः॥
व्यतिपातो गजछाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः।
श्राद्धं प्रति ऋचिश्चेव श्राद्धकालाः प्रक्रिर्तिताः॥

यद्यपि प्रेतस्य मृत्युदिवसे अधपथरुर्ध्वपथ श्राद्धादारभ्य सपिण्डिकरण श्राद्धं यावत् दिवसभेदेन भिन्नोभिन्नः कालः दर्शितो वर्तते। तथापि विशेषरूपेण अमावास्यायां अष्टकाषु अयनयोः एवंच व्यतिपात गजच्छायादि ज्योतिषशास्त्रोक्तकालेषु श्राद्धं कर्तव्यमिति अस्माकम् स्मृतिः निर्दिशति।

एतत् अतिरिच्य पक्षिकः, मासिकः, षण्मासिकः साम्बस्तरिकश्च श्राद्धकालः अस्माभिः ग्रन्थेषु द्रष्टुमशक्यते।

श्राद्धदेशः -:

श्राद्धं कर्तुं न केवलं कालस्य द्रव्यस्य च आवश्यकता वर्तते तथापि श्राद्धमिदं कर्तुं कस्यचित् पवित्रस्थानस्य देशस्य वा महत्यावश्यकता वर्तते। अस्मिन् विषये महर्षिमनुना उन्मुक्त कण्ठेन स्वीयं मतं प्रतिपादितं वर्तते यत्-

सूची देशं विविक्तं तु गोमयेन उपलेपयेत्
दक्षिणांप्रवणां चैव प्रयत्नेनप्रपादयेत्॥

पवित्रतमे स्थाने कुरुक्षेत्रादि देशे गङ्गागयादि विशिष्ट तीर्थेषु पितृणाम् उद्देश्येन श्राद्धकरणेन श्राद्धकर्ता महत्फलं लभ्यते। अस्मिन् विषये महाभारते श्रूयते यत्-

तस्य देशाः कुरुक्षेत्रं गङ्गागया सरस्वतीं।
प्रभासं पुष्करं चेति तेषु श्राद्धं महाफलम्॥
महदधौ प्रयागेच काश्यां च कुरुजाङ्गले।

श्राद्धे पितरः-:

साध्यसाधकन्यायेन न केवलं तत्र श्राद्धं कर्तुरेव प्रासङ्गीकता वर्तते अपितु पितृणामपि महत्त्वं विशेषत्वञ्च स्मृतिग्रन्थेषु गृहीतं दृश्यते।

वसवः पितरौ ज्ञेया ऋद्राज्ञेयापितामहः।
प्रपितामहास्तथादित्या स्मृतिरेषा सनातनी॥

यद्यपि वसुऋद्रादिती सुताः श्राद्धेषु देवता ऋपेण परिगणिताः भवन्ति तथापि इमाः देवताः पितृपितामह प्रपितामहानाञ्च प्रतिनिधिभूताः न अस्ति इत्यत्र संशयस्य लेशमात्रवबोधः।

श्राद्धे अधिकारी:-

प्रत्येकविषयस्य अधिकारी निर्णयवत् श्राद्धस्यास्य अधिकारिणः अपि शास्त्रेषु विवेचिताः सन्ति। अस्मिन् विषये दृश्यते यत्-

मातुपितुः प्रकूर्वितःसंस्थितसौरसः।
पैतृमेधिकसंस्कारं मन्त्रपूर्वकमाहुतः॥
पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डोदानोदकक्रिया।
पुत्र भावे तु पत्नीस्यात् तदभावे तु सोदरः॥

पितुः पिण्डदानोदक्रिया यद्यपि पुत्रेण कर्तव्या वर्तते तथापि तस्मिन् प्रपञ्चे पुत्राभावे पत्न्याः अधिकारः आगच्छति। यदि तत्र पुत्रवत् पत्न्याः अभावः अस्माभिः परिलक्षितो वर्तते नहि तत्र सोदरस्य अधिकारः आयाति। एवं तत्र पूर्वपूर्वाभावे भिन्नोदरस्य सपिण्डस्य सकुलस्य सगोत्रस्य च अधिकारः क्रमेण एव आयाति। यदि तत्र एतेषां अभावः परिलक्षते तर्हि अन्त्ये शिष्यैः सब्रह्मचारीभिः इदं श्राद्धं कर्तव्यं वर्तते।

शोधनिष्कर्षः (conclusion)

अनेन प्रकारेण शास्त्रेषु स्मृत्यन्तरेषु च श्राद्धस्यास्य द्विविधत्वं, त्रिविधत्वं द्वादशविधत्वम् आलोच्यते। श्राद्धस्य भेदः यथा वा भवतु सदैव श्राद्धमिदं पितृणां मातृणां च संतृप्तये अस्माभिः कर्तव्यं वर्तते।

सन्दर्भग्रन्थसूची (Bibliography)

1.मनुस्मृतिः।
2.याज्ञवल्क्यस्मृतिः।
3.कमलाकरभट्टः दौलतरामगौडनिर्णयसिन्धुः।
4.निलकण्ठभट्टप्रणितः श्राद्धमयुखः।
5.नन्दपण्डितप्रणिता श्राद्धकल्पलता।
6.दिव्यसिंह महापात्रप्रणीतः श्राद्धद्वीपः।
7.महाभारतम्।

****

रीतिरात्माकाव्यस्य

-आकाशप्रधानः
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः–

शब्दार्थौ तावत् काव्यस्य शरीरम् । आत्मविरहितं शरीरं कथं शोभनं भविष्यतीति, अतो विचारणीयोऽयं प्रश्नो यत् काव्यस्यात्मा कोऽस्ति ? यतो हि यथा शरीरे सर्वारपि सत्यपि आत्मा न स्यात्, तर्हि तस्योपयोगो न भवति इति विचिन्त्य वामनेन रीतिरात्मा काव्यमिति स्वीकृतो दरीवर्तते। काव्यशास्त्रेऽलंकारसम्प्रदायस्य पश्चादेव रीतिसम्प्रदायस्य आगमनं बभूव । रीतेः प्रवर्तको भवति भामहोत्तरवर्ती आचार्यो वामनः। वामनो रीतिरात्मा काव्यस्य इति उक्त्वा सर्वप्रथमं काव्ये रीतेः प्रमुखं स्थानं प्रदाय रीतिमेव काव्यस्यात्मेति रूपेण प्रतिपादितवान् । यद्यपि काव्यशास्त्रीयजगति रौतितत्त्वस्यान्वेषणं वामनात्यागेव आतं तथापि वामन एवं सर्वप्रथम आचार्यो यो रीतिमेव काव्यस्यात्मेति स्वीकृतवान्। तस्य मते रीतेः स्वरूपं भवति “विशिष्टा पदरचना रौतिः। वामनो रीतिभिः सह गुणस्य नित्यसम्बन्धमस्थापयत् । विशिष्टा पदसंघटना रीतिः । विशेषो गुणात्मा। अत्र पदानां विशिष्टा संघटना एवं रीतिः अपि च विशेष इत्यस्यार्थो भवति गुणैः सह संयुक्तः। अयं गुणस्तु काव्यस्य शोभासम्पादकस्य नित्यधर्मः- काव्यशोभायाः कर्तारो धर्माः गुणाः। रीतेः गुणेन सह अत्यन्तो घनिष्ठः सम्बन्धोऽस्ति, तस्माद्धेतोः समुद्रबन्धः एनं सम्प्रदायं गुणसम्प्रदायमिति उक्तवान्। वामनः अलंकारस्य

प्राधान्यं न दत्त्वा रीतिगुणयोः प्राधान्यं स्वीकरोति। तेन गुणाः शब्दगतार्थगताः इति मन्यन्ते। रीतेः गुणाः आवश्यका भवन्ति । वामनस्य तु कान्तिगुणे रसनिवेशोऽपि वक्रोक्तौ ध्वनेः सन्निवेशो दरीदृश्यते । अनया दृष्ट्या तु रीतिसम्प्रादयो व्यापकसम्प्रदायो भवति।

सङ्केतशब्दाः--

विशिष्टा पदरचना रौतिः, शब्दगतार्थगताः, समुद्रबन्धः, वक्रोक्तौ।

भूमिका-

रीतेः उद्भवो विकाशश्च – साहित्ये रीतिः इति पदस्य प्रयोगस्तु बहुप्राचीनकालादेवास्ति। रीतिः इति पदं री-गतौ इत्यस्मात् धातोः निष्पन्नो जातोऽस्ति, अस्यार्थस्तावत् भवति मार्ग इति । अनेन तु रीतिशब्दः काव्यशास्त्रे भिन्नान् मार्गान् संकेतयति । तथा च ऋग्वेदे दृश्यते महावरीतिः शवसा सरत् पृथक्, वातेवाजुर्या नद्येव रीतिः। उक्तेषु स्थलेषु रीतिशब्दस्य प्रयोगस्तु गतिधारामार्गार्थ जातः। वर्तमाने तु काव्यालंकारसूत्रमेव प्रथमो ग्रन्थोऽस्ति यस्मिन् काव्यगतरीतेः स्पष्टव्याख्या प्राप्यते। वामनात् प्राक् दण्डिभामही रीतेः प्रयोगम् अकृत्वा मार्गपदस्य प्रयोगं कृतवन्तौ । भरतमुनिस्तु प्रवृत्तिपदस्य प्रयोगं कृतवान्। काव्यमीमांसायाः प्रथमेऽध्याये शास्वसंग्रहे राजशेखरः कथयति यत् सुवर्णनाभः इति कञ्चन आचार्यो बभूव। येन रीतिविषयकस्य ग्रन्थस्य रचना कृता-" रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः।

शोधोद्देश्यानि-

प्राचीनाः आचार्याः मन्यन्ते यत् भिन्नेषु प्रदेशेषु स्थिताः आचार्याः स्वस्य प्रदेशस्य शैलीमधिकृत्य काव्यस्य रचनां कुर्वन्तीति तस्माद्धेतोः एताः शैल्यः एतेषां प्रदेशानां नाम्ना एव सुप्रसिद्धमस्ति । उत्तरवर्तिनि युगे तु एते मार्गा विशेषप्रदेशैः सह सम्बन्धिता न सन्तोऽपि तु कवेः स्वप्रवृत्तिना सह सम्बन्धिता जाताः। आचार्यभामहप्रणीतस्य काव्यालंकारग्रन्थस्य अध्ययनेन विदितो भवति यत् तस्मिन् युगे काव्यस्य द्वौ मागौ सुप्रतिष्ठितौ आस्ताम् १. वैदर्भी २. गौडीया इति । आचार्यदण्डी तु रीतेः बेज्ञानिकविश्लेषणं कृतवान् परन्तु दण्डिना अपि द्वयोः मार्गयोः प्रयोगः कृतः । दण्डि मन्यते प्रत्येकस्य कवेः भिन्नो मार्गा भवति – अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम्। इति मार्गद्वयं भिन्त्रं तत्स्वरूपनिरूपणात् । तदभेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकविस्थिताः । आचार्यवामनात्प्राक् काव्यरचनायां तु द्वौ मार्गौ स्वीक्रियेते, परन्तु अयं तु पाञ्चालीमपि प्रतिपादितवान्। उक्तप्रकारेण रीतेः संख्यात्रयं जातमिति – वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली। आचार्यो रुद्रट एव प्रथमोऽस्ति यस्तु रीतिनां भौगलिकवन्धनेन सर्वधा मुक्तं कृत्वा काव्यव्यवहारे संयोजितवान्। तिस्रो रीतय आसन् परन्तु अयं इतोऽपि एकां रीतिं संयोजितवान् सा तु लाटी, रसानां तु रीतिभिः सह सम्बन्धमस्थापयत्। समासाधारेण रीतेः विभाजनम् अकोरत्- वृत्तेरसमासाया वैदर्भी रीतिरेकैव। पाञ्चाली लाटीय गौडीया चेति नामतोऽभिहिताः। लघुमध्यायतविचरनसमासभिदिमास्तत्र। त्रिपदा पाञ्चाली लाटीया पञ्च सप्त

वा यावत् । शब्दाः समासवन्तो भवन्ति यथाशक्ति गौडीया । राजशेखरस्तु रीतीनां भौगलिकविवेचनम् आलंकारिकरूपेण कृतवान् अपि च रीतिभिः सह प्रवृत्तिवृत्तियोः सम्बन्धं स्थापितवान् । राजशेखरेषु काव्ये रीति रसस्य परिस्वावकानिवार्यतत्त्वं मनुते सति वक्तरि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने । अस्ति तत्र विना येन परिस्ववति वाङ्मधु । भोजः शृङ्गारप्रकाशे रीतिचतुष्टयं विवेचितवान् । आचार्यः कुन्तकस्तु रीतिपदस्य प्रयोगम् अकृत्वा मार्गपदं प्रयुक्तवान्। विद्यानाथोऽपि वामनस्यैवानुकरणं कृत्या मुख्यं रीतित्रयमेव प्रतिपादितवान् ।

एतासामेव साङ्ङ्कर्याद् भवन्त्यावन्तिकादयः ।
पार्थक्येन ततोऽस्माभिर्नाभ्यधीयन्त ताः पुनः ।।

मम्मटानुसारेण तु वर्षाणां विशिष्टा विन्यासा एवं रीतिः। तेन तु रीतेः समावेशस्तु वृत्यनुप्रासे एवं कृतो वर्तते। विश्वनावस्तु कथयति यत् अङ्गापां रचना इव पदानां संघटना एवं रीतिरिति तथा च इयं रीतिः रसस्योपकारं करोति, स तु वैदर्भीगौडीपांचालीलाटीः उल्लेखितवान् पदसंघटना रीतिरंगसंस्था विशेषवत् । उपकर्जी रसादीनां सा पुनः सा च चतुर्विधा । वैदर्भा चाच गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा।

वामनात्परं तु रीतितत्त्वस्य विचारो जातः परन्तु इयं रीतिः काव्यस्यात्मा इति कथने कस्याऽपि साहसो न सञ्जातः, केवलम् अमृतानन्दयोगी एव उक्तवान् । वामनस्तु रीतिनामाधारो गुणा इति कथयन्ति परन्तु उत्तरवर्तिनः आचार्याः वर्णानां विन्यास समासं वा रौतेः आधारः इति कथयन्ति । वामनस्तु रीतिमेव काव्यस्यात्मेतिप्रतिपादितवान् अपि रसादीनां समावेशस्तु कान्तिनामके गुणे स्थापितवान् । वामनः याः रीतिषु अधिकरूपेण महत्त्वं स्थापितवान्, ध्वनिवादिनस्तु ताः गौजरूपेण प्रतिपादितवन्तः ।

शोधविधिः-

रीतेः लक्षणम् - पदानां विशिष्टा संघटना रीतिः। वामनस्तु रीतिः एव काव्यस्यात्मेति प्रतिपादितवान् तथा च गुणो रौतेः आत्मेति उक्तवान् - विशिष्टा पदसंघटना रीतिः । विशेषो गुणात्मा । वामनः गुणानां सम्बन्धस्तु साक्षात् रौतौ स्थापितवान् । वैदर्भीरीतौ सर्वेऽपि गुणाः सन्निविष्टा भवन्ति । गौडीरीतौ तु विशेषरूपेण ओजकान्तिगुणौ भवतः, पाञ्चालीरीतौ तु प्रमुखतः माधुर्य सुकुमारता च समाविष्टले भवति । रीत्तिः शैली च प्राचीनभारतीयसाहित्येऽपि शैलीशब्दस्य प्रयोगो जातः, साहित्यिकाभिव्यक्तिपद्धतौ इत्यस्मिन् अर्थ प्राचीनकालेऽयंप्रयोगो नासीत् । वर्तमानकाले समालोचनायाः कृते शैली रीतेः समानार्थकेति उच्यते । शैली शब्दस्तु आङ्गलोभाषायां स्टाइल इति कथ्यते । तस्माद्धेतोः शैली रीतेः पूर्णतया अभिनेति न मन्यते, अपि तु रीतौ एव शैल्याः अन्तर्भावो

भवति । रीतेः श्रेष्ठता - आचार्यों वामनस्तु वैदर्भी गौडी पाञ्चाली इति रीतित्रयमेव काव्यस्यात्मेति पदेन प्रतिष्ठापितवान् । वैदर्भीरीतिस्तु अधिकः सहृदयाह्लादक इति कथ्यते । वामनानुसारेण वैदर्भीरीतौ सहृदयाह्लादकस्य कस्यचित् अलौकिकपाकस्योद्भवो भवति, अपि च यं प्राप्य शब्दः सौन्दर्यरूपेण प्रकाश्यते । वामनस्य परमपि च पूर्व सर्वेऽपि आलोचकाः उक्तायाः रीतेः श्रेष्ठतामङ्गीकुर्वन्तीति । आबार्यः कुन्तकस्तु उत्तममध्यमाधमभावान् न स्वीकरोति अत्र ।

दण्डी वैदर्भीमार्गम् उत्तमपि च गौडमार्ग निकृष्टमिति उक्तवान् । यतो हि वैदर्भीमार्गे तु दशगुणाः विद्यान्ते - "वैदर्भमार्गस्य प्राणाः दशगुणाः स्मृताद्ध । वामनात्परमपि समालोचकाः कवयः वैदर्भरीतेः श्रेष्ठतां प्रतिपादितवान् । वैदर्भी एव श्रेष्ठेति मन्यते राजशेखरः- तत्रास्ति मनोजन्मनो देवस्य क्रीडावासो विदर्भेषु वत्सगुलमं नाम नगरम्। तत्र सारस्वतेयस्तामैमेयीं गन्धर्ववत् परिणिनाय । वैदर्भीवाणीविषये बालरामायणेऽपि वर्णितोऽस्ति यत्- वाग्वैदर्भी मधुरिमगुणं स्यन्दते श्रोत्रलोम् । महाकविः कालिदासोऽपि काव्यरचनासु वैदर्भीरीति स्वीकृतवान् । स तु वैदर्भीमार्गस्य शब्दैः प्रशंसां करोति -

लिप्ता मधुद्रवेणासन् यस्य निर्विष्टया गिरः।
तेनेदं वर्त्य वैदर्भ कालिदासेन शोधितम् ।।

नैषधीयचरितेऽपि उक्तमस्ति -

धन्यासि वैदर्भी गुणैरूदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकायाः यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ।।

नीलकण्ठदीक्षितोऽपि वैदर्भीरीतेः प्रशंसां करोति -

आदिः स्वादुषु या, परा कवयतां काष्ठा यदा रोहणे। या ते निःश्वासितं, नवापि च रसा यत्र स्वदन्तेतराम्। पाञ्चालीरीति परम्परापरिचितो, वादः कवीनां परम्। वैदर्भी यदि सैव वाचि किमितः स्वर्गेऽपवर्गेऽपि वा। उक्तविवेचनात् ज्ञायते यत् संस्कृतसाहित्ये न केवलं समालोचकाः अपि तु कवयो वैदर्भीरीतेः श्रेष्ठतां प्रतिपादयन्ति।

शोधनिष्कर्षः-

समीक्षा - अलंकारवादिनः आचार्यात् रीतिवादिनः आचार्याः रीतेः सम्बन्धः कवेः स्वभावेन सह संयुक्तं कृत्वा कथयन्ति यत्- कविः स्वस्वभावानुसारेण पदानां योजनां येन प्रकारेण करोति, सा एव रीतिरिति। अलंकारवादिन आचार्यात् अपेक्षा ते खलु काव्यतत्त्वस्य समीक्षामधिकसूक्ष्मरूपेणापि च वैज्ञानिकतां कर्तु अधिकाः सफला जाताः। दण्डी काव्यस्य शोभाधायकानि सवार्षि अपि तत्त्वानि अलंकारा इति कथयति, परन्तु वामनो गुणालंकारयोः भेदं प्रदर्थ्य अलंकारापेक्षया गुणानामधिकं महत्त्वं प्रदत्तवान् । ध्वनिवादिन आचार्याः अपि कथयन्ति यत् गुणाः काव्यस्य नित्यधर्मा इति।

वामनाचार्यात्परम् अलंकारवादिनऽपि च ध्वनिवादिनः आचार्याः रीति काव्यस्यात्मेति न मन्यन्ते। एते रीति काव्यस्य बहिरङ्गसाधनरूपेण साधयन्ति। ध्वनितत्त्वस्य साधनात्परं रीतेः काव्यशास्त्रं प्रति स्वतन्त्रास्तित्वं नास्तीति प्रतिपादयति। आनन्दवर्धनस्तु रसः, वाच्यम्, विषयः, औचित्यम् इति एते नियमितरूपेण प्रतिपादितवान्, तेन रीतिः परतन्त्रा जातेति। ध्वनिकारस्तु काव्ये रीतेः महत्त्वं स्वीकृतवान् परन्तु साध्यरूपेण नास्ति केवलं तु साधनरूपेण। आनन्दवर्धनोऽपि उक्तवान् यत् रीतिवादिनोऽस्फुटरूपेण प्रणीतमिदं काव्यत्त्वं व्याख्यातुमसमर्था जाता अपि च रीतेः प्रवर्तनं चकार – अस्फुटस्फुरितं काव्यत्तत्त्वमेतद् यथोदितम्। अशक्नुबद्भिर्व्याकर्तु रीतयः सम्प्रवर्तिताः। आचार्येण मम्मटेन काव्ये रीतेः प्राधान्यम् स्वल्पं प्रदत्तम्। मम्मटस्तु वामनस्य मतानि बहुषु क्षेत्रेषु खण्डितानि सन्ति। उक्ताद्

विवेचनात् स्पष्टमिदं ज्ञातुं शक्यते यत् काव्येषु रीतेः महत्त्वं निश्चितरूपेण वरीवर्तते, परन्तु इदं तु साधनरूपेणास्ति साध्यरूपेण न दरीदृश्यते। रीतिः काव्यस्य बहिरङ्गसाधनं मत्वा अपि काव्यस्य समालोचनायां वामनस्य महत्त्वमनङ्गीकर्तुं न शक्यते। अलंकारवादिनामपेक्षा वामनः काव्ये आत्मत्वमधिक रूपेण परिस्फुटितवान्। वामनस्तु रीति भव्यप्रसाद्गुणानामाधारेण स्थापितवान्। गुणरहिते सति काव्ये काव्यतत्त्वं न तिष्ठति। वामनः अलंकारशास्त्राणाम् अङ्गानि विविच्य संस्कृतालोचनाशास्त्रे नवीनमेकमध्यायं योजितवान्, अपि च रीतिसम्प्रदायः अलंकार शास्वस्य सौन्दर्यम् इतोऽपि उत्तमरूपेण साधितवान्।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

१.काव्यालङ्कारसूत्राणि (“कामधेनुद्ध- संस्कृतटीकया हिन्दीव्याख्योपेतम्) व्याख्याकारः श्री हरगेविन्द शास्त्री, चौखाम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

२.काव्यलंकारः (“प्रकाशहिन्दीव्याख्याविभूषितेः) व्याख्याकारः श्री रामदेवशुक्लः एम. ए. चौखाम्बा विद्याभवन,वाराणसी।

३.काव्यलंकारसूत्रवृत्तिः (“कामधेनु व्याख्यासहित विद्याधरी हिन्दीव्यख्योपेतम्) व्याख्याकारः श्री पं. केदारनाथशर्मा, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी।

४.धन्वालोकः (लोचन सहितः “भावप्रकाशिका हिन्दीटीकोपेतञ्च) व्याख्याकारः शिवप्रसाद द्विवेदी, चौखाम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

५.काव्यानुशासनम् (सटीकम्) – शिवदत्तशर्मणा, काशीनाथशर्मणा, वासुदेवशर्मणा च संशोधितम्, चौखाम्बा विद्याभवन,

७. काव्यतत्त्वालोकः – डा. सुज्ञानकुमारमाहान्ति, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः। काव्यमीमांसा (“प्रकाशः ह हिन्दीव्याख्योपेतम्) डा. गङ्गासागर राय, चौखाम्बा विद्याभवन, वाराणसी।

८.काव्यदर्शः- डॉ. अनिलचन्द्र वासु, संस्कृत बुक् डिपो, कलकत्ता-700006.

९.साहित्यदर्पणम् (“चन्द्रकलासंस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्) आचार्यः शेषराजशर्मा रेग्मी, चौखाम्बा कृष्णदास अकादेमी,वाराणसी।
१०.काव्यप्रकाशः – व्याख्याकारः आचार्यः विश्वेश्वर सिद्धान्तशिरोमणि, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, “आजद्द भवन, वाराणसी- २२१००१

पदटिप्पणी–

काव्यप्रकाशः

काव्यालङ्कारः

काव्यालङ्कारसूत्राणि

धन्वालोकः

****

भगवद्गीतायाः द्वितीयाध्याये आत्मज्ञानविचारः

-अतिरा बाबु
शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

शेधसारः(Abstract)

शिक्षा नाम आजीवनं प्रचाल्यमाना काचित् निरन्तरप्रक्रिया भवति। सर्वे प्रतिक्षणं किमपि नूतनं पठन्ति। तत्र उत्तमम्, अधमं च भवतः। तत्र विविच्य ज्ञानं सर्वेषां नास्ति। भगवद्गीता आत्मज्ञानार्थं, विवेकज्ञानार्थञ्च साहाय्यं करोति। मोक्षप्राप्तिर्भवति जीवनस्य लक्ष्यम्। अस्मिन् शरीरे अयमात्मा यावत्तिष्ठति तावत् इन्द्रियसंयमनं कृत्वा उत्तमज्ञानं प्राप्य तेन मोक्षप्रापणार्थं भगवद्गीता उपदिशति। गीतायाः सांख्ययोगानुसारं तज्ज्ञानप्राप्तिविषये अत्र अध्ययनं क्रियते।

सङ्केतशब्दाः (Keywords)

भगवद्गीता, सांख्ययोगः, ज्ञानप्राप्तिः।

भूमिका (Introduction)

मानवजीवनं सर्वदा आध्यात्मिक,आधिदैविक,आधिभौतिकादि दुःखत्रये निमग्नमस्ति। यथा तरणम् अजानन् समुद्रे पतति तथा संसारसङ्कटे पतन् कष्टमनुभवन्नस्ति सः। अस्य यथार्थकारणं तु अज्ञानमेव। प्रत्यक्षे यद् दृश्यते तत्सर्वं सत्यमिति मत्वा सुखभोगादिषु जीवन्ति इत्यतः एव इदं कष्टम्।

तत्र ज्ञानार्जनं विहाय उपायान्तरं नास्ति। लौकिकविषयात् निर्मुक्तः सन् यदा ज्ञानमार्गे प्रविशति तदानीम् अयं दुःखसागरं तर्तुं शक्तिः आगच्छति । तेन आत्मानन्दमनुभवन् परमपदं प्रापयति मानवः । तदर्थं भगवद्गीता अस्मान् उपदिशति।

शोधोद्देश्यानि (Objectives)

- आत्मज्ञानस्य विषये अवबोधः।
- छात्रोन्नयने भगवद्गीतायाः स्थानं किम् इति ज्ञातुम्।
- भगवद्गीतायाः मूल्यविषये उद्बोधनम्।

शोधविधिः (Research Methodology)

अस्मिन् शोधपत्रे वर्णनात्मकशोधविधिः उपयुक्तः।

सांख्ययोगे ज्ञानप्राप्तिः

इदानींतनकाले मानवाः विचलितमनाः भवन्ति । तादृशानां प्रतीकः भवति अत्र अर्जुनः। धर्मसंस्थापनमिति ज्ञात्वाऽपि स्वजनान् हन्तुं द्विमनस्को भूत्वा यदा सः अर्जुनः स्थितवान् , तदानीं भगवान् श्रीकृष्णः तस्मै आत्मज्ञानार्थं मार्गमवोचत्। केवलं स्थूलशरीरं दृष्ट्वा, यथा तन्नश्यति, सर्वं नश्यति इति चिन्तयन्ति संकुचितमनस्काः । किन्तु जीर्णवस्त्राणि त्यक्त्वा यथा नूतनं स्वीकरोति तद्वदात्मा अपि जीर्णं देहं त्यक्त्वा देहान्तरं प्रति गमिष्यति । आत्मा एव नित्यमिति उपदिशति भगवान्। शिक्षकाः अपि छात्रान् तदेव बोधनीयः, अनित्यस्य पृष्ठे धावनं कृत्वा स्वजीवनं वृथा नष्टं न कुर्युरित्यतः। स्थूलशरीरवत् आत्मनः पीडां कर्तुं न शक्यते[2] । तत्त्वज्ञानिनः वदन्ति यत् अयमात्मा इन्द्रियेण मनसा वा अप्राप्यं भवति । छात्रान् आत्मसंयमिनः भवितुमेव अत्र उपदिशति । इन्द्रियवशगाः माभूदित्यर्थः । श्रीकृष्णः अर्जुनम् उपदिशति यत् क्षत्रियधर्मं वर्जयन् युद्धात् व्यतिचलति चेत् तत् पापाय भवति इति। एकैकस्य कर्म-धर्मादयः स्वतः एव निहिताः,तदनुसारेण करणं तस्य कर्तव्यं भवति। "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते[3] " इति उक्तिः अस्ति। किन्तु प्रयोजनमेव उद्दिश्य कर्म न करणीयम्। श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति वदति – "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन[4] " इति। स्वकर्मणि विश्वासः भवेत् सर्वदा सर्वथा च। बाल्यादारभ्य अयं बोधः मानवेषु भवेदेव। यतो हि कर्मणः फलं चिन्तयित्वा तत् प्राप्तुं कुमार्गमपि स्वीकरिष्यन्ति जनाः। तत्रैव अस्य तत्त्वस्य प्राधान्यम्। अस्मिन् विषये विद्यालये अध्यापकस्य भूमिका महती भवति। लाभे नष्टे च समत्वबुद्धिः एव योग उच्यते इति कर्मयोगविषये श्रीकृष्णः वदति। एवं समत्वबुद्ध्या कर्म करणीयं चेत् , तदर्थं ज्ञानमेव आश्रयणीयम् । ज्ञानम् अस्मान् सन्मार्गं प्रति नयति । एवं कर्मयोगिनः

कर्मफलमनिच्छन् कर्म कृत्वा शुद्धचित्तो भूत्वा परमं पदं प्राप्स्यन्ति। स्वेन्द्रियाणि मनश्च संयम्य स्वाधीने यः करोति स एव स्थितप्रज्ञः ।

"या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः।। "

ज्ञानिनः लक्ष्मणेन अत्रोक्तम् । सामान्यजीवाः वास्तविकविषयेषु अज्ञाः भूत्वा जीवन्ति ,तस्मिन् समये जितेन्द्रियाः ज्ञानिनः तदनुभूयते । सामान्याः यदा लौकिकविषयेषु व्यापृताः भवन्ति तदा ज्ञानिनः निशायामिव तिष्ठन्तीत्यर्थः । लौकिकविषयेषु आसक्तिं त्यक्त्वा आत्मज्ञानं प्राप्तुमेव भगवान् उपदिशति । श्रीशङ्कराचार्येणोक्तमस्ति –" शिक्षा नाम आत्मसाक्षात्कारः "[5] इति । शिक्षां प्राप्तुम् आदौ कर्मादियोगद्वारा बाह्यवस्तुषु आसक्तिं त्यक्त्वा इन्द्रियनिग्रहः करणीयः । तदानीं" ज्ञातुम्" आत्मा दृढः भवति । अनेन शिक्षां प्राप्य आत्मनः अभिव्यक्तिं कर्तुं सक्षमः भवति । अमुम् उपदेशं सम्प्रतिकाले शिक्षकाः ज्ञात्वा स्वच्छात्रानुद्बोधयित्वा तान् अस्मात् नश्वरसंसारात् यथार्थज्ञानं प्रति नेतव्यः भवति । भगवद्गीतापठनं तत्र उपकरोति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची (Bibliography)

भगवद्गीता,भावार्थबोधिनी व्याख्या,प्रबुद्धकेरलं प्रेस् , पुरनाट्टुकरा ।

International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)

पादटिप्पणी (Footnotes)

1. वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ।। "

2. "देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ।। "

3. साहित्यदर्पणम् -विश्वनाथ कविराजः ।

4. "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।। "

5. आत्मसाक्षात्कारः – Self realisation

****

हितोपदेशस्य मित्रलाभे कथाष्टके शैक्षिकपरिशीलनम्

-बबिता मिश्रः
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः(Abstract)-

सम्पूर्णेऽस्मिन् प्रपञ्चे तिष्ठत्सु प्राणिषु मनुष्यो भवति श्रेष्ठः सद्बुद्धिसम्पन्नश्च। आजीवनं शिक्षया सह वरीवर्तते सम्बन्धो मानवस्य। दृष्ट्वा वा विचिन्त्य वा परिशील्य वा आचरित्वा वा शिक्षां प्रप्नोति सः। शिक्षेयं भवति निरन्तरसञ्चाल्यमानाऽधिगमप्रक्रिया, यया मानवस्वभावः सरलतायै प्राथमिकतामभिलषति। तर्हि मानवजीवनमानन्दमयं सुखमयञ्च विधातुं निखिलशास्त्रेषु नैकासां पद्धतीनां समावेशो वर्तते । अतः शिक्षाशास्त्रधिया शिक्षाविदां मतमवलम्ब्य शैक्षिकसम्बन्धः कुत्र कुत्रास्तीत्यतः मतिं निधाय सरल-रोचक-प्रचोदक-कथायै विश्वविदितस्य श्री नारायणपण्डितविरचितस्य हितोपदेशस्य कथाग्रन्थस्यास्याध्ययनं समासाद्य शोधाध्ययनमिदं समारभते।

सङ्केतशब्दाः(key Words) –
हितोपदेशः (हि.प), नीतिशतकम् (नी.श), पञ्चतन्त्रम् (प.त), संस्कृतशिक्षणम् (स.शि)

उपोद्घातः (Introduction)–

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ।।1

संस्कृतवाङ्गमयं भवति विद्यासुधानिधिः । ज्ञाननिधौ अस्मिन् अधीयानः मानवोऽपि विद्यासुधामवाप्नोतिइति कृत्वा नीतिशास्त्राणि विरचितानि ।

अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनामधेयं नगरम् । तत्र सर्वगुणाधिकारी सुदर्शनो नाम नृपतिरासीत् । एकदा सः नृपतिः केनापि श्लोकद्वयं श्रुतं तद्यथा-

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ।।2
यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ।।3

एतच्छ्रुत्वा नृपतिः स्वीयपुत्राणामनधिगतशास्त्राणां कुमार्गगतानां विषये व्याकुलितो सन् बहु चिन्तयामास । बहुविचिन्त्य सुदर्शनः पण्डितसभामेकां विहितवान् । सभायां प्रोवाच- भो ! भो !श्रूयताम् । अस्ति कश्चित् एवम्भूतो विद्वान् यो मम कुमार्गगतपुत्राणां अनधीतशास्त्राणां नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं क्षमः ? एतेन महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रनिपुणः निखिलनीतितत्वज्ञः विष्णुशर्मनाम बृहस्पतिरिवाब्रवीत्- देव ! महाकुलसम्भुताः इमे राजपुत्राः । तदहं नीतिं शिक्षयितुमर्होऽस्मि । एवं श्रवणमात्रेणैव अत्यन्तं प्रसन्नमाना सः राजा सुदर्शनः महापण्डितं विष्णुशर्मणं प्रणामं व्याहृत्य स्वीयपुत्रान् तस्मै समर्पितवान् ।

"व्यवहारपरिवर्तनमेव शिक्षा" इति कथ्यते विद्वद्भिः । उद्देश्यस्यास्य परिभाषीकर्तुं शिक्षणपद्धत्या छात्राभिरुचिप्रवर्तनाय मनोवैज्ञानिकरीत्या विषयस्योपस्थापनं परिकल्पितम् ।

➢ **शोधोद्देश्यानि (Objectives)–**

- भारतीयसंस्कृतस्याध्ययनम् ।
- संस्कृतवाङ्मये विद्यमानानां शैक्षिकतत्त्वानामध्ययनम् ।
- संस्कृतवाङ्मये विद्यमानानां शैक्षिकतत्त्वानां परिशीलनं कृत्वा लोकोपकाराय लेखनम् ।
- संस्कृतवाङ्मये विद्यमानानां शैक्षिकतत्त्वानां सञ्चयनम् ।

➢ **शोधविधिः (Research Methodology) –**

- एतस्मिन् शोधाध्ययने वर्णनात्मकस्य (सर्वेक्षणात्मकस्य) अनुसन्धानस्य अन्वर्थनं विधाय तुलनात्मक - सहसम्बन्ध-विषय- विश्लेषणात्मकाः प्रविधयः अनुकृताः सन्ति ।

➢ **हितोपदेशस्य मित्रलाभे कथाष्टके शैक्षिकपरिशीलनम्-**

श्रीनारायणपण्डितकृतहितोपदेशः विभागचतुष्टयेन विभज्यते। तेषु भागचतुष्टयेषु मित्रलाभः वर्तते प्रथमो भागः। असारेऽस्मिन् संसारे मानवजीवने मैत्रेः अत्यन्तमपेक्षा विद्यते खलु। अतः कथं मैत्री संस्थापनीया इति विषयोऽत्र समुपस्थापितः। विभागेऽस्मिन् कथाष्टकं विलसति। अष्टकथासु इत्थं प्रकारेण प्रचोदनात्मकविषयाः समायोजिताः भवन्ति।

1. वृद्धव्याघ्रलुब्धविप्रकथा - अतिलोभेन महाविपत्ति इति विषयः प्रतिपादितः।
2. मृग-शृगालकथा - विश्वासघातके मित्रे विश्वासः नैव कर्तव्यः। तथा च विश्वासघातकः अवश्यमेव दण्डं प्राप्नोतीति ज्ञानं प्रदत्तम्।
3. जरद्गव-विडालकथा - अज्ञाते कुलशीलयुते कदापि आश्रयः न प्रदातव्यः। अनेन प्रणहानिरपि भवितुमर्हति इति विषयः समुपस्थापितः।
4. मूषक-परिव्राजककथा – विपत्काले बुद्धेरुपयोगः सम्पादनीयः इति विषयः प्रतिपादितः।
5. लीलावती-वणिक्पुत्रकथा- दैन्यं कदापि अन्येषां पार्श्वे न प्रकाशयितव्यम्। एतेन महानिर्भवतीति विषयो वर्तते।
6. सञ्चयशीलजम्बुककथा – नित्यं सञ्चयो करणीयः। परन्तु नाऽतिसञ्चयः कर्तव्यः इति विषयः सम्पादितः।
7. राजपुत्रवणिग्वधूकथा - उपायेन यानि कार्याणि सिद्ध्यन्ति, तेषां कृते पराक्रमस्य अपेक्षा न विद्यते इति ज्ञानं प्रदत्तमस्ति।
8. हस्तिधूर्तशृगालकथा – भक्ष्यभक्षकयोर्मध्ये कदापि सम्बन्धः न स्थापनीयः इत्ययं विषयः प्रतिपादितः।

- **हितोपदेशशिक्षाशास्त्रयोः सहसम्बन्धः**
- **"शीलं परं भूषणम्"12** इति वाक्यं शिक्षकस्य महत्वं प्रतिपादयति। **"कथाच्छलेनबालानां नीतिस्तदिह कथ्यते"13**–उद्देश्यस्य परिपूर्तये सुतरां सफलीभूतः नारायणपण्डितः । पक्षे हितोपदेशस्य नीतिकथाः मानवजीवनमनुशासितुं सफलीकर्तुमनिन्दितकर्तुञ्च मार्गमुपदिशति।अपरपक्षे तु ग्रन्थोऽयं शिक्षाशास्त्रीयसंस्कृतशिक्षणे अत्यद्भुतः । प्रस्तावनाकौशलाभिवर्धयितुं कृतभूरीपरिश्रमेण नारायणपण्डितेन विरचिताः हितोपदेशकथाः नितरां संस्कृतशिक्षकेभ्यः सन्मार्गमुपदिशन्ति । याभिः कथाभिः बालाः संस्कृताध्ययनं प्रति अभिरुचिप्रदर्शने शक्याः, चतुर्णांकौशलानां श्रवण-भाषण-पठन-लेखनादीनां सम्पादने अर्हाः, लोकनीतिसु कूटनीतिषु च अधिगतसमर्थाः भवन्ति।

- **शोधनिष्कर्षः(Conclusion)-**

मित्रतायाः परिभाषाऽवबोधनेऽसमर्थः मनुष्यः कालं यापयत्यहिनकुलमिव संसारे। साम्प्रतं शब्द-शब्दयोर्मध्ये वैरीभावः,विवादश्च संघटितः भवति केवलं मैत्रीभावनायाः अभावात्। अस्माकं पूर्वाचार्याः सद्ग्रन्थान् उपदेशमूलकान् च ग्रन्थान् विरचय्य हितं संसाधयन्ति। तेष्वेवान्यतमः ग्रन्थः भवति हितोपदेशः। अत्र मित्रलाभप्रसङ्गे सातिशयलोभफलं, विश्वासघातके मित्रतायाः परिणामः,अज्ञातजनाश्रयस्य फलं तथा स्वदैन्यप्रकाशमन्येषां मध्ये न करणीयमित्यादीनामुपदेशानां वर्णनं विहितम्। तान्येव उपदेशवचनानां परिपालनेव जीवनं सुकरं सुखकरं भवति।

- **सन्दर्भग्रन्थसूची(Reference list)-**

1. हितोपदेशः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्,संस्करणम्-2012
2. हितोपदेशः (हिन्दी अनुवाद सहित),हंसा प्रकाशनम्,संस्करणम्-2005
3. नीतिशतकम्, जगदीयश संस्कृत पुस्तकालय प्रकाशन, संस्करणम्-2018
4. शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय आधार

- **पादटिप्पणी(Foot notes)-**

1. नीतिशतकम्
2. हितोपदेशः 1.10
3. हितोपदेशः 1.11
4. हितोपदेशः ,मित्रलाभः,पृ.स-30
5. हितोपदेशः ,मित्रलाभः,पृ.स-58
6. हितोपदेशः ,मित्रलाभः,पृ.स-60
7. हितोपदेशः ,मित्रलाभः,पृ.स-93
8. हितोपदेशः ,मित्रलाभः,पृ.स-95
9. हितोपदेशः ,मित्रलाभः,पृ.स-121
10. हितोपदेशः ,मित्रलाभः,पृ.स-138
11. हितोपदेशः ,मित्रलाभः,पृ.स-141
12. नीतिशतकम्,श्लो.स-83
13. हितोपदेशः ,मित्रलाभः,पृ.स-5

पाठ्यचर्यायाः स्रोतांसि

-बन्दनानायकः
शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

शोधसारः -

पाठ्यचर्याशैक्षिकविषयेषु एका लक्ष्यप्राप्तिकार्येषु उत्तमा वर्तते । पाठ्यक्रमः पाठ्यचर्या इति विषयद्वयं शिक्षाकार्याणां मूलभूतं भवति । तत्र पाठ्यचर्यायाः कार्याणि साधयितुं नैकानि स्रोतांसि भवन्ति । तत्र पुस्तकालयः, प्रयोगशालाः,क्रीडाङ्गणम् इत्यादीनि प्रधानानि। विशेषतया पुस्तकालयः विद्यालयस्य हृदयं वर्तते । छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासाय पुस्तकालयस्य आवश्यकता वर्तते।आधुनिककाले पुस्तकालयं विद्यालयस्य बौद्धिकविकासाय प्रयोगशालारूपेण परिगणयन्ति शिक्षाविदः। पुस्तकालयः सामूहिककार्यस्य, साहित्यिकक्रियायाः, पाठ्यसहगामिक्रियाणां वा साधनाय अतीवसहायकः भवति । विशेषतया पाठ्यचर्यायाः कार्यसाधनाय अपि पुस्तकालयः दिशानिर्देशनं ददाति ।

शोधोद्देश्यानि -

१. छात्रेषु स्वाध्यायशीलतायाः विकासः ज्ञानप्राप्तये अवकाशप्रदानं च ।

२. अवसरानुगुणं, स्वाशयानुगुणं विषयप्राप्तये च प्रेरणाप्रदानम् ।

३. शिक्षाक्षेत्रस्थानां सर्वेषां कृते ज्ञानप्रदानपुरसरं समयसद्विनियोगाय कार्याचरणम् ।

४. नूतनज्ञानप्राप्तये, ज्ञानप्रसारे,प्रचारे वा दिशानिर्देशनम् ।

शोधविधिः –

विद्यालयस्य निर्माणसमये भविष्यत्कालिकछात्रावसरान् मनसि निधाय तन्निमित्तं विशालं स्थलं स्वीकरणीयम् । स्वीकृतस्थलस्य सद्विनियोगः अपि तथैव कुर्यात् । पुस्तकालये अपर्याप्तानि असंख्याकानि पुस्तकानि स्थापनाय, छात्रोपवेशनाय च स्थलमुपकुर्यात् । प्रकाशः ,वायुः ,निश्शब्दता यथा स्यात्तथा वातावरणकल्पनं कुर्यात् । पाठ्यक्रमानुगुण पाठ्यचर्यानुगुणं च कार्यसाधनाय पठनाय च विशेषप्रकोष्ठाः निर्मेयाः। पाठ्यचर्यायाः कार्याणि ज्ञात्वा पृथक् पृथक् प्रकोष्ठाः छात्रेभ्यः सौविध्यानुगुणं कल्पनीयाः। पुस्तकालयस्य विवरणाय सूच्यः ,पेटिकाः , सारण्यः,फलकानि च समुचिते स्थाने भित्तौ स्युः । समागतनां सर्वेषां नामाङ्कनाय च विविधाः पञ्जिकाः च स्थापनीयाः । प्रधानतया प्रतिक्षणं पुस्तकानां,वस्तूनां समेषां संरक्षणविषये शुद्धताविषये च ध्यानं प्रदेयं भवति । विद्यालयेषु छात्रविकासदृष्ट्या पुस्तकालयस्यावश्यकता विद्यत इति ज्ञात्वापि नैकेषु विद्यालयेषु पुस्तकालयाः न

विद्यन्ते । शिक्षायोगानां विचारानुगुणं छात्राणां शैक्षिकसर्वाङ्गीणविकासाय विद्यालयाः स्थापनीयाः भवन्ति।

प्रयोगशाला –

वैज्ञानिकपद्धत्यनुसारं प्रतिविषयं शिक्षणाय प्रयोगशालयाः आवश्यकता विद्यते । अनेन आधुनिकविचारेण सम्प्रति प्रत्येकं विषयस्य वास्तविकतां जानन्ति। अत्र शिक्षाविद्भिः शैक्षिकविषयाधिगमपूर्वकवातावरणं निर्मीयते येन छात्राः प्रभावपूर्वकशिक्षणमाध्यमेन लाभान्विताः भवेयुः । प्रयोगशालामाध्यमेन व्यावहारिकाध्ययनपुरस्सरं छात्रेभ्यः स्वगत्यनुसारं शिक्षाप्रगत्यै प्रेरणां च दातुं शक्यते । प्रयोगशालायां छात्राः अहमहमिकतया कार्याचरणे भागभाजः स्युः । तेषां चिन्तनाननि, सृजनात्मकताः, कौशलादीनिः सर्वाण्यपि विकसन्ति । प्रयोगशला पाठ्यचर्यायाः साधनाय अत्यन्तोपगाय भवन्ति । छात्राः पाठ्यचर्यासाधनाय परस्परं सहकुर्वन्तः प्रयोगशालायां फलितानुगुणं कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति।

क्रीडाङ्गणम् –

बालकानां मानसिकविकासेन साकं शारीरिकविकासोपि शिक्षायाः लक्ष्यम् । **स्वस्थे शरीरे स्वस्थं मनः** इति रूसो कथनानुसारं छात्राणां शारीरिकविकासाय क्रीडाङ्गणम् प्रधानं वर्तते । क्रीडाङ्गणे क्रीडामाध्यमेन छात्राणां शारीरिकविकासः एव न, अपि च मानसिकस्वस्थता अपि साध्यते । क्रीडामाध्यमेन छात्राणां संवेगात्मक- व्यावहारिक - चिन्तनात्मक - मानसिक - शारीरिक– बौद्धिकादिक्षेत्रेषु विकासः भवति । पाठ्यांशानां प्रत्यक्षरूपेण विचारः क्रीडाङ्गणे छात्रैः न क्रियते चेदपि तद्गतमूल्यानां कार्याचरणं प्रायोगिकरूपेण क्रीडाङ्गणे एव भवति । तत्रापि विशेषतया पाठ्यचर्यायाः रूपकल्पनाय,चर्चायै च समूहरूपेण अत्रैव छात्राः मिलन्ति।

शोधनिष्कर्षः -

इत्थं प्रत्यक्षरूपेण परोक्षरूपेण वा विद्यालयेषु पाठ्यचर्याणां कार्यसाधनाय पुस्तकालयः, प्रयोगशालाः, क्रीडाङ्गणादीनि अत्यन्तमुपकारकाणि इति कथने नातिशयोक्तिः ।

सन्दर्भग्रन्थसूची - १. विद्यालयप्रशासनम्, सन्तोष मित्तिल महोदया - फतेह सिंहः, दिल्ली -१ ।

****

गीतगोविन्दे शैक्षिकतत्त्वानि

-ज्ञानप्रकाशदे
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः –

गीतगोविन्दं प्रसिद्धं संस्कृतगीतिकाव्यम्। संस्कृतसाहित्यपरम्परायां गीतिकाव्यपरम्परा अस्ति अन्यतमा। काव्यशास्त्रीयलक्षणदृशा गीतगोविन्दमेकं महाकाव्यम्, यतः अष्टाधिकसर्गान्वितं काव्यं महाकाव्यमिति सामान्यशास्त्रीयलक्षणम्। गीतिकाव्यस्य प्रवर्तकः गीतगोविन्दकारः जयदेवः। गीतगोविन्दं द्वादशसर्गात्मकं खण्डकाव्यम्। अत्र चरितं न वर्ण्यते इत्यतः इदं सर्वथा काव्यकोटौ न आयाति चेदपि खण्डकाव्यत्वं स्वीकर्तव्यमेव। केचित् आधुनिकाः गीतगोविन्दं गीतिनाट्यं मन्यन्ते। यद्यपि इदं द्वादशशताब्द्यां निरमीयत तथापि इदं परिपक्वताम् उपयास्यतीत्यतः नाट्यस्य उदाहरणरूपतया प्रथमं निदर्शनं मन्तव्यम्। तदीया परम्परा वङ्गेषु उत्कलेषु च सम्प्रति अपि जीवति। गीतगोविन्दे श्रीकृष्णस्य रासवर्णनां जयदेवः कृतवान्। तद्रूसारमात्रं द्वादशसर्गाः विद्यन्ते। अतः एतत् महाकाव्यम् । केचन गानप्रधानात् लयवाद्यनृत्याश्रितत्वात् इदं गीतिकाव्यमित्यपि वदन्ति । अत्र राधाकृष्णयोः रासवर्णनमेव मुख्यविषयः । प्रेमलीलावर्णनात् शृङ्गारोऽत्र प्रमुखः रसः। देवादिविषया रतिः भावोऽत्र मुख्यः रसः । राधाकृष्णौ प्रति भक्तिभावं अत्र भक्तिरसः मुख्य इति वैष्णवसम्प्रदायस्य मतम् । अत्र नायकः कृष्णः नायिका राधा । राधायाः मानभावनामात्रं फलम् । प्रत्येकं सर्गस्य विषयवर्णनदृशा नामान्तरं विद्यते प्रथमसर्गस्य सामोददामोदरः, द्वितीयसर्गस्य अक्लेशकेशवः, तृतीयसर्गस्य मुग्धमधुसूदनः, चतुर्थसर्गस्य सुस्निग्धमाधवः, पञ्चमसर्गस्य साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षः, षष्ठसर्गस्य सोत्कण्ठवैकुण्ठः, सप्तमसर्गस्य नागरनारायणः, अष्टमसर्गस्य विलक्ष्यलक्ष्मीपतिः, नवमसर्गस्य मुग्धमुकुन्दः, दशमसर्गस्य चतुरचतुर्भुजः, एकादशसर्गस्य सानन्दगोविदः, द्वादशसर्गस्य सुप्रीतपीताम्बरश्च । एवं प्रकारेण तत्र वर्णितम् अस्ति ।

सङ्केतशब्दाः-

दीनमणिः, कालियविषधरगञ्जनः, मधुमुरनरकविनाशनः, कमललोचनः, जनकसुता, श्रीतकमला, विलासिनी ।

भूमिका –

संस्कृतसाहित्ये जयदेवः प्रथितयशः कविः । अस्य कृतिः गीतगोविन्दम् । अत्र द्वादशसर्गाः सन्ति । अतः आलङ्कारिकदृशा इदमेकं महाकाव्यम् । तदर्थं जयदेवः महाकविर्भवति । परमस्य चर्चा

गीतिकाव्यकारेषु दृश्यते । गानप्रधानकाव्यं गीतगोविन्दम् । नाट्यनृत्यवाद्यानां समन्वितं रूपमत्रास्ति । अतः जयदेवः गीतिकाव्यस्य प्रथमः स्त्रष्टा इति विदुषां मतम् । महाकविरूपेण जयदेवः सिद्धोऽपि गीतिकाव्यकारत्वेन अयं सर्वत्र परिचितः । कविः जयदेवः तत्कालीनोत्कलराज्यस्य पुरीमण्डलान्तर्गते प्राचीनदीकूलस्थे केन्दुबिल्वनामके ग्रामे जन्म अलभत् । एषः जात्या ब्राह्मणः आसीत् । अस्य पिता भोजदेवः माता च रमादेवी ।

"श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।
पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ।।१।।
वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।
किन्दुबिल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ।।२।।
जगन्नाथपुरीप्रान्ते देशे चैवोत्कलाभिधे ।
किन्दुबिल्व इति ख्यातो ग्रामो ब्राह्मणसंकुलः ।।३।।
तत्रोत्कले द्विजो जातो जयदेव इति श्रुतः ।
वेदाभ्यासरतः शान्तः पुरुषोत्तमपूजकः ।।४।।

कविरयं गङ्गवंशनृपतेः चोडगङ्गदेवस्य समये जन्म लब्धवान् । राज्ञः समयः १०७७ ख्रीष्टाब्द.तः ११४७ ख्रीष्टाब्दं यावत् आसीत् । अस्य राज्ञः कामार्णवदेव- राघवदेवनामानौ द्वावेव पुत्रौ आस्ताम् । एतयोः समकालिकः जयदेवः । प्रसिद्धः विद्वान् उदयनाचार्यः इमं विषयं प्रकाशयति । एषः उदयनाचार्यः जयदेवस्य प्रशंसकः सुहृच्चासीत् । सनातनधर्मप्रतिष्ठायै प्रसाराय च अस्य राज्ञः श्रमः स्मरणीयः । अधुना पुर्यां यत् मन्दिरं शोभते तत्तस्य कृतिः । भगवन्तं श्रीजगन्नाथं निजकर्तुं द्वामानुज-निम्बार्क-चैतन्यादयः पुरीमागच्छन् । वैष्णवधर्मस्य महान् प्रचारः प्रचलित आसीत् । तदवसरे जयदेवः अजायत । एषः पुनः तस्यैव वैष्णवधर्मस्य प्रचारे मग्नोऽभूत्। अतः स जगन्नाथमुररीकृत्य गीतगोविन्दमहाकाव्यं रचितवान् । प्रोक्तविमर्शनात् जयदेवस्य समयः द्वादशशताब्दी इति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते ।एतादृशप्रतिभामण्डितस्य जयदेवकवेः एका अनवद्या कृतिः उपलभ्यते । तस्याः गीतगोविन्दम् इति नाम । इमामेकां कृतिं विहाय अन्याः कृतयः स्युः परमनुपलब्धाः तास्ताः । अतः एका एव कृतिः जयदेवस्य इति सिध्यति ।

शोधोद्देश्यानि –

अत्र शोधपत्रेऽस्मिन् जयदेवकृतगीतगोविन्दे परिशीलनात्मकं विश्लेषणात्मकञ्चाध्ययनं कृतं वर्तते।

प्रस्तुतमिदं शोधपत्रं निम्नलिखितोद्देश्याश्रित्य विहितं वर्तते।

भारतीयसंस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनम्।

संस्कृतग्रन्थेषु निहितानां शैक्षिकतत्त्वानां संञ्चयनं कृत्वा लोकोपकाराय विहितम्।
संस्कृतवाङ्मये विद्यमानानां शैक्षिकतत्त्वानां परिशीलनम्।
भक्तिरसास्वादनम्

शोधविधिः -

प्रस्तुतेऽस्मिन्नध्ययने वर्णनात्मकानुसन्धानान्तर्गतवस्तुविश्लेषणविधिः प्रयुक्तो वर्तते –

श्रितकमलाकुचमण्डल धृतकुण्डल ए,
कलितललितवनमाल, जय जय देव हरे ॥ ५

चतुर्विधनायकगुणसमन्वयेन सकलनायकशिरोमणिं तमेव श्रीकृष्णां स्तोत्र श्रितकमलेत्यादिना गीतेन। हे देव ! भवान् सर्वदा कमलायाः कुचमण्डलम् आश्रितम्। कर्णे कुण्डलं धारितम्।

दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन ! ए,
मुनिजनमानसहंस, जय जय देव हरे ॥ ६॥

धीरप्रशान्तत्वेन स्तौति। दिनमणीति। दिनमणिः सूर्यः तन्मण्डलस्य तेज। पुञ्जीभूतस्य मण्डनमालङ्कारभूत ! त्वयैव सूर्यः शोभितः इति भावः ।

कालियविषधरगञ्जन ! जनरञ्जन ! ए,
यदुकुलनलिनदिनेश, जय जय देव हरे ॥ ७॥

हे हरे ! भवान् कालियनागस्य गर्वं हरणं कृतवान् । भक्तजनाः आनन्दं दत्तवन्तः। यदुवंशरुपक कमलः निमन्ते भवान् सूर्यः । भवतः जय भवतु।

जयदेवस्य अन्यतमविशेषत्वं भवति सः सर्वप्रथमे वैष्णवसाहित्यस्य इतिहासे राधाचरित्रस्य वर्णनां कृतवान्। वसन्तवर्णनासमये कविः अनुप्रास बहुलमाधुर्यमयशब्दसम्वारस्य सुषमसंयोजनां कृतवान्।

“ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे ।
मधुकरनिकरः करम्वितकोकिलकूजितकुंजकुटीरे ॥ ८॥
मृगमदसौरभरभसवशंवदनवदलतालमाले
युवजनहृदयविदारण मनसिजनखरुचि किंशुकजाले ॥ ९॥

रासशेखरः श्यामसुन्दरस्य रूपवर्णनाप्रसङ्गे कविगीतगोविन्देवर्णना कृता ।

सञ्चरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरित मोहन वंशम्
चलितदृगञ्चलचञ्चलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ॥ १०॥
रासे! हरिमिह विहितविलासम्

स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ।। ११।।
चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयित केशम्
प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिरसुवेशम् ।।१२।।

गीतगोविन्दस्य प्रभूतलोकप्रियता अद्यापि लभ्यते ।ओडिशायाः विश्वविख्यातजगन्नाथमन्दिरे गीतगोविन्दस्य दैनन्दिनीपाठं द्वारेण जगन्नाथस्य निद्राभङ्गं कारयति। गीतगोविन्दः भवति भक्तिरसस्योदाहरणम् ।कविः उत्तमरीत्योपस्थापनं कृतवान् ।

शोधनिष्कर्षः-

गीतगोविन्दस्य प्रभावः परवर्त्तिकाले अनेकेषु दृश्यते । तत्र सप्तदशशतके मिथिलाकविः चन्द्रदत्तः भक्तमालाकाव्यं रचितवान् । कविचन्द्ररायदिताकरमित एतदाधारेण अभिनवगीतगोविन्दं लिखितवान्। गीतगोविन्दस्य लोकप्रियतां दृष्ट्वा अन्यभाषाभाषिजनाः तत्तद्भाषया अस्य काव्यस्य अनुवादं कृतवन्तः । तत्र षोडशशताब्दीयः धरणीधरदासः गीतगोविन्दस्य ओडिआभाषानुवादं कृतवान्। उद्धवदास-अनन्तरथ-जगन्नाथमिश्रः वासुदेवमिश्रादयः गीतगोविन्दस्य प्रसारं स्वीयानुवादमाध्यमेन अकुर्वन्। वंगलासाहित्ये काव्यस्य प्रभावः दृश्यते। अत्र चण्डीदासगिरिधारिदासादयः स्वकृतौ जयदेवमनुचक्रुः। गुजुराटसाहित्ये गीतगोविन्दस्य प्रभावः दृश्यते। तत्र नरसिंहमेहेटा राधाकृष्णयोः उपरि काव्यं कृत्वा गीतगोविन्दात् शैलीं भावं च गृहीतवान्।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

गीतगोविन्दम् – सर्वाङ्गसुन्दरीसंस्कृतटीकोपेतम्, प्रधानसम्पादकः आचार्य हरेकृष्ण शतपथी, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः

१. श्रीजयदेवविरचितं गीतगोविन्दम्- डा एन् एस् आर् अयङ्गारः
२. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः -हरेकृष्णशतपथी, ओडिशा
३. गीतगोविन्दम् -सूर्यमणि रथ, ओडिशा
४. https:/bh.m.wikipedia.org

पादटिप्पणिः –

१. गीतगोविन्दम् पृ.सं- १८
२. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः पृ.सं-४५७
३. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः पृ.सं-४५८
४. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः -४५८
५.गीतगोविन्दम् पृ.सं-८०

६. गीतगोविन्दम् पृ.सं-८०
७. गीतगोविन्दम् पृ.सं -८१
८. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः पृ.सं-४५५
९. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः पृ.सं-४५५
१०. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः पृ.सं-४५५
११. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः पृ.सं-४५५
१२. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः पृ.सं-४५

****

कालिदासकाव्येषु ज्योतिषशास्त्रम्

-रंजुभोई
शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

महाकविकालिदासः संस्कृतसाहित्याकाशे नक्षत्रभूतः नितरां प्रकाशते। कविताकामिनिकान्तः कालिदासः न केवलं संस्कृतवाङ्ययस्य अपि तु विश्ववाययस्य मुकुटालङ्कारः। कालिदसः कस्य नावर्जयति चेतः सचेतचेतसः। तस्य कलात्मिका तुलिका नीरसेऽपि सरसतां कर्कशेऽपि कोमलतां, कठोरतायामपि सुकुमारतां दुर्बोधेऽपि सुबोधताम् आपादयति। तस्य सूक्तयः सुधासिक्तयो मञ्जर्य इति चेतोहराः सन्ति। अतः उच्यते बाणभट्टेन हर्षचरिते –

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिमधुरसान्द्रासु मञ्जरिष्विव जायते ।।

महाकविकालिदासस्य काव्ये ज्योतिषशास्त्रस्य वर्णनं प्रभूतं दृश्यते । वेदस्य षडङ्गान्तर्भूतं ज्योतिषं भारतीयसंस्कृतेराधारभूतां भारतीयसाहित्ये सर्वत्र प्रायेण राजते । तावताऽपि पूर्वमिदं विचार्यते किमिदं ज्योतिषशास्त्रम् ?

सङ्केतशब्दाः

रघुवंशः,अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।

भूमिका:- ज्योतिर्जुषां सूर्यादिग्रहाणां बोधकं शास्त्रं ज्योतिषम्। ग्रहनक्षत्रताराधूमकेत्वादीनां स्थिति-गति- परिभ्रमणकालादीनां निरूपणं कालस्य मूर्तामूर्तभेदेन विवेचनं यज्ञादीनां सम्पादनाय कालस्य निर्धारणञ्च यत्र भवति तदेवास्ति ज्योतिषशास्त्रम् ।

यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स सम्यग्धर्मार्थकामान्लभते यशश्चति वचनमिदमत्यन्तं विश्रुतं साक्षाद् भास्करावतारस्य ज्योतिर्विद्भास्कराचार्यस्यैव । आचार्योऽयं मुक्तकण्ठेन कथयति यच्छास्त्रमिदं नैवार्थप्रदमेव किन्तु धर्मार्थकामयशः प्रदम् । पुरुषार्थचतुष्टयसाधकमिदं वेदाङ्गप्रधानं खलु ज्योतिषशास्त्रम् ।

शोधोद्देश्यानि

1. रघुवंशमहाकाव्ये वर्णितं ब्रह्ममुहूर्तज्ञानस्य विश्लेषणम् ।

2.रघुवंशमहाकाव्ये वर्णितं सूर्यस्य गत्यानुसारं मानवमुपरि प्रभावज्ञानस्य विश्लेषणम् ।

3.अभिज्ञानशाकुन्तलं नाटके ज्योतिषज्ञानस्य अध्ययनम् ।

4.मालविकाग्निमित्रं नाटके सुर्यचन्द्रज्ञानस्य विश्लेषणम् ।

5.ज्योतिषशास्त्र संबन्धतिशुभाशुभशकुनसम्बन्धयिविचारः ।

शोधविधिः

संस्कृतसाहित्ये प्रकृतिप्रेमिषु कविषु प्राथम्येनाभिधेयनामधेयो महाकविः कालिदासः। कालिदासः न केवलं साहित्यशास्त्रे अपितु ज्योतिषशास्त्रज्ञः आसीत् । तस्य रचनायां ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानं दरीदृश्यते । महाकविकालिदासः राजा रघुः सौभाग्यशाली आसीत् इति वर्णयति रघुवंशे –

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्यसंश्रयैरसूगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।

(रघुवंशः 3/13)

अर्थात् सूर्यतः दूरे स्थित्वा पञ्चताराग्रहाणाम् उच्चस्थवशात् रघुचक्रवर्ती आसीत्। रघुवंशमहाकाव्ये शुभशकुनस्य ब्राह्ममुहूर्तस्याभाजान्नामकस्य मुहूर्तस्य च वर्णनमपि ज्योतिषविषयसम्बद्धं प्राप्यते। रघुवंशे राजमृगाङ्केऽपि लभ्यते -

स्वच्चे पूर्णं स्वक्षर्कधं सुद्धे पादं द्विभेल्पं शुभं खचरेन्द्व ।

नीचस्थायी नास्तगो वा न किञ्चित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ।।

सूर्यस्य उत्तरायण एवं दक्षिणायनगतिवशात् मानवानामुपरि प्रभावः भवतीति कालिदासेन वर्णितम् । एवमेव रघुवंशे उक्तम् यथा

काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्दसिरिव ।।

(रघुवंशः- 1/46)

अर्थात् यथा चैत्रपूर्णिमायां चित्रानक्षत्रेण युक्तः चन्द्रः द्रष्टुम् आकर्षकः, तथैव मार्गे गमनसमये सुदक्षिणया साकं शुद्धवस्त्रे च राजा दीलीपः शोभनीयं आसीदिति वृतवर्णने ज्योतिषस्य प्रयोगं करोति ।

अजेन्दुमत्योः विवाहसमये अग्निं परितः प्रदक्षिणं शोभमानम् तथाऽसीत् यथा दिवसरात्री सुमेरुपर्वतं परितः भ्रमतः। यथा –

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरूदचिर्षस्तन्मिथुनं चक्रासे।

मेरोरूपान्तेष्विव वर्तमानमन्यौन्यसंसक्तहस्त्रियामम्।।

(रघुवंशः – 7/24)

ज्योतिषशास्त्रसम्मतनिमित्तं ज्योतिषज्ञानस्य उल्लेखः कृतः। तपोवने प्रवेशसमये दुष्यन्तस्य दक्षिणवाहुः स्फुरति। अर्थात् अस्य संकेतः सुन्दरीकन्याप्राप्त्यर्थम्। परन्तु तपोवने कथं संभवतीति-

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ।।

(अभिज्ञानशाकुन्तलम्1/16)

कालिदासस्य चन्द्रग्रहणस्य एवं सूर्यग्रहणस्य पूर्णं ज्ञानमासीत। तदेव स्पष्टं कृतं पूर्णिमायां विना चन्द्रग्रहणं न सम्भवति। तथा –

कदामुखं वरतनुकारणादृते तवागतं क्षणमपि कोपपात्रताम् ।

अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला विभारी कथय कथं भविष्यति ।।

(मालविकाग्निमित्रम्-4/16)

अस्मिन् सन्दर्भे वराहमिहिरेण उक्तम् –

भूच्छायां स्वग्रहे भास्करमर्कग्रहे प्रविशतीन्दुः ।

प्रग्रहणमतः पश्चान्नेन्दोर्भानोश्च पूर्वाद्धात् ।।

(बृहत्संहिता – 5/8)

अर्थात् सूर्यग्रहणे भूच्छाया प्रविश्य सूर्यमाच्छादयति एवं चन्द्रग्रहणे अर्कचन्द्रयोर्मध्ये भूः आगच्छति। एवंरूपेण चन्द्रग्रहणं, सूर्योपरागः च भवतः। महाकविकालिदासेन ज्योतिषशास्त्रसम्बन्धितशुभाशुभशकुनसम्बन्धीयः विचारोऽपि कृतः। यज्ञसमये अग्रेः दक्षिणदिशां प्रति गमनं युद्धे विजयस्य शुभसङ्केतमिति वर्णितम् । इतोऽप्युक्तं –

तस्य सम्यक् हुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ।

प्रदक्षिणाजिर्व्याजेन हस्तेनैव जयं ददौ ।।

(रघुवंशः 4-/25)

अत्र समरप्रयाणसमये रघोः गजाश्वादिवाहनपूजाविधौ शास्त्रविधिनाहुतो वह्निः ज्वालायुतप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमणत्वात् जयावहरूपं शुभं सूचयति ।

श्रेणीबन्धाद्वितन्वाद्भिस्सतम्भान्तोरणस्रजम्।
सारसैः कलनिनिर्हादैः क्वचिदुन्नमिताननौ।।

(रघुवंशः 1-/41)

अत्र मधुरस्वनवतां पक्षिणां पुरतो दर्शनेन प्रयाणानुकूलशुभाशंसि शकुनम्।

सन्तानाय वशिष्ठाश्रमं प्रतिगच्छतोः सुदक्षिणादिलीपयोः प्रयाणावसरे -

अत्र सुदक्षिणादिलीपयोः सुगन्धभरितवायुप्रसराणात्मकं सङ्कल्पितकार्यसिद्धिरूपभावि-सूचकं शकुनं प्रदर्शितम्।

सेव्यमानस्सुखस्पर्शैः सालनिर्यासगन्धिभिः।
पुष्परेणोत्करैर्वातैराधूतवनराजिभिः ।।

(रघुवंशः 1-/38)

तस्मिन्नेव सन्दर्भे –

मनोभिरामाश्रृण्वन्तो रथनेमिस्वनोन्मुखैः।
षड्जसंवादिनी केकाः द्विधा भिन्नाशिशखण्डिनः ।।

(रघुवंशः 1-/39)

अत्र षड्जस्वरश्रवणं, मयूरकेकारवाः शुभाशंसि। स्त्रीणां वामनयनस्फुरणेन अशुभं भवति। यथैव पतिगृहं प्रति गमनसमये शकुन्तलायाः वामेतरं नयनं विस्फुरति। एतद् श्रुत्वा गौतम्या उक्तं - जाते प्रतिहतम् अमंगलम्। अर्थात् यात्रायां प्रारम्भे अशुभस्य सूचना। एतन्माध्यमेन कविकालिदासस्य शकुनज्ञानस्य ज्योतिषशास्त्रज्ञानस्य च परिचयः लभ्यते।

जनाः ज्योतिषतत्त्वानि स्वजीवने प्रत्यक्षं कर्तुं वाञ्छन्ति। अत्रास्ति कारणं ज्योतिर्मण्डलस्य प्रत्यक्षता। तेषां जीवने फलमपि प्रत्यक्षं दृश्यते। यथा सूर्यस्य दक्षिणायने सति उत्तरगोलार्धे निवसता जनानां शैत्योपलब्धिः, दक्षिणगोलार्धे निवसतां जनानां तापोपलब्धिः भवति। एवमेव तद्विपरीतं सूर्यस्य उत्तरायणे चन्द्रस्यापि तथैव सर्वतौ शैत्यादिप्रतीतिः दृश्यते। ग्रहाणां फलमिदमापामरप्रसिद्धम्।

एवमेव मानवजीवने ज्योतिषस्योपयोगित्वं स्वकार्यमतो महाकिविनापि ज्योतिषं सम्यक्तया वर्णितं स्वग्रन्थेष्विति।

परिशीलितग्रन्थसूची

रघुवंशः, कालिदासः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी,
2001 अभिज्ञानशाकुन्तलम्, विनोदपुस्तकमन्दिर, आगरा,
2010 मालविकाग्निमित्रम्, चौखम्बाप्रकाशनम्, वाराणसी,
2004 वृहत्संहिता, चौखम्बाप्रकाशनम्, वाराणसी, 2005

साङ्ख्यदर्शनस्य महत्वम्

-रश्मितासेनापति
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः -

आचार्यपरम्परायाः आदिमकाले आचार्याणां वेदवाङ्ङ्घये अहेतुकी श्रद्धा आसीत्। किन्तु परवर्त्तिसमये वेदेषु विविधस्थानेषु वर्णितं विरुद्धवचनं श्रुत्वा वेदविषये केचन ऋषयः सन्देहं कृतवन्तः। तेषु केचन स्वबुद्धिव्यापारद्वारा सन्देहस्य समाधानं कृत्वा वेदानुकुलं मतं स्थापितवन्तः । परन्तु केचन वेदस्य प्रमाणिकतायाः उपरि आरोपितवन्तः। अतो ये वेदस्य प्रमाणिकतां स्वीकृतवन्तः ते आस्तिकाः अपरे च नास्तिका नामधेयाः। अर्थात् यदा वैदिकदार्शनिकसिद्धान्तेषु संशयः समुपन्नः अभवत् तदा एव नास्तिकदर्शनस्य अयमारम्भः। अनेन प्रकारेण आर्षदृष्टिः आस्तिकनास्तिकभेदेन द्विधा वर्तते । संक्षेपेण उच्यते वेदनिन्दुकाः नास्तिकाः यथा चार्वाकादयः । एवं वेदप्रशंसकाः आस्तिकाः यथा न्यायवेदान्तादयः। येषामधः संक्षेपेण आलोच्यते।

सङ्केतशब्दाः-
साङ्ख्यदर्शनम्, प्रकृति, पुरुषः, मोक्षः, श्रीमद्भगवद्गीता, सत्कार्यवादः, आरम्भवादः, विवर्तवादः, अभाववादः ।

भूमिका-

न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमांसा-वेदान्तभेदेन आस्तिकदर्शनं षड्विधम्। चार्वाक-जैन-माध्यमिकबौद्ध-योगाचारबौद्ध-सौत्रान्तिकबौद्ध-वैभाषिकबौद्धभेदेन नास्तिकदर्शनमपि षड्विधं भवति। नास्तिकास्तिकदृष्ट्या भारतीयदर्शनं "षड्दर्शनसमुच्चयः" इति संज्ञामवाप्नोति। आस्तिकदर्शनेषु अन्यतमं मुख्यं च दर्शनं सांख्यशास्त्रं विद्यते। सांख्ययोगयोः ईश्वरातिरिक्तं सर्वं तत्त्वं समानं विद्यते। सांख्यं यदि ज्ञानस्य मार्गः तदा योगः अनुशासनस्य मार्गश्चास्ति। श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तम्-

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ।।

शोधोद्येश्यानि -

* भारतीयसंस्कृतवाड्मयस्य अध्ययनम् ।

*संस्कृतवाड्मये विद्यमानानां शैक्षिकतत्त्वानां परिशीलनम् संस्कृतवाड्मये विद्यमानानां शैक्षिकतत्त्वानां परिशीलनं विधाय संचयनम् ।

* संस्कृतग्रन्थेषु निहितानां शैक्षिकतत्त्वानां संचयनं कृत्वा लोकोपकाराय आलेखनम् ।

शोधविधिः(Research Methodology)

एतस्मिन् शोधाध्ययने वर्णनात्मकस्य (सर्वेक्षणात्मकस्य) अनुसन्धानस्य अन्वर्थनं विधाय तुलनात्मक-सहसम्वन्ध-विषय-विश्लेषणात्मकाः प्रविधयः अनुकृताः सन्ति।

सांख्यस्यमहत्त्वम्-

भारतीयदर्शनेष्वन्यतमं प्राचीनतमं च दर्शनं सांख्यदर्शनं विद्यते। अस्य प्रवर्तकः कपिलमुनिः वर्तते। सांख्यशब्दस्य व्याख्या अनेकरूपेण उपलभ्यते। सम् उपसर्गपूर्वक चक्षिङ् धात्तः अप्रत्ययानन्तरं सांख्यशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति तस्यार्थः सम्यक् ख्यातिः, सम्यक्दर्शनं वा सम्यक् ज्ञानमिति। केचन दार्शनिकाः वदन्ति सांख्यं नाम सांख्यशास्त्रम् वा ज्ञानम्। यथा संख्यायते गणयन्ते येन तत् मांख्यम् । केचन दार्शनिकाः वदन्ति संख्यासु भवः सांख्यम् अर्थात् महदादि-पंचविंशतितत्त्वानां गणना यत्र विद्यते तत्यांख्यमिति। अपरे दार्शनिकाः वदन्ति सांख्यं नाम तत्त्वज्ञानं तच्च प्रकृतिपुरुषयोः पार्थक्यज्ञानम्, अव्यक्ता प्रकृतिः एका, व्यक्ताश्च बुद्ध्यहंकार-एकादशेन्द्रियाणि पंचतन्मात्राणि, पंचमहाभूतानि चेति त्रयोविंशतिः तत्त्वानि पुरुषश्चेति पंचविंशतितत्त्वानि भवन्ति। एतेषां विवेकज्ञानमेव सांख्यपदार्थः। सांख्यसिद्धान्तस्य सूक्ष्मपरिशीलनेनेदं वक्तुं शक्यते यत् सांख्यशास्त्रस्य भेदत्रयं वर्तते। प्रारम्भिकयुगीयसांख्यशास्त्र, मध्ययुगीयसांख्यशास्त्रम् उत्तरयुगीयसांख्यशास्त्रं च। प्रारम्भिकयुगीयसांख्यशास्त्रन्तु श्रुतिस्मृतिसु उपलभ्यते। जैनबौद्धदर्शनयोः प्रभावात् अनीश्वरवादी वस्तुवादी च सांख्यशास्त्रमभवत् अयमेव कालः मध्ययुगीयसांख्यशास्त्रस्य। षोडशशताब्यां विज्ञानभिक्षुः सांख्यप्रवचनभाष्यं रचितवान् अयमेव कालः सांख्यशास्त्रस्य उत्तरयुगीयः अस्ति।

सांख्यदर्शनस्यप्रसिद्धाःआचार्याः-

कपिलः- सांख्यदर्शनस्य प्रथमः उपदेष्टा कपिलमुनिः विद्यते। उपनिषत्सु, महाभारते, रामायणे, महापुराणेषु च सांख्यदर्शनस्योपदेष्टा कपिलमुनिः विद्यते इति प्रख्यापितमस्ति। श्वेताश्वतरोपनिषदि उक्तं च 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्त्ति।

संस्कृतपत्रम् - 03, दर्शनम्पाठ्यांशसंख्या 09, सांख्यशास्त्रस्य परिचयःजायमानंच पश्येत। श्रीमद्भागवतमहापुराणेऽप्युक्तम्-

"सांख्यस्यवक्ताकपिलःपरमर्षिःउच्यते ।

हिरण्यगर्भोयोगस्यवेत्तानान्यःपुरातनः ।।

कपिलस्तत्त्वसंख्याताभगवानात्ममायया

पंचमःकपिलोनामसिद्धेशःकालविप्लुतम् ।

प्रोवाचाऽसुरयेसांख्यंतत्त्वग्रामविनिर्णयम् ।।"

वाल्मीकिरामायणे विष्णोरवतारभूतः कपिलः सांख्यशास्त्रस्य प्रथमः प्रवक्ता विद्यते इति वर्णितमस्ति। तत्त्वसमासः, सांख्यसूत्रं च कपिलस्य ग्रन्थौ स्तः। तत्त्वसमासे द्वाविंशतिः सूत्राणि सन्ति, सांख्यसूत्रे च षडध्यायाः सप्तत्रिंशदधिकपंचशतं सूत्राणि सन्ति। सांख्यसूत्रस्य प्रथमाध्याये सांख्यविषयस्य प्रतिपादनमस्ति। द्वितीयाध्याये प्रधानस्य विभिन्नकार्याणां प्रतिबोधनं वर्तते। तृतीयचतुर्थपंचमषष्ठाध्यायेषु यथाक्रमं वैराग्यं,मांख्यतत्त्वानां बोधार्थमनेकाख्यानानं विशद्वर्णनं, परपक्षस्य प्रत्याख्यानं, सांख्यसिद्धान्तानां संक्षिप्तप्रख्यापनं च विद्यन्ते। "तत्त्वसमासः" सांख्यशास्त्रस्य प्राचीनतमो ग्रन्थो विद्यते इति समीक्षकाः वदन्ति।

आसुरि :-

कपिलस्य शिष्यः आचार्यपंचशिखस्य च गुरुः आसुरिः विद्यते इति विद्वांसः वदन्ति।

योगसूत्रस्य व्यासभाष्ये व्यासेनोक्तम्

“आदिविद्वान् निर्माणचित्रमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिः आसुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच"।

"प्राश्नीपुत्रादासुरवासिनः" इति बृहदारण्यकोपनिषद्वचनात् आसुरी निवासिनः प्राश्न्याः पुत्रः आसुरिः आसीत्। षड्दर्शनसम्मुच्चये हरिभद्रसुरिणा आसुरेः एकः श्लोकः उक्तः-

“विविक्तेदृक्परिणतौबुद्धौभोगोऽस्यकथ्यते।
प्रतिबिम्बोदयःस्वच्छोयथाचन्द्रमसोऽम्भसि ।।”

पंचशिखः-

सांख्यदर्शनस्य षष्टितन्त्राख्यः ग्रन्थः पंचशिखेन विरचितः इति विद्वांसः वदन्ति। स च ग्रन्थः इदानीं नोपलभ्यते। सांख्यकारिकायामुक्तमीश्वरकृष्णेन-

सप्तत्यांकिलयेऽर्थास्तेऽर्थाःकृत्स्नस्यषष्टितन्त्रस्य।
आख्यायिकाविरहिताःपरवादविवर्जिताश्चापि ।।

संस्कृतम् पत्रम् - 03, दर्शनम्

पाठ्यांशसंख्या 09, सांख्यशाखस्य परिचयः

अर्थात् सप्ततिकारिकासु ये पदार्थाः प्रतिपादिताः सन्ति तेषां विस्तृतविवेचनं षष्टितन्त्राख्ये ग्रन्थे उपलभ्यते। षष्टितन्त्राख्योऽयं ग्रन्थः पंचशिखेन विरचितः इति विदुषामवधारणा विद्यते। विज्ञानभिक्षोः कथनानुसारं "तत्त्वसमासः" इति ग्रन्थस्यापि टीका पंचशिखेन विहिता। पराशरगोत्रीयः ब्राह्मणोऽयम्, अस्य मातुः नाम कपिला चासीत्। अस्य शिक्षा च पंचनदे आधुनिके पंजाबप्रान्ते चाभवत्। पंचरात्रसिद्धान्तेषु निष्णाततत्वादस्य नाम पंचशिखोऽभवदिति।

ईश्वरकृष्णः-

सांख्यकारिकायाः प्रणेतुः ईश्वरकृष्णस्य कालविषये मतभेदो विद्यते। डॉ. विद्याभूषणः चतुर्थशतके ईशवीये अस्य कालं स्वीकरोति। डॉ. विन्सेण्ट स्मिथ पाश्चात्यदार्शनिकानुसारं (280

ईशवीयतः) अशीत्यधिकद्विशतमारभ्य षष्ट्यधिकत्रिशतमीशवीयपर्यन्तमीश्वरकृष्णस्य समयो वर्तते। डॉ. दासगुप्तमते ईशवीयस्य द्वितीयशताब्द्यामीश्वरकृष्णस्य कालो विद्यत इति। सांख्यकारिकायाः प्रसिद्धाः टीकाकाराः सन्ति। माठराचार्यः, गौड. पादाचार्यः, वाचस्पतिमिश्रः, शंकराचार्यश्चेति । सांख्यसूत्रस्य टीकाकाराः सन्ति अनिरूद्धाचार्यः, महादेववेदान्ती, विज्ञानभिक्षुः, भावगणेशश्चेत्यादयः।

संस्कृतम् पत्रम् - 03, दर्शनम्

पाठ्यांशसंख्या 09, सांख्यशाखस्य परिचयः

सांख्यदर्शनस्य मुख्याः सिद्धान्ताः-

कार्यकारणस्य सिद्धान्त एव कारणतावादशब्देनोच्यते । कारणतावादस्तु भारतीयदर्शनानां मूलभूतः सिद्धान्तः वर्तत इति । कार्यकारणवादोपरि सांख्यस्य प्रकृतिवादः आश्रितो वर्तते । प्रकृतिमाश्रित्यैव जगतः सृष्टिर्जायते इति । दर्शनेऽस्मिन् पंचविंशतिः तत्त्वानि भवन्तीति ।

कार्यकारणवादः-

कार्यकारणयोः सम्बन्धस्य सिद्धान्तः कार्यकारणवादो वर्तते । कार्यकारणवादमाश्रित्य इदं वक्तुं शक्यते यत् कार्यमकारणं न भवति, अपि तु प्रत्येकस्य कार्यस्य किमपि कारणं भवत्येव । किमपि कार्यं वा घटना अकस्मान्न भवति । निष्कर्षरूपेणेदं वक्तुं शक्यते यत् कार्यकारणवादः अकारणवादस्य अकस्माद्वादस्य च विरोधी विद्यते । केचन दार्शनिकाः कार्यकारणवादस्य विरोधिनः सन्ति । तेषां नये सर्वाणि कार्याणि सकारणानि न भवन्ति । कार्याणि आकस्मिकरूपेण अपि भवन्ति । तत्र कानिचित् सकारणानि, कानिचित् अकारणान्यपि च भवन्तीति । सांख्यशास्त्रानुसारं कार्यकारणयोः अविच्छिन्नः सम्बन्धो विद्यते । कारणसत्त्वे कार्यसत्त्वं, कारणाभावे कार्याभावः । यदि कार्य सत् तदा कारणमपि सदेव भवितुमर्हति यदि कारणमसत् तदा कार्यमपि असदेव भवितुमर्हति । कार्यकारणभावविषये भारतीयदर्शनेषु चत्वारः वादाः प्रसिद्धाः सन्ति ।

1.**अभाववादः** "असतः सज्जायते" इति बौद्धाः वदन्ति ।

2. **विवर्तवादः** "एकस्य सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तु सद्" इति अद्वैतवेदान्तिनः वदन्ति ।

3. **आरम्भवादः** "सतोऽसज्जायते" इति न्यायवैशेषिकाः वदन्ति ।

4. **सत्कार्यवादः** "सतः सज्जायते इति वृद्धाः" इति सांख्ययोगवादिनो वदन्ति ।

सत्कार्यवादः-

सांख्यदर्शनस्य प्रमुखेषु सिद्धान्तेष्वन्यतमः सिद्धान्तः सत्कार्यवादो वर्तते । सत्कार्यवादस्येयं मान्यता विद्यते यत् उत्पत्तेः प्रागपि कार्य स्वकारणे तिष्ठति । उत्पत्तेः प्रागपि कार्य सद् विद्यते । मान्यतामिमामभिलक्ष्यैव मतमिदं सत्कार्यवादशब्देनोच्यते अत एव सांख्यकारिकाकारैरुच्यते-

"असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात्।
शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्यम्॥"

अस्यां कारिकायां पंचभिः हेतुभिः सत्कार्यवादस्य सिद्धिं सांख्याचार्याः कुर्वन्ति।

अनुमानाकारस्तु-

1. (कारणव्यापारात्प्रागपि) कार्यं सद् (भवति) असदकरणात्
2. (कारणव्यापारात्प्रागपि)कार्यंसद्(भवति) उपादानग्रहणात्
3. (कारणव्यापारात्प्रागपि) कार्य सद् (भवति) सर्वसम्भवाभावात्
4. (कारणव्यापारात्प्रागपि) कार्यं सद् (भवति) शक्तस्य शक्यकरणात्
5. (कारणव्यापारात्प्रागपि) कार्यं सद् (भवति) कारणभावात्

संस्कृतम् पत्रम् - 03, दर्शनम् पाठ्यांशसंख्या 09, सांख्यशास्त्रस्य परिचयः यथा बीजप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरस्योत्पत्तिरुप लभ्यते एवं मृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरं घटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि बीजप्रध्वंसस्य मृत्पिण्डादिप्रध्वंसस्य कारणत्वं न स्वीक्रियते अपितु भावस्यैव बीजाद्यवयवस्यैव मत्पिण्डाद्यवयवस्य कपालस्यैव च कारणत्वं स्वीक्रियते अभावात् भावोत्पत्तौ तस्य सर्वत्र सुलभत्वात् सर्वस्मिन् स्थले सर्वाणि कार्याणि स्युः। अत एव सर्वत्र सर्वकार्योत्पादप्रसङ्गः इति दोषः आपतति। उत्पत्तेः प्राक् यदि कार्यमसत्तर्हि कारणव्यापारानन्तरमपि कार्य सद् न हि भवितुमर्हति । अत एव वाचस्पतिमित्रैरुक्तम् "असच्चेत् कारणव्यापारात् पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं कर्तुं केनापि शक्यं, नहि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्तुं शक्यते" कारणानां कार्येण सम्बन्धो विद्यते अत एव कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य सद् विद्यते। कारणानां कार्येण सम्बन्धाभावेऽपि कारणेभ्यः कार्योपत्तिं स्वीकारे सर्वं कार्यं सर्वस्मात् कारणात्भवेत् अत एवोच्यते- "असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः" अतः सर्वेभ्यः कारणेभ्यः सर्वाणि कार्याणि न भवन्ति अत एव कारणव्यापारात्प्रागपि कार्य सद् विद्यते इति।

यस्य कार्यस्य उत्पादिका शक्तिः यस्मिन् कारणे भवति तस्मात् कारणात् तस्यैव कार्यस्योत्पत्तिर्भवति एवं सांख्यनये कार्यकारणयोः मध्ये तादात्म्यसम्बन्धो भवति। कारणमेव कार्यरूपेण परिणमते अतः कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य सद् भवति इति सिद्धं भवति वादोऽयं सत्कार्यवादः, तं सांख्याः स्वीकुर्वन्ति इति।

प्रकृतिः-

सांख्यदर्शने व्यापके द्वे तत्त्वे स्तः इति सांख्यवादिनः वदन्ति प्रकृत्तिःपुरुषश्च । प्रकृतिः जडस्वरूपा पुरुषस्तु चेतनः । प्रकृतिः सर्वेषां सर्गाणां जननी अथ च मूलप्रकृतिः अस्ति अस्याः मूलं नास्ति । समस्तकर्मणामुत्पादयित्री, समस्तसांसारिकश्रृङ्खलानां प्रसवित्री चास्ति । अजन्मा, सृष्टेः जन्मदात्री, अनवस्थादोषशून्यसृष्टेः कारणत्वात् मूलप्रकृतिशब्देनोच्यते विलक्षणविभूतियुक्ता

ऐहिकैश्वर्यशालिनी समस्तसृष्टेः संचालनयुक्ता जडत्वात् अज्ञानवती अविद्यारूपधारिणी प्रकृतिः मायाशब्देनोच्यते अत एव विज्ञानभिक्षुणा उक्तम्- "प्रकृतिरिति उच्यतेविचारोत्पादकत्वात् अविद्याज्ञानविरोधित्वात् माया सृष्टिकरणत्वात्" (सांख्यप्रवचनभाष्यम्) अस्याः अपरं नाम प्रधानम्, अव्यक्तम्।

सांख्यसूत्रे प्रकृतेः स्वरूपमुच्यते-

"सत्त्वरजस्तमसांसाम्यावस्थामूलप्रकृतिः"

विकारस्योपादानं कारणं या भवति सैव प्रकृतिः इति प्रकृतेः स्वरूपम्। अतीन्द्रियत्वात् प्रकृतेः प्रत्यक्षं न भवति अपितु सामान्यतो दृष्टानुमानेन प्रकृतेः सिद्धिर्भवति। अनुमानाकारस्तु महदादिकार्याणाम् अव्यक्तं कारणमस्ति भेदानां संस्कृतम् पत्रम् - 03, दर्शनम् पाठ्यांशसंख्या 09, सांख्यशाखस्य परिचयःपरिमाणात्। महदादीनां परिमितित्वादेषां कारणमपरिमितमस्ति कारणमव्यक्तमस्ति। महदादीनां भूभ्यन्तानां कार्याणां कारणं वा मूलकारणं यदस्ति तदेव अव्यक्तमस्ति। कारणशक्तितः कार्यं प्रवर्तते इति सिद्धमशक्तात्कारणात् कार्यस्यानुत्पत्तेः, शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याव्यक्तत्वादन्या अतः महदादीनां कार्याणां कारणमस्ति अव्यक्तं शक्तितः प्रवृत्तेः, कारणात् कार्यस्य विभागो जायते। अतः महदादीनां कार्याणां यस्मात् विभागो जायते सैव मूलप्रकृतिः अव्यक्तमिति। वैश्वरूप्यस्य जगतः यस्यां अविभागः अर्थात् लयो जायते सैव प्रकृतिः अव्यक्तमिति अनया रीत्यानुमानेन मूलप्रकृतेः सिद्धिर्भवतीति सांख्याः बदन्ति।

"भेदानांपरिमाणात्समन्वयाच्छक्तितःप्रवृत्तेश्च।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य॥"

गुणाः-

न्यायवैशेषिकयोः मते चतुर्विंशतिः गुणाः भवन्ति। सप्तपदार्थेष्यन्तमः पदार्थः गुणः इति। गुणशब्दस्य कोशानुसारमर्थो विद्यते जातिस्वभावः वा धर्मः, प्रकृतस्थले प्रकृतेः धर्मः स्वभावो वा गुणपदार्थः। स च त्रिविधः सत्त्वगुणः, रजोगुणः, तमोगुणश्च। प्रकृतेः उपादानतत्त्वानि मन्ति सत्वं, रजः, तमश्च। मिथुनीकृत्य गुणाः पुरुषं बध्नन्ति। अत एवोच्यते "गुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिः सांख्यशास्त्रस्य गुणाः द्रव्यरूपेण सन्ति। प्रकृतेः संघटकतत्त्वानि गुणाः भवन्ति। परस्परविरुद्धधर्मत्वेऽपि मिथुनीकृत्य सर्गकाले सृष्टिकार्य संचालयन्ति एते गुणाः।

सत्त्वगुणः- शुद्धतायाः, शुचितायाः, स्वच्छतायाः प्रतीकमस्ति सत्त्व गुणः।

रजोगुणः- उत्तेजकतायाः, चंचलतायाः, मलिनतायाः, प्रतीकं रजोगुणो विद्यते।

तमोगुणः- मलीमसस्य, आच्छादकस्य, उदासीनतायाः, अकर्मण्यतायाश्च प्रतीकं विद्यते तमो गुणः।

सत्त्वादिगुणानां लक्षणमुच्यते ईश्वरकृष्णेन-

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः।

प्रीतिः-सुखम्, अप्रीतिः दुःखम्, विषादः मोहः तथा च सुखस्वरूपः सत्त्वगुणो भवति।

दुःखस्वरूपः रजोगुणो भवति अथ च मोहस्वरूपः तमोगुणश्च भवति। प्रकाशं जनयति सत्त्वगुणः प्रवृतिं जनयति रजोगुणः नियमनं च करोति तमोगुणः। अत एव वाचस्पतिमिश्रेणोच्यते-

"रजः प्रवर्तकत्वात् सर्वत्र लघुसत्त्वं प्रवर्तयेद् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत, तमो नियतं तु क्वचिदेव प्रवर्तयति इति भवति तमो नियमार्थम्"। सत्त्वरजस्तमसाम् अन्यतमेन अर्थवशाद् उद्भूतेन अन्यदभिभूयते तथा च सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्ताम्।

संस्कृतम् पत्रम् - 03, दर्शनम्

पाठ्यांशसंख्या 09, सांख्यशाखस्य परिचयः

मोक्षस्यप्रकारः-

बौद्धवेदान्तदार्शनिकाः यथा मोक्षः द्विविधो वर्तते इति स्वीकुर्वन्ति तथैव सांख्याः अपि स्वीकुर्वन्ति। जीवन्मुक्तिः विदेहमुक्तिश्चेति भेदात्। यदा पंचविंशतितत्त्वानां विवेकज्ञानं जायते पूर्वजन्मकृतकर्मणा शरीरस्य स्थितिर्भवति तदा स च योगी जीवन्मुक्तो भवति। यथा घटस्य निर्माणे कुलालः चक्रं दण्डेन चालयति। दण्डस्य चक्रात् पृथक्करणे किचिंत्कालपर्यन्तं चक्रं भ्रमीवशात् भ्रमति तथैव जीवन्मुक्तत्वे अपि

संस्कृतम् पत्रम् - 03, दर्शनम्

पाठ्यांशसंख्या 09, सांख्यशास्त्रस्य परिचयः

अनेकजन्मसंस्कारात् पुरुषः शरीरेण सम्बद्धः शरीरमाध्यमेन सुखदुःखादीनामुपभोगं करोति स च पुरुषः जीवन्मुक्तः तथाच-

सम्यक्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ।

तिष्ठतिसंस्कारवशात्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः॥

प्रारब्धकर्मणां समाप्त्यनन्तरं पुरुषस्य शरीरेण सह सम्बन्धाभावो भवति स च सम्बन्धाभावः अनन्तः अस्ति। अतः तस्याः अवस्थायाः अपरं नाम विदेहमुक्तिः विद्यते। अत एव सांख्यकारिकायामुक्तम्-

प्राप्तेशरीरभेदेचरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ।

ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयंकैवल्यमाप्नोति॥

आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखानामैकान्तिकनिवृ त्तिः दुःखानामात्यन्तिकनिवृत्तिः मोक्षशब्देनोच्यते।

शोधनिष्कर्षः -

दृश्यते आत्मसाक्षात्कारः क्रियते अनेन इति व्युत्पत्त्या दर्शनशब्दार्थः आत्मसाक्षात्कारस्य साधनम्। तच्च प्राच्यप्रतीच्यभेदेन द्विविधम्। प्राच्यदर्शनशास्त्रस्यैव भेदः साख्यदर्शनशास्त्रं विद्यते। अस्य शास्त्रस्य सामान्यपरिचये प्रसिद्धानां सांख्यशास्त्रज्ञानां सिद्धान्तानां च संक्षिप्तज्ञानमावश्यकं भवति।

तदर्थमेव अस्य शास्त्रस्य प्रवर्तकस्य कपिलस्य आसुरिमारभ्य ईश्वरकृष्णपर्यन्तं सप्तानां सांख्याचार्याणां च व्यक्तित्वमत्र संक्षिप्तरूपेण मया प्रतिपादितम् । तदनन्तरं, कार्यकारणवादः, सत्कार्यवादः, प्रकृतिः, गुणः, पुरुषः, पुरुषबहुत्वं, बन्धनम्, मोक्षः, मोक्षस्य प्रकारश्चेत्यादीनां विषयाणां संक्षिप्तस्वरूपमत्र निरूपितम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

क्र. ग्रन्थाः लेखकाः / व्याख्याकारः प्रकाशकः / संस्क. / वर्षम्

1.सर्वदर्शनसंग्रहः-श्रीमन्माधवाचार्यः, डॉ. उमाशङ्करशर्मा, चौखम्बा विद्याभवन वाराणासी, २०१४

2.तर्कभाषा-श्रीकेशवमिश्रः, डॉ. गजाननशास्त्री मूसलगांवकर, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी, प्रथमसंस्करणम्, २००९

3.भारतीय दर्शन-आचार्यवलदेवोपाध्यायः, न्यू भारतीय बुक कार्पोरेशन दिल्ली, द्वितीयसंस्करणम्, २०१०

4.वेदिकवाङ्ययस्येतिहासः डॉ. जगदिशचन्द्रमिश्रः, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, प्रथमसंस्करणम्, १९८९

5.सांख्यकारिका-श्रीईश्वरकृष्णः, डॉ. राकेशशास्त्री, संस्कृतग्रन्थागार दिल्ली, २०१७

6.वेदान्तसारः-श्रीसदानन्दयति, डॉ. राकेशशास्त्री, परिमल पब्लिकेशन दिल्ली, द्वितीयसंस्करणम्, २०१७

7.वेदान्तपरिभाषा-श्रीधर्मराजध्वरिन्द्रः, डॉ. गजाननशास्त्री मूसलगांवकर, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, २०१०

8. न्यायदर्शनम्-महर्षिगौतमः, आचार्यडुण्डिराजशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत भवन वाराणसी,

9.सांख्यदर्शनम्-कपिलमुनि, डॉ. गजाननशास्त्री मूसलगांवकर, चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी,

10.ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्यम्-श्रीशङ्कराचार्य, स्वामीहनुमानदासषट्शात्री, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, २००३

11.ब्रह्मसूत्र-महर्षिश्रीवेदव्यास, यतिवरश्रीभोलेबाबा, भारतीय विद्या प्रकाशन वाराणसी, २०११

12.अर्थसंग्रहः-लौगाक्षिभास्कर, डॉ. राकेशशास्त्री, चौखम्बा ओरियन्टालिया दिल्ली, २०२१

13.तर्कसंग्रहः-अन्नंभट्टः, आचार्यश्रीनिवासशर्मा, भारतीय विद्यासंस्थान वाराणसी, २०१९

14.पातञ्जलयोगदर्शनम्-पतञ्जलि, प्रो. सुरेशचन्द्रश्रीवास्तव्य, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी, २०१५

15. ईशादि नी उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर

16. श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर।

सांख्यदर्शनस्य परिचयः

-सनन्तकुमारवुर्गिः
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

भूमिका :-

अस्मिन जगते विद्यमानेषु षड् आस्तिक दर्शनेषु सांख्यदर्शनम् अन्यतमं भवति। सम्यक्तया आख्यायते गण्यते पञ्चविंशति तत्त्वानि येन तत् सांख्यम इति भगवान कपिलः सांख्यसुत्राणिबिरचितबान अत कपिल सांख्यदर्शनस्यकर्ता एतियोते। सांख्यदर्शनेषड् अध्यायाः 537 सूत्राणि सन्ति। अयं कपिल तत्वसमासम इति ग्रन्थं विरचितवान्। कपिलस्य प्रथम शिष्यःआसुरी आसीत् । अस्य दर्शनस्य भाष्यकारः विज्ञानभिक्षुः सांख्य प्रवचन भाष्यम् इति ग्रन्थं विरचितवान् 1 सांख्यदर्शनष्य वृत्तिकारः श्रीमान गणेशभट्ट । अस्य दर्शनस्य बहव्यः वृत्तयः सन्ति । यथा मठराचायष्य माठर वृत्तिः एवमेव येक्तिदीपिका, जयमङ्गला चन्द्रिका इत्यादयः सन्ति सर्वेषामपि दर्शनकाराणां मूलं भवति मोक्षः, परन्तु तत्प्रातं दर्शनकाराणां भिन्न भिन्न मार्गः वर्तते। तथैव सांख्यदर्शने दुःखत्रयस्य विनाशेन मोक्षः भवति इति सिद्धान्तः वर्तते। दुःखत्रयमित्युक्ते आध्यात्मिक (आत्मनि शरीरे भवं आध्यात्मिकः आध्यात्मिकं द्विविधम् -शारीरिकं मानसं चेति, वातपितश्लेषादीनि, प्रयवियोगादीनि च) -आदिदैविक(दिवि स्वर्गे भवः -विद्युतादि) आदिभौतिकम (प्राणिषु भवं-मनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपादीनि) इति 1 एतेभ्यः निवृत्तिः मोक्षः । एतस्य दुःखत्रयस्य निवृत्तिः व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् भवति । अर्थात् पञ्चविंशति तत्वज्ञः दःखत्रयात निवृत्तिः स्यात् ।

यथा सांख्यदर्शने-

पञ्चविंशतितत्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसेत्।
जटीमुण्डीशिखीवापिमुच्यतेनात्रसंशयः॥

सृष्टिक्रम :-

प्रकृति पुरुषयो: संयोगहेतु: सर्गः -

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्याथं तथा प्रधानस्य।
पङ्गवन्धदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः॥

पुरुषस्य प्रधानेन सह संयोगः दर्शनार्थं तथा प्रधानस्य पुरुषेण सह संयोगः कैवल्यप्राप्त्यं उभयोः पडगवन्घवद् संयोगः भवति तेन च सर्गः जायते । सांख्यदर्शने पञ्चविंशतितत्वनि सन्ति ।

मुलप्रकृतिरविकृतिमहदाद्या: प्रकृतिविकृतयःसप्तः।
षोडश कर्तुं विकारो न प्रकृति न विकृतिः पुरुषः॥

एतानि पञ्चविंशति तत्त्वानि चतुर्धा विभक्तम यथा - १ -मूलप्रकृति: - अविकृतिः- (यत् कस्माद् अपि न उत्पद्यते, परन्तु जनयति) । २-प्रकुतिविकृतयः- ७ (यत् अन्यस्मात् उत्पद्यते, अन्यम् अपि जनयति) ३- विकृतिः न विकृतिः -१ (यत् न उत्पद्यते न वा कम् अपि जनयति) । ४- न प्रकृतिः न विकृतिः ।

* साङ्ख्यदर्शनं पञ्चविंशति तत्त्वानि।

प्रकृतिः
|
महत् (बुद्धिः)
|
अहंकारः
|
(पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि) (पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनः) (पञ्चतन्त्रमात्राणि) (पञ्चमहाभूताणि)

शोधसारः

सांख्यकारिका सांख्यदर्शनस्य उयलव्धग्रन्थेषु प्राचीनतमा अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं च केसग्रन्थःअस्ति यस्य लोकप्रियता अपारं प्राप्ता अस्ति।
अस्य लेखकः ईश्वरकृष्णः अस्ति संस्कृतं श्लोकानां एकः विशेषः प्रकारः कारका कारिका: इति उच्यते सांख्य कारिकायां (७२) कारिका: सन्ति ये आर्य खण्डे सन्ति।
एत एव सांख्यसप्तति इत्यपि कथ्यते।अन्तिमा: (३) कारिका: (अन्तर्निहित) इति कथ्यते।
अनुयोगद्वारसुत्रे इति उक्तम अस्ति।

दुःखदुःखार्थं च।
दुष्ट चेन्नैकान्तत्यन्ततोभवात्॥

(सत्त्वाः त्रिविधदुःखदुःखं प्राप्नुवन्ति। अतः तस्य विनाशकारी (विनाशकारी) कारणं ज्ञातुम् इच्छेत्। " किं तत् कौतुकं दृश्यमानैः (प्रत्यक्ष-लौकिकैः) परिमाणैः एव सिद्धं भविष्यति?" न, (दृश्यमानैः) न स्थायित्वम् तथा दुःखस्य स्थायी समाधानम् अद्यत्वे उपलभ्यमानेषु सांख्यदर्शनग्रन्थेषु अधिकतया व्याख्यानग्रन्थाः सन्ति। केवलं त्रयः मूलग्रन्थाः उपलभ्यन्ते - सांख्यकारिका, तत्त्वसमाः, सांख्यप्रवचनसूत्रः च। अद्यत्वे उपलब्धाः अन्ये सांख्यदर्शनग्रन्थाः एतेषां त्रयाणां मूलग्रन्थानां भाष्यरूपेण वा व्याख्यारूपेण वा सन्ति। एतेषु अधिकांशः भाष्यग्रन्थाः 'सांख्यकारिका' इत्यस्य व्याख्यारूपेण, एतेषां व्याख्यानां व्याख्यारूपेण अपि सन्ति। एवं ईश्वरकृष्णस्य 'सांख्यकारिका' सांख्यदर्शनस्य मुख्यप्रतिनिधिपुस्तकम् अस्ति।

****

आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकस्य भूमिका

-सत्यनारायणप्रधानः
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारांशः -

आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकस्य मानवतावादी दृष्टिकोणः भवति । सः पुनर्निर्माणवादं, धर्मनिरपेक्षतावादं, समाजवादं च स्वीकरोति । सः अद्य बालस्य मार्गदर्शकः अस्ति । तत्र स्कूलविच्छेदनस्य अनुशंसाम् अकरोत् । अयं विद्वान् विद्यालयः प्रायः मृतः इति अवधारणां दत्त्वा विद्यालयस्य अस्तित्वस्य विषये प्रश्नचिह्नं स्थापयति स्म । तेषां मते शिक्षा अनौपचारिकं च भवेत्। यदा इच्छति तदा शिक्षितुं बालस्य अधिकारः, तथापि सः शिक्षितुम् इच्छति । अतः अद्य औपचारिकशिक्षायाः स्थाने मुक्तशिक्षायाः अपि समर्थनं प्राप्तम् अस्ति । अतः अद्यतनाः शिक्षकाः सर्वकालिकगुरुभ्यः भिन्नाः दृश्यन्ते। छात्राणां दूरं स्थित्वा अपि ते शिक्षाप्रदानं आरब्धवन्तः।

अध्यापनव्यवसायः निःसंदेहं आदर्शव्यवसायः अस्ति। अतः आचार्यस्य दायित्वं, तस्य भूमिकाः, तस्य कार्यं च अधिकं उत्तरदायित्वं भवति । अस्मिन् शिक्षणे नूतनानां समकालीनानाञ्च पद्धतीनां, नवीनप्रौद्योगिक्याः, यांत्रिकसाधनानाञ्च उपयोगः भवति । प्रवेशप्रक्रिया, शिक्षा, मूल्याङ्कनम्, अभ्यासादिषु च नूतनप्रौद्योगिक्याः उपयोगं करोति । बालकानां मित्रं सहचरः च भूत्वा आचार्यः मार्गदर्शकस्य भूमिकां निर्वहति । अतः आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां प्राचीनकालस्य तुलने आचार्यः बालकानां समीपस्थः भवति ।

प्राचीनकालात् अद्यपर्यन्तं शिक्षकः समाजस्य आदर्शव्यक्तित्वेन स्वीक्रियते । आदौ सः ब्रह्मविष्णुः पश्चात् धर्मगुरुः अभवत् । बालस्य व्यक्तित्वनिर्माणे आचार्यस्य अद्वितीया भूमिका अस्ति इति निश्चितम् । मनोविज्ञानस्य प्रभावेण शिक्षा बालकेन्द्रिता अभवत् । एतादृश्यां परिस्थितौ आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां अध्यापकत्वेन सह शिक्षकः मातापिता, नेता, निर्देशकः, सहायकः, निष्पक्षः न्यायाधीशः इत्यादयः अनेकाः भूमिकाः निर्वहन्ति । अद्यत्वे शिक्षकाः बालकानां बहुधा साहाय्यं कुर्वन्ति ।

आचार्यस्य मूलकार्यं तस्य सामर्थ्यं च अन्वेष्टुं, तस्य रुचिं प्रवृत्तिं च ज्ञातुं, तस्य व्यक्तित्वं ज्ञातुं, तस्य गुणान् दोषान् च ज्ञात्वा तस्य आधारेण स्वस्य अध्ययनक्षमतायाः अनुमानं कृत्वा सम्यक् दिशां दातुं च भवति । शिक्षकस्य मूलकार्यं भवति यत् सः स्वस्य व्यावसायिककार्यसम्बद्धं अपेक्षितं परिणामं प्राप्तुं प्रयत्ने । आचार्यस्य मूलकार्यं जाति-धर्म-लिङ्गादिकं विना किमपि भेदभावं विना बालस्य व्यक्तित्वं वर्धयितुं भवति । अतः समाजस्य मानकानुसारं बालस्य व्यक्तित्वस्य निर्माणं शिक्षकस्य

कार्यम् अस्ति तथा च शिक्षकस्य सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं मूलभूतं च कार्यं बालस्य नैतिकं चरित्रविकासं च प्रति ध्यानं दत्तं भवति । एतेषां विहाय आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकस्य निम्नलिखितभूमिकाः सन्ति-

1. विशेषज्ञोभूमिका।
2. व्यावसायिकभूमिका।
3. आचार्योपभूमिका।

(1) **विशेषज्ञस्य भूमिका** : आचार्यः स्वविषये ज्ञाता भवति । तत् ज्ञानं छात्रेभ्यः प्रसारयितुं कलायां निपुणः भवेत् । तस्य योग्यता, कार्यक्षमता, अध्यापनकौशलम्। विधिज्ञानं कौशलज्ञानं च न्यूनतमप्रस्तुतौ सहजतया ज्ञानस्य संप्रेषणं, एतत् सर्वं शिक्षकस्य निपुणभूमिका इति गणनीयम् । अद्य केवलं विषयज्ञानं पर्याप्तं नास्ति । विशेषज्ञस्य भूमिका छात्राणां अवगमनं, विषयस्य स्वरूपं अवगन्तुं, समाजस्य वर्तमान-भविष्यत्-आवश्यकतानां अवगमनं तदनुसारं अनुकूलशैक्षिकवातावरणेन बालस्य ज्ञानस्य विकासः, प्रौद्योगिक्याः यांत्रिकसाधनानाञ्च उपयोगेन च उच्यते यद्यपि विशेषज्ञव्यावसायिकभूमिकाः पृथक् कर्तुं न शक्यन्ते तथापि अस्माकं लक्ष्याय (बालकाय) कथं उत्तमं ज्ञानं दातुं शक्यते, तथापि एतत् सर्वं विशेषज्ञभूमिकायाः अन्तर्गतंआगच्छति।

अत्र विषयाध्यापकः, कलाशिक्षकः, संगीतशिक्षकः, नृत्यशिक्षकः, आरोग्यशिक्षकः इत्यादयः शिक्षकाः अनेकाः प्रकाराः सन्ति । एतेषां सर्वेषां कृते अपि विशेषः आवश्यकः। तस्य नियतकार्यक्षेत्रेण सह स्वविषयस्य लक्ष्याणि प्राप्तव्यानि सन्ति। कक्षायां सामाजिकं सजातीयं च वातावरणं निर्मातव्यं भवति तथा च समाजस्य आग्रहानुसारं तस्मिन् विषये केषु पक्षेषु अधिकं बलं दातव्यम् इति मनसि स्थापयितव्यम्। एकस्मिन् वाक्ये प्रत्येकः शिक्षकः स्वविषये निपुणः भवेत् । बालकं प्रति विषयं प्रसारयितुं आवश्यकाः सर्व सामर्थ्याः आचार्यस्य निपुणत्वेन भूमिकाः इति मन्यते।

(2) **व्यावसायिकभूमिका** : अध्यापनव्यवसायः अन्यव्यापाराणां सदृशः नास्ति किन्तु उत्तरदायित्वस्य भूमिकायुक्तः व्यवसायः अस्ति । यावद् आचार्यस्य विषयः। एषः तादृशः एकः सदस्यः यः स्वविषयं पाठयति । कैलिफोर्निया-शिक्षकसङ्घस्य अनुसारं आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकस्य मुख्यव्यावसायिकदायित्वं छात्राणां शैक्षिकप्रदर्शनं प्रभावितं कर्तुं वा बालकानां सर्वाङ्गविकासं वा प्रभावितं कर्तुं तस्य भूमिकायां निहितं भवति अतः आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकाः विषयं पाठयेयुः, परन्तु छात्राणां कृते पर्याप्तं स्वतन्त्रतां दातव्यम् । अनुशासनस्य प्रवर्तनं तस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति या तस्य व्यवसायेन सह सम्बद्धा अस्ति, परन्तु एतेन सह व्यावसायिकसिद्धान्ताः अपि वदन्ति यत् शिक्षकः अपि अनुशासितः भवेत् । निर्धारितसमये अध्यापनं कर्तुं विद्यालये नियुक्तानि कार्याणि च सम्पन्नं कर्तुं। छात्रस्य सर्वतोमुखविकासाय सहपाठ्यक्रमक्रियाकलापानाम् आयोजनस्य,

बालेन संकलितानां अभिलेखानां निर्वाहस्य च दक्षता शिक्षकस्य व्यावसायिकभूमिकायाः अन्तर्गतं भवति । यदि धर्माधारितं समाजे किमपि वैरस्यं उत्पद्यते अथवा अन्धविश्वासस्य कारणेन समाजे गलतपरम्पराः विकसिताः भवन्ति चेदपि तान् नियन्त्रयितुं, संसाधितुं च शिक्षकस्य व्यावसायिकभूमिका आवश्यकी भविष्यति ।

(3) **शिक्षकोपभूमिका** – शिक्षकः विविधस्रोताभ्यां नवीनतमाः समीचीनाः च सूचनाः एकत्र कृत्वा छात्राय तस्याः सूचनायाः विषये सूचयति ।

न्यायाधीशः - छात्राणां मध्ये कलहानां विवादानां च निराकरणं करोति। निर्णयग्रहणे न्यायाधीशस्य भूमिकां निर्वहति । तथैव मूल्याङ्कनं कुर्वन् अपि सः न्यायाधीशस्य भूमिकां निर्वहति।

छात्राणां प्रतिनिधिः– शिक्षकः छात्राणां प्रतिनिधिस्य भूमिकां निर्वहति । समाजस्य नेता समाजस्य सदस्यानां भावनां यथा प्रभावितं करोति व्याख्यायते आदरं च करोति, तथैव आचार्यः छात्राणां मार्गदर्शकः भवति । सः तेषां भावनां अवगत्य तेषां अनुकूलनीताः निर्धारयति ।

मध्यस्थः - छात्राणां मध्ये असन्तुष्टिः विवादः वा उत्पद्यते चेत् सः पक्षद्वयस्य विचाराणां सन्तुलनं कृत्वा मध्यस्थस्य (निर्णायकस्य) भूमिकां निर्वहति ।

जिज्ञासुः – शिक्षकाः सर्वः जिज्ञासुः भवेयुः यत् शिक्षाविभागः राज्यसर्वकारश्च छात्रेषु याः क्षमताः विकसितुं इच्छति । सः गभीरं अन्वेषणं कुर्यात् यत् भविष्ये प्रत्येकस्य कार्यस्य कः प्रभावः भवेत्।

मातापिता – सः बालकानां कृते अभिभावकस्य भूमिकां निर्वहति, यतः मातापितरौ तत्कालं यावत् स्वसन्ततिं शिक्षकाय समर्पितवन्तौ ।

समूहनेता - शिक्षकः त्रिविधसमूहानां नेता भवितुम् अर्हति - (1) छात्राणां। (2) शिक्षक सहकर्मी (3) समाज/ समुदायनेता ।

अस्मिन् सन्दर्भे शिक्षकस्य भूमिका अधिका महत्त्वपूर्णा अस्ति । बहवः छात्राः अकारणं चिन्तिताः एव तिष्ठन्ति । अतः छात्राणां अवगमनं तेषां समस्यानां समाधानं च शिक्षकस्य भूमिकायाः अन्तर्गतं भवति ।

अहंकारस्य स्वभावं तर्पयन् – अनेकेषां छात्राणां स्वकीयपरिचयस्य स्थापनायाः इच्छा भवति। शिक्षकः तादृशान् छात्रान् परिचयति। यदि तस्य अहङ्कारः सन्दर्भे विकसितः अस्ति तर्हि तस्य सम्यक्करणं मार्गदर्शनं च आचार्यस्य कार्यम् अस्ति, उत्तमछात्राणां उपलब्धीनां प्रशंसनं सत्कार्यं कर्तुं प्रेरयितुं च परोक्षरूपेण बालस्य अहङ्कारस्य सन्तुष्टिः भवति ।

सहायकः मित्रवतः विश्वसनीयः च - गुरुः सुहृद्, सहायकः, विश्वसनीयः च भवति। बहुवारं दृष्टं यत् छात्राः स्वस्य बहवः सः वक्तुं असमर्थः अस्ति, गुरुं च विश्वसति। अतः गुरुः स्वस्य श्रद्धां रक्षेत् ।

आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकस्य बहवः भूमिकाः सन्ति ये अलिखिताः सन्ति । यथा दुर्बल-असहाय-वर्गस्य प्रचार-प्रवर्धनस्य भूमिका, छात्रवृत्ति-प्रदानस्य, सुविधा-प्रदानस्य च इत्यादयः । कदाचित् नियमात् बहिः कार्यं कर्तव्यं भवति, यतः यदि नियमाः पूर्णतया अनुसृताः भवन्ति तर्हि यस्य बालकस्य लाभः प्राप्तव्यः सः लाभं न प्राप्नुयात् । अद्यत्वे सांस्कृतिक-सामाजिक-नैतिक-पारम्परिक-समाजवादी-लोकतान्त्रिक-वैज्ञानिक-आधुनिक-मूल्यानां दृष्ट्या चिन्तनं, शिक्षा-माध्यमेन तेषां मूल्यानां विकासे बलं दत्तं च शिक्षकस्य भूमिकायाः सहसम्बद्धंजातम्समाजस्यउदयेपतने वा मूल्यानां महती भूमिका भवति। अतः आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकः भूमिकां निर्वहति ।

(1) समाजस्य कृते कस्मिन्चित् समये कानि मूल्यानि आवश्यकानि इति समीक्षां कर्तुं ।

(२) एतानि मूल्यानि कथं विकसितव्यानि? सः तानि मूल्यानि अध्यापनद्वारा स्वव्यवहारे च तानि मूल्यानि प्रदर्शयित्वा विकसयति। शैक्षिकयात्रा, दैनिकप्रार्थना, पत्रिका इत्यादिभिः विविधप्रयत्नैः मूल्यानां विकासे शिक्षकाः भूमिकां निर्वहन्ति ।

आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकाणां कृते राष्ट्रियभावना, सामूहिकहितस्य त्यागः च आवश्यकः । अतः सर्वप्रथमं आवश्यकं यत् ते छात्राणां मध्ये जाति-धर्म-संस्कृति-आदि केनचित् आधारेण भेदभावं न कुर्वन्तु। सर्वेषांसर्वेषां समानं व्यवहारं कुरुतः । आचार्यः तदा एव समानरूपेण व्यवहारं कर्तुं शक्नोति यदा तस्य देशस्य सर्वेषु प्रदेशेषु, सर्वेषां जातिषु, सर्वेषु धर्मेषु, सर्वासु भाषासु, सर्वासु संस्कृतिषु च आदरः भवति । अस्य स्वकीयं राष्ट्रचिह्नं, राष्ट्रध्वजं, राष्ट्रगीतं, राष्ट्रभाषा च अस्ति। राष्ट्रस्य सर्वे शिक्षकाः राष्ट्रभाषां हिन्दीं शिक्षित्वा विद्यालयेषु तस्य प्रयोगं कुर्वन्तु । पूर्णभक्त्या प्रामाणिकतया च कर्तव्यम्। अध्यापकस्य अस्याः भूमिकायाः माध्यमेन राष्ट्रियैकता अवश्यमेव विकसिता भविष्यति । एतत् कार्यं साधयितुं शिक्षकेण मातापितृणां समर्थनं प्राप्तुं अपिप्रयत्नाः करणीयाः भविष्यन्ति । परिवार-समुदाय-धार्मिक-संस्थानां समर्थनेन शिक्षकाः राष्ट्रिय-एकतायाः विकासे सफलाः भविष्यन्ति, सर्वेभ्यः अपि उपरि तेषां राज्यस्य समर्थनं भवितुमर्हति ।

अतः आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकेन समाजे उत्पद्यमानानां नवीनसमस्यानां, परिस्थितीनां च अध्ययनं करणीयम् । शिक्षकेन छात्रान् स्वकर्तव्यविषये अवगतं कर्तव्यम् अस्ति । भविष्ये यत् दायित्वं तस्य पुरतः आगमिष्यति तत् स्कन्धे धारयित्वा छात्रान् समर्थान् कर्तुं आचार्यस्य कर्तव्यम् अस्ति ।

निष्कर्षः –

आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षकः निर्देशकस्य, अभिभावकस्य, मार्गदर्शकस्य, सहायकस्य च भूमिकां निर्वहति । आचार्यः बालस्य रुचिनुसारं शैक्षणिकसामग्रीः संकलयित्वा प्रस्तुतं करोति । तदतिरिक्तं सः अध्यापनकार्य्ये नूतनानां समकालीनानाञ्च पद्धतीनां, नवीनप्रौद्योगिक्याः,

यांत्रिकसाधनानाञ्च उपयोगं करोति । अध्यापकानाम् भूमिकायां प्रथमा आवश्यकता अस्ति यत् ते बालकानां मध्ये स्थान, जाति, धर्म, संस्कृति इत्यादिषु केनचित् आधारेण भेदभावं न कुर्वन्तु, सर्वेषां समानरूपेण व्यवहारं कुर्वन्तु, तेषां हृदये देशस्य सर्वे प्रदेशाः, सर्वे जातिः, सर्वे धर्माः भवन्तु , सर्वाणि भाषाः तेषां साहित्यं तथा सर्वासु संस्कृतिषु उदारभावनायाः, बालकानां मूल्यानां विकासेन च राष्ट्रियैकतायाः विकासः सम्भवः ।

****

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्

-शङ्करप्प. के

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

प्रभुः सम्मितो वेदः मित्र सम्मितं पुराणं कांतासम्मितं काव्यम् वेदाः वै अनन्ताः। तत्र एकत्र प्रतिपादितस्य अर्थस्य पूरकत्वेन वाक्यान्तरं यदि वेदान्ते वेदान्तरेवा किं वा स्यात् यद् श्रुतिगोचरं भवति तदुपबृंहणमिति वक्तुं शक्यते । मनुष्यानां जीवनकालः अत्यल्पः । तस्मिन् जीवनकाले च सकलान् वेदान् अधीत्य तेन तत्वज्ञानप्राप्तिः महते कष्टाय भवति । अतः वेदार्थान् सम्यक् एव परिज्ञाय 'वाल्मीकि' 'वेदव्यास' प्रभृतिभिः महर्षिभिः इतिहासपुराणैः तदर्थाः सम्यगभिवर्णिताः ।

उक्तं हि — **वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ।**

वेदःप्राचेतसादासीत् साक्षांद्रामायणात्मना ॥इति।

रामायणे —

काव्यं रामायणं कृत्स्नम् सीतायाश्चरितं महत् ।

पौलस्त्यवधमित्येव चकार चरितव्रतः ॥

(बालकाण्डः ४सर्गः ७श्लोकः)

"भारतः पञ्चमोवेदः" इत्यनेन महाभारतस्य महत्वं भारवत्वं च नितान्तं उक्तं भवति । अपि च "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" इति वचनं सार्थकमेव भवति । कुतः इति चेत् अस्मिन् वाक्ये यत् पुराणपदम् उक्तं अस्ति तत् धर्मशास्त्राणाम् उपलक्षणत्वेन अभिप्रेतम् अस्ति ।

वेदोपबृंहणेषु, इतिहासपुराणेषु धर्मशास्त्राणि वेदस्थकर्मभागस्य उपबृंह्मणपराणि भवन्ति । तथैव इतिहासपुराणानि च प्रायः ब्रह्मभागस्य उपबृंहणपराणि भवन्ति नाम ।

यद्यपि पुराणइतिहासाभ्यां इत्यत्र पुराणपदम् "अल्पाच्तरत्वात" पूर्वं नियोजनीयं, तथापि "अभ्यर्हितं पूर्वं " इति सूत्राणुसारं इतिहास पदस्य अत्र पूर्वनिपातः 'इतिहासपुराणाभ्यां' इति रूपेण कृतो वर्तते।

यथा वेदेषु कर्तव्यतया विहितं सन्ध्योपासनम् अहरहः सन्ध्यां उपासीत इत्यत्र शरीरशुद्धिप्रकारदन्तधावनस्नानादि विशेषैः सह तन्नियोगः धर्मशास्त्रेषु प्रतिपादितः।

तत्र वेदोक्ताः आचारनियमादिकाः इतिहासपुराणेष्वपि वाल्मीकि व्यासमहर्षिभ्यां सम्यक् उपबंहिताः।

उपबृंहणं नाम - श्रुतिप्रतिपादितार्थस्य विशदीकरणम। कथं प्रतिपादिताः इति उदाहरणत्वेन कानिचन वाक्यानि प्रस्थूयन्ते। तत्र तैत्तरीय आरण्यके अरुणं अधिकृत्य तत् पित्रोक्तं वाक्यं-

यथा — **योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति।**

असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां प्राणान् आदाय अस्तमेति॥

अयमेव अर्थः श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिना एवं उक्तं अस्ति।

नन्दत्युदित आदित्ये नन्दत्यस्तमिते रवौ।

लोकोऽयं नाभिदानाति आत्मनो जीवितक्षयम्॥इति॥

इत्यनयोः स्थलयोः यद् अर्थसामाण्यं वर्तते तदिह प्रदर्श्यते। तत्र स्व पित्रा वरुणेन किं नाम ब्रह्मेति? इति पृष्टे सति महर्षि भृगु एवं उत्तरं अदात्।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते।

येन जातानि जीवन्ति।

यत् प्रयन्त्यभिशंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद् ब्रह्मेति।

इत्यत्र यः विशेषार्थः संवादत्वेन दृष्टः स एव संवादात्मकः विशेषणार्थः महाभारतान्तर्गतायां श्रीमद्भगवद्गीतायां जगत्कारणभूतः कः इति रूपेण श्रीकृष्णार्जुनयोः मध्ये दृष्टः।

यथा — **अहं सर्वस्य प्रभवो मतःसर्वं प्रवर्तते।**

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः॥ (१०.८. भगवद्गीत)

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मा मनुस्मरन्।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्॥ (८.१३.भगवद्गीत)

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥ (७.६.भगवद्गीत)

तैत्तिरीयोपनिषदि तपमधिकृ एवं उक्तं अस्ति

'ऋतं तपःसत्यं तपःश्रुतं तपःशान्तं तपो दमस्तपःशमस्तपः

दानंतपःयज्ञंतपः___एतद्ब्रह्म ।इति।

एवं वेदः प्रभुवदादेशं, गुरुवदुपदेशं करोति । इतिहासपुराणौ तावत् **'रामवत् वर्तितव्यं न रावणवत'** एवं विधा मित्रवत् हितबोधः करोति।

उपसंहारः —

एवं उपबृह्मणं किमर्थं कार्यं इति चेत् ? तत्र श्लोकस्यास्य उत्तरार्थं पठ्यते।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदंसमुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुतात्वेदो मामयं प्रहरिष्यति॥ ।इति।

अतः वेदानाम् इतिहासपुराणाभ्यां विना उपबृंहणं सर्वथा अनर्थकरमेव स्यात् इत्यत्र नास्तिसंशयलेशोपि।

अत एव साक्षात् व्यासमहर्षिभिः उक्तं तदीये ब्रह्मसूत्रे यत् **"तत्र स्मृतेश्च"** इत्युक्ते कृत्यर्थाणां समर्थनावसरे स्मृतीतिहासपुराणानां स्मरणं अवश्यं इति।

सन्दर्भग्रन्थाः - १. श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्।
२. श्रीमद्भगवद्गीता।
३. तैत्तरीय आरण्यकं।
४. तैत्तिरीयोपनिषद्।

****

माघस्य शिशुपालवधम्

-शुचिस्मिता दाशमहापात्र
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः

कविमाघस्य "शिशुपालवधम्" इति संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णं महाकाव्यं, यत् आख्यानजटिलतायाः, काव्यसमृद्धेः च कृते प्रसिद्धम् अस्ति । अस्य अध्ययनस्य उद्देश्यं काव्यस्य कथात्मकसंरचना, विषयगतगहनता, साहित्यिकविधिः च केन्द्रीकृत्य विस्तृतविश्लेषणं प्रदातुं वर्तते। पाठस्य सम्यक् परीक्षणेन एतत् संशोधनं माघस्य कलात्मकदृष्टिम्, संस्कृतकाव्ये तस्य योगदानं च स्पष्टीकर्तुं प्रयतते।

भूमिका

संस्कृतसाहित्यस्य कविषु माघस्य उत्तमं स्थानम् अस्ति । अत एव तेन लिखितस्य 'शिशुपालवधाम्' महाकाव्यस्य संस्कृतस्य महामहाकाव्ये विशेषं स्थानं प्राप्तम् । महाकविः 'माघ' इत्यनेन काव्यस्य अन्ते स्तुतिरूपेण गृहीताः पञ्चसु श्लोकेषु स्वस्य संक्षिप्तपरिचयः लिखितः, यस्य साहाय्येन च काव्ये तत्र तत्र उल्लिखितानां संकेतादिप्रमाणानां आधारेण, इत्यस्य रूपरेखा कविस्य माघस्य जीवनम् अर्थात् तस्य जन्मकालः, जन्मस्थानं, तस्य राजनिवासः च ज्ञातुं शक्यते।

प्रशस्तिरूपेण लिखितानि पञ्च श्लोकानि प्रसिद्धेन भाष्यकारेन मल्लिनाथेन न व्याख्यातानि। वल्लभदेवेन दत्तं व्याख्यानं एव द्रष्टुं प्राप्नुमः । तथा च १५ कान्तौ प्रथम ३९ श्लोकानन्तरं ३४ द्वैतश्लोकाः स्थापिताः । तदनन्तरं ४० श्लोकः । अत्रैव मल्लिनाथेन तासां व्याख्या न कृता, तथैव मल्लिनाथः प्रशस्तिपञ्चश्लोकान् प्रक्षेपत्वेन मत्वा न व्याख्यातवान्। परन्तु मल्लिनाथस्य पूर्वभाष्यकारः वल्लभदेवः कविवंशवर्णनस्य तेषु ३४ श्लोकेषु पञ्चश्लोकेषु च टीका लिखितवान् अस्ति । अतः वल्लभदेवस्य पूर्ववर्ती भूत्वा "अधुना कविमघों निजवंश्ववर्णन चिकीर्सुराहुः" इति कविवंशवर्णनारम्भे यत् लिखितं तत् सत्यं अर्थात् अन्येन लिखितं कविवंशवर्णनं न भवति इति विश्वासः ।

"कविवर्णनस्य पञ्च श्लोकाः अन्तर्क्षेपिताः सन्ति" – तत् वदन् केवलं काल्पनिकम् एव।

"शिशुपाल वधाम्" इति राजसूययज्ञस्य समये भगवतः कृष्णस्य हस्तेन दुःखदरूपेण जीवनस्य समाप्तिः भवति इति राजकुमारस्य शिशुपालस्य कथा कथयति । विंशति-कन्टो-युक्तं काव्यं सजीव-प्रतिबिम्ब-जटिल-कथा-दार्शनिक-अधोस्वरयोः कृते प्रसिद्धम् अस्ति । अस्मिन् अध्ययने काव्यस्य विविधपक्षेषु अन्वेषणं कर्तुं प्रयतते, यस्य उद्देश्यं तस्य साहित्यिकविषयकमहत्त्वस्य व्यापकबोधं प्रदातुम् अस्ति।

शोधोद्धेश्यानि

अस्य अध्ययनस्य प्राथमिकम् उद्देश्यं "शिशुपालवधाम" इत्यस्मिन् प्रयुक्तानां कथात्मकसंरचनानां, विषयगतगहनतायाः, साहित्यिकप्रविधिनां च विश्लेषणं भवति । एतेषां पक्षानाम् परीक्षणेन मघस्य कलात्मकपद्धतेः, संस्कृतकाव्ये तस्य अद्वितीययोगदानस्य च अन्वेषणस्य उद्देश्यम् अस्ति।

शोधपद्धति :

शोधपद्धत्या "शिशुपालवधम्" इत्यस्य मूलसंस्कृतरूपेण पाठस्य निकटपाठः अन्तर्भवति । विश्लेषणं माघेन प्रयुक्तानां कथनविधीनां पहिचाने केन्द्रितं भवति, यत्र चरित्रचित्रणं, कथानकविकासः, उपमा, रूपकम्, अलङ्कारः इत्यादीनां काव्ययन्त्राणां प्रयोगः च सन्ति तदतिरिक्तं अध्ययनेन काव्यस्य विषयगततत्त्वानि, यथा धर्मः, कर्म, दिव्यहस्तक्षेपस्य स्वरूपं च इति अवधारणाः परीक्षिताः सन्ति।

परिणामः चर्चा च :

‘काव्य’ इति शब्दः संस्कृतभाषायां अतीव प्राचीनः अस्ति यः ‘कविस्य’ कृतित्वेन दृश्यते। ‘कवेः कर्म काव्यं’ (कवि + व्यात) अयं ‘कवि’ शब्दः चकुः अथवा चकवः (भवादि आत्मनेपद-कवते) मूलतः निर्मितः यस्य त्रयः अर्थाः सन्ति –

1. शब्दं कर्तुं,

2. विवरणं दातुं च

3. चित्रयितुं।

एवं प्रकारेण शब्दैः विषयस्य आकर्षकं वर्णनं चित्रणं वा दत्त्वा काव्यं कथ्यते।

लौकिकसंस्कृतभाषायां काव्यरचना महर्षिवाल्मीकिना आरब्धा। तेन रामं नायकं कृत्वा 'रामायण' इति मूलकाव्यस्य रचना कृता। महर्षिवाल्मीकिणा आरब्धा काव्यविधिः किञ्चित्कालं यावत् सरगबन्धरचना इति कथ्यते स्म। पश्चात् एतत् महाकाव्यम् इति उच्यते स्म। अधिकांशः विद्वांसः मन्यन्ते यत् संस्कृते 'महाकाव्य' ज्ञानस्य अवधारणायाः उत्पत्तिः 'आदिकाव्य' 'वाल्मीकि रामायण' इति यस्य उत्तरकाण्डे निम्नलिखितश्लोकः प्राप्यते।

किम्परामामिदमकाव्यस्य प्रतिष्ठा महात्मनः। कर्ता काव्यस्त महातह क्यू चसौ कविपुग। ‘महत्’ शब्दस्य प्रयोगस्य औचित्यं ‘महाभारत’ इत्यत्र अपि व्याख्यातम् अस्ति। महत्त्वपूर्ण भारतवाद च महाभारतमुच्यते महाकाव्यं विधारूपेण स्थापितवन्तः स्वामिनः दीर्घपरम्परा अस्ति। जिसमें आचार्य भामा, दण्डी, रुद्रत मम्मत, विश्वनाथ तथा जगन्नाथ आदि प्रमुख हैं। प्रथमं लक्षग्रन्थस्य निर्माणं ततः परं लक्षमग्रन्थस्य निर्माणं जातम्। ‘रामायणम्’ इति प्राचीनकाव्यस्य कालिदासस्य काव्यस्य च अध्ययनं कृत्वा समालचकाभिः महाकाव्यस्य शास्त्रीयरूपं प्रस्तुतं, अलङ्कारैः च स्वस्य अलंकारग्रन्थेषु तस्य लक्षणं प्रस्तुतम्।

अलङ्कारशास्त्रे आचार्यदण्डी इत्यस्य महाकाव्यं [70] प्राचीनतमं मन्यते। आचार्य रुद्रात् आचार्यदण्डी इत्यनेन काव्यलङ्करेनिर्दिष्टं काव्यलक्षणं किञ्चित् विस्तरेण पुनः पुनः उक्तम् अस्ति। केवलं तावत् विषयस्य समावेशः अलङ्कारः च रुद्रात् विचारितः यत् कथायाः विषयः पृथक् कर्तुं न शक्यते। तस्य विशेषः रसस्य विशेषो बलं दत्तः। ते तर्चू-नगर-उद्यान-आदि-वर्णनानि अत्यावश्यकं मन्यन्ते।

आचार्यविश्वनाथस्य लक्षणं प्रामाणिकत्वेन स्वीक्रियते। तस्य समयपर्यन्तं तस्य महाकाव्यानि १३५० क्रि.श. ‘साहित्यदर्पणम्’ इत्यत्र तेन महाकाव्यस्य लक्षणं एवं [७२] वर्णितम्।

सर्गबन्धो महाकाव्य तत्त्वैको नायकः सूरः ।
सद्वंशःक्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।।
एकवंशभवा भूपा कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तनामेकोङ्गी रस इष्यते ।।
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहशोद्धवं वृत्तिमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।।
चत्वरास्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्दाश एव वा ।।
क्वचिन्निन्दा खलदीनां सतां च गुणवर्तनम् ।
एकवृत्तिमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृतकैः ।।
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ।।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।

1. महाकाव्यस्य श्रृङ्खलायाम् आयोजनम् आवश्यकं, यत् प्रबन्धनतत्त्वस्य गुणैः सह सम्पूर्णं भवेत्।
2. अस्य नायकः धीरोदत्तः क्षत्रियः पाठकेभ्यः सन्देशं ददाति देवः वा भवेत् ।
3. अष्टकान्टोभ्यः बृहत्तरं भवेत्, तेषां श्लोकाः च समाविष्टाः भवेयुः ।
4. महाकाव्यस्य कथा-इतिहासः प्रसिद्धः भवेत् यस्मिन् जीवनस्य जगतः तस्य विविधाः च भागाः सुन्दरं चित्रिताः भवेयुः ।
5. श्रृंगारः- वीरशान्तरसासु एकः शरीररूपेण वर्तते ।
6. प्रकृतेः वर्णनरूपेण नगरसमुद्रपर्वतसन्ध्याप्रभातयुद्धयात्राऋतुप्रभृतिवर्णनमपि आवश्यकम् ।
7. शैल्याः काव्यलाभः, काव्यस्य सर्वे गुणाः च भवेयुः ।

'शिशुपालवधम्' इत्यत्र युधिष्ठिरस्य सुयायाज्ञे श्रीकृष्णेन चेदिराज्ञः शिशुपालस्य वधस्य वर्णनं दृश्यते । तस्मिन् वर्णनानां बहुलतां दृष्ट्वा वर्णनप्रधानं महाकाव्यमिति वक्तुं अतिशयोक्तिः न स्यात् । विषय-प्रधान-काव्य-अधीन-गृहीतोऽपि तस्य असङ्गतिः न भविष्यति । वस्तुतः एषः काव्यविषयः एव मुख्यः इव दृश्यते ।

तस्य नायकस्य श्रीकृष्णस्य चरित्रं योद्धायाः । अन्येषु अपि पात्रेषु शौर्यगुणाः अधिकमात्रायां दृश्यन्ते । अस्याः काव्यस्य अन्त्यपरायणात् स्पष्टं भवति यत् श्रीकृष्णस्य चरित्रेण सह अस्मिन् क्षत्रियजातीयकर्मणां सुन्दरं वर्णनमपि अस्ति । कथानकदृष्ट्या उच्चस्तरीयं महाकाव्यं दृश्यते । काव्यलक्षणानुसारं महाकाव्यस्य सम्पूर्णलक्षणं महाकाव्ये प्राप्यते । काव्यस्य मुख्यः रसः वीरः । 74 अन्ये अपि रसाः यथायोग्यं वर्णिताः । अस्य कथानकं 'महाभारत' इत्यस्मात् गृहीतम् अस्ति । श्रीकृष्णस्य जीवने एषा कथा महत्त्वपूर्णा घटना अस्ति । १२० कान्टोषु रचितस्य अस्य काव्यस्य प्रत्येकं

कान्टो न ५० श्लोकाः न्यूनाः न च १५० श्लोकाः अधिकाः । काव्यस्य आरम्भः विषयगतेन आह्वानेन भवति - .

श्री: पति: श्रीमति शसिंतु जगज्जगन्निवासों वासुदेवसाद्मनि।
वसत्तदादर्षावतरन्तमाम्बराधिक्यगर्भभूर्वा मुनि हरिः ।[७५]

'शिशुपालवधम्' इत्यस्य प्रत्येकस्मिन् काण्डे एक एव छन्दः अस्ति, एकम् एव छन्दः प्रयुक्तम् अस्ति। काण्डान्ते लक्षणानुसारं मीटर् परिवर्तनं कृतम् अस्ति । अस्य अपवादः चतुर्थः काण्डे यस्मिन् बहुश्लोकाः प्रयुक्ताः सन्ति । सूर्योदय-सूर्यस्तम्भादिवर्णनं अपि प्राप्यते यत् लेखकानां मध्ये अपेक्षितं मन्यते । तृतीये काण्डे द्वारकानगरस्य वा समुद्रस्य वा वर्णनं भवति । सम्पूर्णे चतुर्थे काण्डे-मध्ये रैवतक-पर्वतस्य सुन्दरं वर्णनं कृतम् अस्ति । पञ्चमे काण्डे मुख्यतया श्रीकृष्णस्य शिबिरस्य वर्णनं करोति । षष्ठं, सप्तमं, अष्टमं च काण्डे ऋतुवर्णनैः पूरितम् अस्ति, यत्र पुष्प-उत्कर्षणं, जलक्रीडा च अपि उल्लिखिताः सन्ति । नायिका नायिका चन्द्रोदयश्च नवमे काण्डे वर्णितः । एकादश काण्डे प्रभाविक सा ।

विश्लेषणेन ज्ञायते यत् "शिशुपालवधम्" इति काव्यस्य निपुणः कृतिः अस्ति या कथनकौशलं गहनदार्शनिकदृष्टिभिः सह संयोजयति । काव्ययन्त्राणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यस्य आकर्षणं वर्धयति, तस्य विषयगतगहनता तु जटिलदार्शनिकसंकल्पनानां अन्वेषणं करोति । दैव-स्वतन्त्र-इच्छा, शुभाशुभ-स्वभाव-विषयाणां काव्यस्य अन्वेषणं शताब्दशः पाठकैः सह प्रतिध्वनितम् अस्ति, येन संस्कृत-साहित्यस्य कालातीत-शास्त्रीयं भवति ।

शोधनिष्कर्ष:

"शिशुपालवधम्" माघस्य काव्यप्रतिभायाः, दार्शनिकगहनतायाः सह आख्यानजटिलताम् एकत्र स्थापने क्षमतायाः च प्रमाणरूपेण तिष्ठति। काव्यस्य स्थायिसान्दर्भिकता कालातीतविषयाणां अन्वेषणं पाठकेषु विचारं चिन्तनं च प्रेरयितुं क्षमता च अस्ति।

****

अभिज्ञानशाकुन्तले लोकाचारः

-बैशाखिराउत

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसार:-

मनुष्य: समाजे निवसति।तस्य सर्वाणि कार्यणि समाजे एवमेव भवन्ति। अत: समाजेन सह तस्य घनिष्ट: सम्बन्ध: भवति । अतएव तस्योपरि समाजस्यप्रचालितानां आचाराणां प्रभावं स्पष्टरूपेण दृश्यते ।एवमेव सर्वे कवय: अपि सामयिकेन समाजेन प्रभावित: भवन्ति।

अनेन प्रकारेण महाकवे: कालिदासस्य शाकुन्तलनाटके अपि अनेन लोकचाराणां प्रभाव:परिलक्षते ।

सङ्केतशव्दः:- नाट्यशास्त्रं, लोकाचारः ।

भूमिका -

अभिज्ञानशाकुन्तलं नाटकःमहाभारतस्य आदिपर्वणि वर्णितः शकुन्तलोपाख्यानं तथा पद्मपुराणे स्वर्गखण्डेन आधारभूताः अस्ति । कालिदासः ससंकृतकविनामग्रणीः इति सन्तेअभ्युपगम्यते ।

“पुराकवीनांगणनाप्रसङ्गेकनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।

अद्यापितत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव: ।।

तस्य स्थितिकालविषये विदूषां मध्ये मतवैभिन्नम् अस्ति।

शोधोद्देश्यानि:

*तस्मिन् समये समाजस्य चरित्रचित्रणं ।

*जीवनस्य शैली ज्ञानम् ।

*तस्मिन् समये अलंकारादि ज्ञानम् ।

शोधविधि:-

एतस्मिन् शोधाध्ययने वर्णनात्मक अनुसन्धान कृत्वा तुलनात्मक विषय विश्लेषणात्मक अनुकरणं कामवती (अभिज्ञानशाकुन्तलं) ।

लोकाचार:

कालिदासकालिकेभारतवर्षे प्रचालिता बहवः लोकाचाराः तस्य रचिते अभिज्ञानशाकुन्तलंनाटके स्पष्टतया दृश्यते । यतो हि नाटके समाजस्य एव चित्रणं भवति । तत्र नानविधावस्था लोकचरितानाम् अभिनयरूपे प्रदर्शनं भवति यथोक्तम् आचार्यभरतेन -

“लोकस्य चरितं नाट्यम् ।

विद्वान् सर्वत्र पूज्यते- इति न्यायेन अनादिकालादेव विदूषां सत्कार: परम्पराः प्रचालिता आसीत्लोक परम्परा इयं समये तस्मिन्नपि परिलक्षते ।

यथा- सूत्रधार:-

आर्य अभिरूपभूयिष्ठा परिषद् इयम् । अद्य खलउ कालिदास -ग्रन्थितवस्तुना अभिज्ञानशाकुन्तलनामध्येयेन नवेन नाटकेन उपस्थातव्यमस्माभि: तत् प्रतिपात्रमाधीयतां यत्न:।

अपि च-

"आ परितोषाद् विदूषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्" ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मान्यप्रत्ययं चेतः ।।

शाकुन्तलनाटकानुशीलनेन इदं ज्ञायते यतो तथा वन्यमृगादिजन्यजन्तुनां रक्षणं लोकचारान्तर्गतं वत्तते ।तत्र मृगं हन्तुं उद्योक्तस्थ राज्य: दुष्यन्तस्य विरोधं करोति व्यैखानस।

यथा- **"आश्रमृगोऽयं न हन्तव्य:"**

तथा समिद संग्रह: आश्रमवासीनां कर्तव्य: आसीत् ।

यथा- "वैखानस: राजन् समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् ।

अभिज्ञानशाकुन्तले नाटके दृश्यते तत् आक्षमवासीनां कृतसखौन्यजन्तुनां विश्वासोवर्तते। आश्रमेभ्य: लेश: अपि न दृश्यते ।

यथा- "वैखानसोपगमादभित्तगतय: शद्वं सहन्ते मृगा।

महाकवे: स्वसमये अतिथिः देवतुल्य: आसीत् । अत: महाकवे: कालिदासस्य भारतवर्षे अतिथिसत्काररूपचार: प्रचालित: आसीत्तद्यथा सखौ (अनसूया, प्रियम्वदाच) इयम् अत अतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमे अङ्के दृश्यते यत्तदाप्रजानांरक्षणं राज्ञ: कर्तव्यं आसीत् ।अत: राज्ञा दुष्यन्त: प्रजानां संरक्षणाय आत्मनं नियोजयति इति घटना इयं प्रमाणयति यत् -

अद्भूतं रथं दृष्टवा रूद्द: वन्यगज: आश्रमे प्रविशति तथा उद्विग्नावस्था शमयितुम् उद्घौत्तेन राज्ञः

उक्तं- " गच्छन्तु भवत्य: । वयमपि आश्रमपीडा यथा न भवति तथा प्रयतिष्यामहे"।

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य अध्ययनेन तायते मृगया मांसाहार प्रभृति लोकचारे अन्तर्भवति । तद्यथा प्रतिभाति - " एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञा: वयस्य भावेन निर्विणोऽसि ।

यद्यपि मृगया दोषरूपेण गण्यते । तथापि तां गुणरूपेण प्रस्तौति सेनापति । अनेन ज्ञायते तत् मृगया अपि लोकचारे स्वीकृता । यथा-

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्साहयोग्यं वपु:।

सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयो: ।।

उत्कर्ष: स च धन्विनां यदिषव: सिध्यन्ति लय्क्षे चले।

मिथ्यैव व्यसनंवदन्ति मृगयामीदृगविनोद: कुत: ।।

शाकुन्तले तृतीये अङ्के परिलक्षते यत् तदा गन्धर्वविवाह: प्रचलित: आसीत्। लोकचारदृष्ट्या अपि स्वीकृतो अयं विवाह: यथा -

राज्ञा उक्तम् -

“गान्धर्वेण विवाहेन बहव्यो: राजर्षिकन्यका: ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ता: पितृभिश्चाभिनन्दिता ” ।।

अभिज्ञानशाकुन्तलम् चतुर्थ अङके -

भारतीयलोकपरम्पराया सर्वोकृष्ट: दृष्टान्त: दृश्यते तत्र गृहिणीकर्तव्यं शिक्षयति तद्यथा-

शुश्रुषश्व गुरून्कुरू प्रियसखीवृत्तिं सतत्नीजने।

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणा मा स्मारकस्थले प्रतीपं गमः ॥

भूयिष्ठं भवदक्षिणा परिजने भूगोष्वनुत्सेकिनी।

यात्न्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामा: कूलस्याधय: ॥

“भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीशपत्नी।

दोष्यन्तिमप्रतिस्थं तनयं निवेश्य॥

भत्रातदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं।

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्”॥

तथैव पचमे अङके यद्दपि दूर्वासा सः शापप्रभावेन शकुन्तलां परकीयां कथयित्वा दुष्यन्तो न गृह्णाति। तथा अपि परदार: न ग्रहणयोग्य: इति महाकवि स्पष्टं करोति।

यथा-

“अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम्।”

“अनार्य: परदारव्यवहार: ।”

तदनु षष्ठअङके धीवरः कथयतः यत् स्वस्य कौलिकं वृत्तिं कदापि न त्यजेत्। तद्यथा -

सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव क्षोत्रिय: ।।

तथैव उक्तं- भगवता कृष्णेनापि -

“स्वधर्मे निधने श्रेय: परधर्मो भयावह:”

कवे: समये अलङकारधारणस्यपरम्परा दृश्यते । राज्ञा दुष्यन्तोऽपि विविधालङकारैर्विभूषितोऽस्ति। यतो हि अङके प्रथमतया अङ्कात् एव राज्ञ: मुद्रिका धारणं स्पष्टंप्रतिभाति।

इथं नाटकस्य सम्यक अवलोकनेन ज्ञायते यत् पितु: अनन्तरं पुत्र:। पितुः धनस्य अधिकारि भवति। लौकिकिकपरम्पराया परन्तु अनपत्यस्यधनस्य क: अधिकारि स्यात् इति प्रसन्ने समधानां प्रस्तौति महाकवि राज्ञा मुखेन

"राज्ञा- ननू गर्भ: पित्र्यं रिक्तमर्हति।
गच्छ एवममात्यं व्रूहि।''

सन्दर्भग्रन्था: :-

*अभिनशाकुन्तलम्।
*श्रीमद्भागवतगीता।

****

पर्यावरणशिक्षा

-मनोजकुमारपण्डा
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारांशः-

प्रथमतः १९७२ तमे वर्षे पर्यावरणशिक्षायाः प्रारंभः जातः। **NATIONAL ASSOCIATION ON ENVIRONMENT ALL EDUCATION** इत्यनया संस्थाया अभिनवपर्यावरणमिति शब्दः मानवसमाजेन सह पर्यावरणं प्रति जागरूकता आसीत्। आधुनिक समाजः स्व स्वार्थपूर्ति निमन्ते पर्यावरणस्य विनाशयति इति।

परिचयः-

१९६८तमे वर्षे संयुक्तराष्ट्रसङ्घस्य शैक्षिकवैज्ञानिकसास्कृतिकसङ्गठनेन (UNESCO)पेरिस्-नगरे जैवमण्डलसम्मेलनम् आहूतम् । सम्मेलने पर्यावरणसमस्यानां विषये विश्वव्यवस्थायाः विश्वव्यापिसंवेदनशीलतायाः आवश्यकतायाः उपरि बलं दत्तम् एव शिक्षायाः सर्वेषु स्तरेषु पाठ्यक्रमसामग्रीशिक्षणवातावरणस्य विकासस्य आह्वानं कृतवान्। पृथिवीं परितः पर्यावरणशिक्षायाः(EE)राष्ट्रीयसमन्वयनसंस्थायाः स्थापनायाः अपि अवकालतम् अकरोत्। अपि च तस्य कारणेन कवनीपर्यावरणशिक्षापरिषदः (CEE)गठनं जातम्। तस्मात् सम्मेलनात् गृहीत्वा 'पर्यावरणशिक्षा' इति पदस्य परिभाषा प्रकृति संरक्षणासङ्घस्य (IUCN) युनेस्को इत्यस्य विद्यालयपाठ्यक्रमेषु पर्यावरणशिक्षा विषये प्रचलति।

पर्यावरणशिक्षायाः अर्थः—

मानवजातेः कल्याणम् अस्तित्वं च मनुष्यस्य परिवेशस्य च सम्यक् अन्तक्रियायाः उपरि निर्भर भवति। अतः सर्वेषां जनानां मध्ये नूतनानां पर्यावरणनीतिनां विकासः आवश्यकः जातः। 'पर्यावरणशिक्षा' इति शब्दद्वयेन निर्मितः भवति।

1. पर्यावरणम्

2. शिक्षा

पर्यावरणपदं तानि सर्वाणि बाह्यशक्तयः समाविष्टानि सन्ति ये जीवानां विकासं, वृद्धिं, परिपक्वतां च प्रभावितं कुर्वन्तः । जीवनं, प्रकृतिं, व्यवहारं, परिस्थितयः च प्रभावितवन्तः ।

•शिक्षाध्ययनस्य अथवा अनुशासनस्य स्वतन्त्रं क्षेत्रं भवति यत् विकासस्य प्रक्रियायाः अर्थात् शिक्षणाध्ययनस्य, प्रशिक्षणस्य, निर्देशस्य, च विषये भवति ।

•पर्यावरणशिक्षा सा प्रक्रिया अस्ति यया व्यक्तिः पर्यावरणविषयेषु जागरुकतां प्रसारयति विषयेषु कारणानां प्रभावशीलतायाश्च अन्वेषणं विश्लेषणं च करोति । तं प्रति गहनतया अवगमनं सकारात्मकदृष्टिकोणं च विकसयति समस्यानिराकरणं क्रियाकलापं च करोति येन पर्यावरणस्य स्थायित्वं भवितुमर्हति ।

•एतत् न केवलं विश्वस्य जनसङ्ख्या प्राकृतिकपर्यावरणस्य विषये तस्य समस्यानां च विषये शिक्षयति अपितु पर्यावरणस्य प्राकृतिकसन्तुलनस्य रक्षणार्थाम् आवश्यकं ज्ञानं, मनोवृत्तिः, कौशलं च विकसितुं लक्ष्यं करोति ।

पर्यावरणशिक्षायाः उद्देश्यानि-

पर्यावरणशिक्षायाः उद्देश्यं सर्वेषां कृते पर्यावरणस्य साक्षरताविकासः भवत् । इयम् आजीवनयात्रा अस्ति । या गृहात् आरभ्य समुदायपर्यन्तं विस्तृता तथा च शिक्षकान् स्वपरिसरस्य वातावरणेन सह सम्पर्कं कर्तुं प्रोत्साहयति । अनिश्चिततां ज्ञातुं वैकल्पिकपरिदृश्यानां कल्पनां कर्तुं परिवर्तनशीलपरिस्थितौ अनुकूलतां प्राप्तुं च क्षमता विकसिता भवति ।

ये जनाः पर्यावरणसाक्षराः सन्ति तेषां बहुषु पर्यावरणसंकल्पनासु, समस्यासु, विषयेषु च भिन्नप्रमाणेन ज्ञानम् अवगमनं च भवति । संज्ञानात्मकाः, भावात्मकाः च प्रवृत्तयः सन्ति । संज्ञानात्मककौशलं क्षमता भिन्न पर्यावरण सन्दर्भेषु उत्तमप्रभावि नीर्णयानां कृते समुचितव्यवहारः करणीयः ।

पर्यावरणशिक्षायाः आवश्यकता महत्वं च-

1.पर्यावरणस्य परिवर्तनं कृतवन्तः परिवर्तनस्य विषये ज्ञानं, भूमिः, जलं, मौसमं, वनस्पतिः, सामाजिकः, सांस्कृतिकं, राजनैतिकं च वातावरणं पर्यावरणशिक्षायाः अन्यावश्यकाः घटकाः सन्ति। फलतः पर्यावरणसमस्यानां समाधानं कर्तुं सामान्यजनाः एतत् सर्वं सज्जीकृताः भवेयुः ।

2. भूमिजलस्य वनानाम् अन्येषां खनिजसम्पदानां च उपयोगः ग्राम्यार्थव्यवस्थायाः प्रमुखं वैशिष्ट्यम् अस्ति । यत्र कृषिः एव चालकशक्तिः अस्ति। येन जीवनस्तरस्य व्यवधानं, बुभुक्षा, विस्थापनं, मानवदुःखं च भवति । अतः एतेषां समस्यानां कारणानां प्रभावनां च विषये जागरूकतां जनजनयितुं पर्यावरणशिक्षा अत्यावश्यकी अस्ति।यथा- अन्नं, जलम्, अभावः, प्रदूषणं, महामारी, प्रकोपः, प्राकृतिकापदानि च यथा- जलप्रलयः, कटावः, मरुभूमिः, अतिक्रमणं च तथा च अवश्यमेव तेषां निवारणं कथं करणीयम् इति ।

3. अन्तर्राष्ट्रीयसहकार्यम् अवगमनं च प्रवर्तयितुं पर्यावरणशिक्षायाः आवश्यकता वर्तते ।

पर्यावरणशिक्षायाः पञ्च घटकाः-

पर्यावरणशिक्षायाः उद्देश्यं आधुनिकविश्वस्य आर्थिकसामाजिकराजनैतिकपारिस्थितिकं परस्परं निर्भरतां स्पष्टतया प्रदर्शयितुं वर्तते । यस्मिन् विभिन्नदेशानां निर्णयानां कार्याणां च अन्तर्राष्ट्रीयप्रभावाः भवितुम् अर्हन्ति अस्मिन् विषये पर्यावरणशिक्षा देवानां क्षेत्राणां च मध्ये उत्तरदायित्वभावनाम् एकतां च विकसितुं साहाय्यं कर्तव्यम् ।

पर्यावरणशिक्षायाः मुख्यम् उद्देश्यं भवति यत् व्यक्तिः समुदायः च प्राकृतिकस्य निर्मितस्य च वातावरणस्य जटिलताम् अवगन्तुं समर्थाः भवेयुः । अपि च सामाजिकसमस्यानां पूर्वानुमानं समाधानं च पर्यावरणस्य गुणवत्तायाः प्रबन्धने च उत्तरदायीरुपेण प्रभावीरुपेण च भागं ग्रहीतुं ज्ञानं,मूल्यानि,मनोवृत्तयः, व्यावहारिककौशलं च प्राप्तुं। अतः पर्यावरणशिक्षायाः अत्यावश्यकाः घटकाः-

1. ज्ञानं जागरूकता च।
2. अभिवृद्धिः।
3. कौशलं क्षमतानिर्माणं च।
4. मूल्यांकनम् ।
5. सहभागिता।

उपसंहारः

पर्यावरणशिक्षा गतिशीलप्रक्रिया अस्ति । एतादृशशिक्षायाः प्राथमिकता जनानां मध्ये स्वस्य समग्रपर्यावरणं प्रति सयगं मनः विकसितुं भवति । अस्माकं पर्यावरणस्य विविधसमस्यानां व्यवस्थितरूपेण समाधानार्थं समुचितं ज्ञानं प्रशिक्षणं च अस्य मुख्यं कार्यं भवति । जनाः उत्तमस्वास्थ्यस्य उच्चगुणवत्तायुक्तस्य च जीवनस्य आनन्दं प्राप्तुं समर्थाः भवेयुः, येन वायु, जलं, मृदाप्रदूषणं, कोलाहलः, स्पन्दनं, हानिकारकगन्धः इत्यादीनां कारणेन मानवस्वास्थ्यस्य हानिकारकप्रभावः अथवा पर्यावरणस्य क्षतिः निवारयितुं महत्त्वपूर्णम् अस्ति शिक्षा एकः पद्धतिः अस्ति यया जनाः स्वपरिवेशेन परिचिताः भवन्ति तथा च शिक्षणं, क्षमताम्, मूल्यानि, अनुभवाः, अनुरागाः च सुरक्षिताः भवन्ति ये सर्वे तेषां व्यक्तिगतरूपेण समग्ररूपेण च कार्यं कर्तुं समर्थाः भवन्ति तथा च वर्तमान-भविष्यत्-पर्यावरण-विषयेषु चिन्तां कुर्वन्ति । प्राकृतिक, मानवः, व्यवस्थानां, सम्बन्धानां, अन्तरक्रियाणां च अध्ययनम् अस्ति । पर्यावरणशिक्षा द्रुतगत्या परिवर्तमानस्य विश्वे परिवर्तनस्य प्रति प्रतिक्रियाशीलं व्यापकं आजीवनं शिक्षां निर्मातव्यम् । समकालीनजगतोः प्रमुखसमस्यानां अवगमनद्वारा व्यक्तिं जीवनाय सज्जीकर्तव्यं, जीवनसुधारं कर्तुं पर्यावरणस्य रक्षणं च प्रति उत्पादकभूमिकां निर्वहितुं आवश्यकं कौशलं ज्ञानं च विकसितव्यं, नैतिकमूल्यानि मनसि स्थापयितव्यानि तुलानां कृते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

1. पर्यावरणशिक्षा – मदनमोहन झा,श्रुतिप्रकाशनम्,पुरी
2. पर्यावरणशिक्षा – हिन्दी,कपिलदेव द्विवदी

रक्षाचार्यः पुण्यात्मानः

-मुकेशसाहुः
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

एकस्मिन् ग्रामे एकलघुपरिवारे मुकेशः नाम बालकः आसीत् । प्राथमिक विद्याभ्यासं कर्तुं प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छति स्म । उच्चस्तरस्य विद्या लाभाय धनाभावात् एकस्मिन् आपणे कार्यं करोति स्म । प्रातः ८ अष्टवादनतः रात्रौ १० दश वादनं पर्यन्तं आपणे कार्यं करोति । भोजनं इत्यादि स्वकार्यं समाप्य ११ एकादश वादनतः द्वादश वादनं पर्यन्तं पठति स्म । प्रातः ६ षड् वादने उत्थाय नित्यकर्म-शौचादि कार्यं समाप्य ७ सप्त वादनतः ७.४५ पादोन अष्टवादन पर्यन्तं पठति स्म । पुनः तद् वत् दिनचर्या भवति दैन्दन्दिन कार्यं तदेव आवर्तते ।

एकस्मिन् दिवसे एकः वेदव्यासस्य गुरुकुलस्य जगबन्धुः आचार्यः आपणम् आगतवान् । आपणे वस्तूनि क्रीणयन् समये बालकेन (मुकेशेन) सह सम्यक् वार्तालापं कृत्वा तस्य दुःखादि वार्ता श्रुत्वा सहायं कर्तुम् आश्वासनं दत्तवान् । एकसप्ताहानन्तरम् पुनः सः एव आचार्यः आगत्य आपणस्वामिना सम्भाषणं विधाय मुकेशनामानं तं बालकं गुरुकुलम् अनैषीत् ।

तत्र सः बालकः सम्यक् व्याकरणं शास्त्रं कर्मकाण्डदिकम् अधीत्य दशमी कक्ष्यायां तस्मिन् विद्यालये सर्वाधिकं अङ्काः प्राप्य प्रथमं स्थानं प्राप्नोत् । आचार्यैः सह कर्मकाण्डदिकं विधाय वैदिकसम्प्रदायस्य प्रचारं प्रसारं अपि अकार्षीत् ।

एतस्याः कथायाः सारांशं एवं वर्तते यदि वयं सत्कर्म कुर्मः । तर्हि अस्माकम् उपरि मातुः शारदाम्बादायाः समेषां देवानाञ्च आशीः अवश्यम्भावि आशीर्वादः, कृपा भवति एव । अत्र नास्ति सन्देहः । यदि वयम् उत्तमं कार्यं कुर्मः तर्हि संसारे बहवः जनाः अस्माकं कार्यं दृष्ट्वा प्रेरणां प्राप्य अस्माकं सहायं विधास्यन्ति, नात्र संशीतिः ।

“स्वाध्यायान्मा प्रमदितव्यम् ....

****

प्राचीनभारते स्त्रीमहत्वम्

- गायत्री कृष्णदासः
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

भूमिका

नारी समाजाय दानम् । प्राचीनवैदिककाले भारतस्य कालखण्डे महिलानां महत्त्वपूर्णा भूमिका आसीत् । भारते ऋग्वैदिकमहिलाः उच्चपदवीं प्राप्नुवन्ति स्म समाजे । तेषां स्थितिः उत्तमः आसीत् । स्त्रीणां कृते उच्चस्तरं प्राप्तुं अवसरः प्रदत्तः आसीत् । बौद्धिकं आध्यात्मिकं च मानकम् तत्र आसीत् । कृष्णयजुर्वेदे अम्बा इति पदमुपयुज्य मन्त्राणि सन्ति । तस्मिन् काले बह्व्यः महिलाः ऋषिपदे आसन् । एकपत्नीत्वम् अधिकतया सामान्यम् आसीत् । तत्र नासीत् सतिव्यवस्था वा पूर्वविवाहः वा । किन्तु स्वतन्त्रेषु आदरणीयपदेषु भोक्तृत्वात् ऋग्वैदिक समाज, स्त्रियः भवितुं आरब्धाः उत्तरवैदिककालात् भेदभावं कृतवान् शिक्षादिषु अधिकारेषु सुविधासु च। बालः विवाहः विधवा दाहः पुरदः च बहुपत्नीत्वं च स्त्रीणां स्थितिं अधिकं दुर्गतिम् अयच्छत् ।

सङ्केतशब्दाः Key words
वैदिककालः, महिलाः, ऋग्वैदिकमहिलाः, कृष्णयजुर्वेदः, उत्तरवैदिककालः ।

प्राचीनमहिला शिक्षा च :

अस्मिन् विषये काश्चन उज्ज्वलाः अपवादाः सन्ति निराशाजनकम् । प्राचीनकाले स्त्रीणां भूमिका भारतीयसाहित्ये अपारम् अस्ति। प्राचीनभारते अनेकाः महिलाविद्वांसः सन्ति । तत्र द्विविधः भवति यथाब्रह्मवादिन्यः, अर्थात् याः स्त्रियः कदापि विवाहं न कृतवत्यः, जीवनपर्यन्तं वेदसंस्कृताः चतथा सद्योद्वहाः , याः विवाहपर्यन्तं वेदान् अधीतवत्यः । पाणिनिमहर्षिः छात्राणां वेदाध्ययनस्य विषये उल्लिखितवान् । कात्यायनः नारी आचार्यान् उपाध्यायवा उपाध्यायी इति आह्वानं कृतवान् । अशोकः स्वपुत्रींसंघामित्रां, बौद्धधर्मप्रचारणे प्रविष्टवान् । जैनग्रन्थेभ्यः वयं कौसम्बीविषये ज्ञास्यामः । राजकुमारी जयन्ती, या अध्ययनार्थं विवाहं न कृतवती एव । प्रायः बौद्धभिक्षुण्यः स्तोत्राणि रचयन्ति स्म । स्त्रियः संस्कृतं लिखितवन्तः एवं नाटकानि श्लोकानि च। सङ्गीते, चित्रकलायां च उत्कृष्टाः च आसन् स्त्रियः एवमेव ललितकलायामपि ।

आराध्यमानाः स्त्रियः

वैदिककाले जनाः विविधानि देवतानि आराधयितुम् आरब्धवन्तः । ब्रह्मणः अभिव्यक्तिः अवतारः वा आसीत् जगत् आत्मा च । प्रत्येकं देवस्य अनेकाः पुनर्जन्मानि अभवन् । विशेषादरदेवताः काली, सरस्वती ,पार्वती , लक्ष्मी, दुर्गादेवी च । सरस्वती ब्रह्मणः पत्नी आसीत् । सरस्वती विद्या,

लेखन, ज्ञानं गणितं कला सङ्गीतं वाक्पटुता च ददाति। सा एव प्रथमा वर्णमाला निर्मिता। अनेके तां सर्वजीवनस्य माता इति मन्यन्ते। सा प्रायः दर्शिता भवति पद्मसिंहासने उपविष्टा श्वेतहंसेन सह। तस्याः चत्वारः बाहवः सन्ति। पार्वती शिवस्य पत्नी आसीत्। सा प्रायः प्रतिमाचित्रेषु च तेन सह दृष्टम् अस्ति। तौ आदर्शप्रेमी दम्पती इव जनाः पश्यन्ति। पार्वती इत्यस्यार्थः पर्वतकन्या इति। सा चहिमालयपर्वतानां कन्या इति स्मृता। केषुचित् देशेषु सा अवताररूपेण अपि दुर्गा, काली, उमा इत्यपि पूज्यन्ते। व्यघ्रस्योपरि उपविष्टा दुर्गा स्त्रीशक्तिं दर्शयति।

लक्ष्मीः विष्णोः पत्नी आसीत्। विष्णुः जगतः संरक्षकः। सा प्रायः कमले उपविष्टा दर्शिता भवति। साक्षीरसागरात् जाता पद्मपुष्पे। सा भद्रस्य देवी अस्ति। सौभाग्यं श्रियं धनं सौन्दर्यं च ददाति। लक्ष्मी एवविष्णुं भर्तृरूपेण स्वीकृतवती स्म।एतत् स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं द्योतयति। लक्ष्मी च सीता इति पूज्यनते, या पुनर्जन्मं कृत्वा रामायणे रामस्य पत्नी जाता।

उत्तरवैदिककालः

प्राचीनग्रन्थानां परम्उपनिषदलेखनम् आरब्धवन्तः। पूर्ववैदिकसाहित्यस्य पुनः व्याख्यां कृतवन्तः। अधुना एकः व्यक्तिः ब्रह्म प्राप्तुं समर्थः अभवत् आत्मज्ञानद्वारा न केवलं ब्राह्मणपुरोहितैः अपि तु महिलाभिरपि कृतं। तत्र द्वे स्त्रियौ प्रमाणम् अस्ति धर्मशास्त्रीयविमर्शेषु भागं गृहीतवत्यौ। भारते महिलाः धर्मशास्त्रीयं कार्यं कुर्वन्त्यः आसन्। दौर्भाग्यवशात् वर्तमानभारतीयविद्वांसः एतयोः महिलायोः विषये प्रतिकूलं टिप्पणीं कृतवन्तः।

साहित्ये महिलाः

भारतस्य प्रसिद्धे महाकाव्यद्वयेमहाभारतं, रामायणं च। तत्र स्त्रियःअधिकस्वतन्त्रताः दर्शिताः। योग्यता च भवति धार्मिकं विधिसाहित्यं च। महाभारतं बहुपतीत्वस्य प्रमाणम् अस्ति। एताः कथाःप्रदर्शयन्ति महिलानां प्रबन्धन-समस्या-निराकरण-कौशलम्। तत्र रामायणे नायिका सीता भवति उदाहरणम् सद्भार्यायाः, या अद्यापि दृढनिश्चयं दर्शयति तस्याः जीवनं प्रबन्धयितुं। जनमतम् अद्यापि नकारयति तस्याः निर्दोषता, तां प्रवासं गन्तुं बाध्यं कृत्वा, यत्र सा पुनः स्वमातरं पृथिवीं प्रति गच्छति। एषः संस्कारः आत्महत्या तदा सती इत्यस्य आद्यरूपं जातम्। महाभारते द्रौपदी अत्यधिका धीरा वनिता आसीत्। एवमेव कालिदासस्य कृतयः अपि नारीमुख्यत्वं प्रदर्शयति यथा शकुन्तला, प्रियंवदा, अनसूया च।

सारांशः

प्राचीनभारतवर्षे महिलाः अतीव महत्त्वपूर्णं स्थानम् अलङ्करोति। वस्तुतः दूरे आसीत् तत्कालीनपुरुषाणां पदम्।स्त्रीपदस्य समानार्थः भवति “शक्तिः” “बलम्” च। साहित्यिकसाक्ष्यं सूचयति यत् नूतनाः राजानः नगराणि च इति कारणेन नष्टः जातः स्त्रीमहत्वः। यथा वाल्मीकिरामायणम् अस्मान्

उपदिशति यत् रावणस्य सर्वं राज्यंसीतां अपहृतवान् इति कारणेन निर्मूलितम् । वेदव्यासस्य महाभारतम् अस्मान् उपदिशति यत् सर्वे कौरवाः एकायाः महिलायाः अपमानितत्वात् हताः । द्रौपदी सार्वजनिकरूपेण । एतेन सर्वेण प्रमाणेन वयं निश्चयेन वक्तुं शक्यते यत् भारते स्त्रियः बहुकालात् पूर्वमेव सम्मानिताः आसन् । अपि च संस्कृतजगति प्रसिद्धमस्ति -

"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।"

****

अभिज्ञानशाकुन्तले श्लोकचतुष्टयम्

- अश्वती के. वि.
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः

नाटकानि न केवलं रसोत्पादनाय अपि च मानवमूल्यानाम् अवरोधनाय । अभिज्ञानशाकुन्तलं नामके नाटके मानवमूल्यानाम् सम्पत्ति वर्धनाय अधिकाधिकानि उक्तयः तथा श्लोकान् च वर्तन्ते । तस्मिन् निवसति मुख्यरूपेण विद्यन्ते । इदानीन्तनकाले अपि तस्य प्रायोगिकता जीवने द्रष्टुं शक्नुमः ।

भूमिका

“अभिज्ञायते अनेन इति अभिज्ञानम् चिह्नमिति, अभि+ ज्ञा + ल्युट् । शकुन्तैः लालिता शकुन्तला । शकुन्तलामधिकृत्य कृतं नाटकं शाकुन्तलम् ‘। अभिज्ञानप्रधानं शाकुन्तलम् ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ इति व्युत्पतिं दर्शं दर्शं सिध्दमेव अभिज्ञानशाकुन्तलस्य समस्या प्रधानत्वम्, नायिकाप्रधानत्वं च । अतः समस्यां नायिकां च आदाय कृतमस्य ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ इति नामकरणं सर्वथा सफलमुचितम् चास्ति । अथवा – अभिज्ञानसहितं शाकुन्तलम् अभिज्ञानशाकुन्तलम् । अथवा अभिज्ञानञ्च शकुन्तलाञ्च इति अभिज्ञानशाकुन्तलम् । कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम् । अभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के कविः कण्वरुपेण उपस्तितोऽस्ति ।

शेक्सपियर् तुलनां जनाः कालिदासस्य सह कुर्वन्ति । शाकुन्तलविषये गटेनामकस्य जर्मनकवे:अभिप्राय: अभिज्ञानशाकुन्तलं नाटकस्य मूलकथावस्तु महाभारतात् आदिपर्वणः शकुन्तलोपाख्यानात् उद्धृतम् ।

शोधोद्देश्यानि

- अभिज्ञानशाकुन्तलस्य श्लोकचतुष्टयद्वारामानविकमूल्यानाम् अवबोधितम् ।

- संस्कृत साहित्य ग्रन्थानां मानवजीवने प्रयोगः।

शोधविधिः

एतस्मिन् शोधाध्ययने वर्णनात्मकस्य अनुसन्धानस्य अन्वर्थनं विधाय तुलनात्मक सह सम्बन्धः विषयः विश्लेषणात्मकाः अनुकृताः सन्ति।

अभिज्ञानशाकुन्तले श्लोकचतुष्टयम्-

संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धेषु नाटकेषु अन्यतमं भवति महाकवि कालिदासेन विरचितं अभिज्ञानशाकुन्तलम् । नाटकेस्मिन् दुष्यन्तशकुन्तलयोः प्रणयः, वियोगःतथा पुनर्मेलनम् च वर्णितमस्ति। नाटकस्यास्य विश्वसाहित्येऽत्यधिकं महत्त्वं वर्तते। साहित्यसमीक्षकाः कथयन्ति यत् –

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शाकुन्तलम्।
तत्रापि चतुर्थोऽङ्कः तत्र श्लोकचतुष्टयम्॥

काव्येषु नाटकं रम्यं भवति। नाटकेषु अभिज्ञानशाकुन्तलम् रम्यं भवति। तस्मिन् चतुर्थः अङ्कः प्रसिद्धः। तस्मिन् अङ्के श्लोकचतुष्टयं सर्वश्रेष्ठं भवति।

प्रथमश्लोकः यथा-

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनया विश्लेषदुःखैर्नवैः ॥(४/६)

अर्थात् शकुन्तला अद्य भर्तृगृहं गमिष्यति, अत एव मम हृदयं चिन्तापूर्णं भवति, अश्रुप्रवाहं निवारयितुं कृतप्रयत्नेन कण्ठवेदनां अनुभवामि, चिन्ताकारणात् मम दृष्टिः जडः अभवत्। यदा वने निवसन्तः अर्थात् शकुन्तला अद्य गता भविष्यति, अत एव मम हृदयं चिन्तापूर्णं, अश्रुप्रवाहं निवारयितुं प्रयत्नात् मम कण्ठः वेदना, चिन्ताकारणात् मम दृष्टिः जडः अभवत्। यदा वने निवसन्तः मत्सदृशाः जनाः एतादृशान् कष्टान् अनुभवन्ति। अतः कथं कुटुम्बजनाः स्वस्य कन्यायाः विरहदुःखेन न पीडिताः भवेयुः ?

द्वितीयः श्लोकः यथा-

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥ (४/९)

अर्थात् या (शकुन्तला) त्वां प्रथमं जलं अदत्त्वा जलं पातुं न प्रयतति, या अलङ्कारप्रिया चेदपि प्रेम्णा भवतः नवपत्राणि न उद्धृतवान्। भवद्भिः सर्वेषां प्रथमपुष्पकाले उत्सववत् आनन्दः या अनुभवति। सा, एषा शकुन्तला भर्तुः गृहं गच्छति। भवन्तः सर्वे अनुमतिं ददतु।

तृतीय श्लोकः यथा-

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ (४/१७)

अर्थात् आत्मसंयमः एव धनं यत् शकुन्तला भवद्भिः अन्यपत्नीवत् समानादरपूर्वकं द्रष्टुम् अर्हति, अस्माकं च स्वस्य उच्चवर्णस्य च आश्रयं विना, स्वजनानाम् आश्रयं विना च एतत् कृत्वा। तस्मात् अधिकं भाग्यस्य अधीनम् अस्ति। अतः वधूबान्धवः तस्मिन् विषये किमपि न वक्तव्याः। चतुर्थः श्लोकः यथा-

शुश्रूषस्व गुरुन्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ (४/१८)

अर्थात् गुरुसेवा, सपत्नीनां कृते प्रियमित्रवत् व्यवहारः, अपमानितेऽपि क्रोधात् पतिविरुद्धं कर्म न कुर्यात्, भृत्येषु अत्यन्तं उदारः, स्वभाग्यस्य अभिमानः न करणीयः इति यावत्। एवं वर्तमानाः स्त्रियः गृहिणीनां सम्माननीयं पदं प्राप्नुवन्ति, एतद्विरोधिनः स्त्रियः कुटुम्बस्य शापः भवन्ति।

निष्कर्षः

इदानींतनकाले अपि श्लोकचतुष्टयस्य प्राधान्यं वर्तते । प्रथमश्लोके पितापुत्र्योः स्नेहः, वात्सल्यः, वियोग दुःखः च सुस्पष्टं वर्णितम्। कण्वमहर्षिः यथा स्वपुत्रीवियोगे पीडाम् अनुभवति तथा एकैका पिता अपि अनुभवति । सामान्यानां पितृणाम् व्यसनं तत्र सुष्ठुः प्रतिपादितम् । इदानीं वयं समाचारपत्रिकायां भिन्नाः वार्ताः पठितुम् शक्नुमः । पुत्री पित्रा पीडाम् अनुभवति इत्यादि । तस्मिन् सन्दर्भे अस्य श्लोकस्य महत्त्वं विद्यते। द्वितीयशलोके प्रकृत्याः पालनं तथा प्रकृतिस्नेहः च दरीदृश्यते। अस्मिन् संसारे प्रकृतिपालनमपेक्षया प्रकृत्याः दोषाय सर्वमाचरन्ति मनुष्याः । वननाम् नाशः, वायोः, शब्दस्य, मृत्तिकाया दूषणं, प्रकृति विभवानाम् दुरुपयोगं च प्रकृतेः सन्तुलनस्य नाशाय भवन्ति। अयं श्लोकः प्रकृति पालनम् करणीयमित्यपि उपदिशति । तृतीय शलोके कण्वमहर्षिः दुष्यन्तं तस्य उत्तरदायित्वान् बोधयति। पत्न्या सह कथं वर्तितव्यम्, तस्याः पालनं कथं करणीयम् इति प्रतिपादयति। चतर्थतमे श्लोके पितुः धर्मपालनम् उक्तमस्ति । स्वपुत्र्याः कृते सः एवं उपदेशं ददाति यत् पतिगृहं स्वगृहम् इव पालनीम्। मानविकमूल्यानामपि कथनमस्ति तत्र। पतिगृहे कथं व्यवहरणीयम् इति उच्यते । अद्यतनकाले बहवः विवाहजीवने असफलतां प्राप्नुवन्ति। भर्तृगृहे विचिन्त्य समेषां कृते समीचीनतया व्यवहारं करणीयम् । अतः अस्य श्लोकस्य अपि प्राधान्यं दृश्यते । अतः आधुनिकजीवने संस्कृतसाहित्यग्रन्थानां प्रसक्तिः अस्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची:

1. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, डा.वासुदेवकृष्ण चतुर्वेदी, महालक्ष्मी प्रकाशन, आग्रा।
2. जोन्स् विलियम्स्, (१७८९) सकोंटला पुनर्मुद्रणम्।
3. मोनियर विलियम्स्, मोनियर (१७५३) मोनियर।

****

उपनिषद्

-आर्या.पि.वि
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

उपनिषद् पराविद्या इति पदेन व्यपदिश्यते। वेदान्तिभिः उपनिषद् इति आख्यायते। उपनिषद् शब्दस्य रहस्यमर्थ, अध्यात्मविद्या रहस्य प्रतिपादकाः वेदभागाः उपनिषदः कथ्यन्ते।

तासुमहर्षयः आध्यात्मिका अविद्यागूढतमानां रहस्याणां विशदतया विचारं कुर्वाणाः प्राप्यन्ते। भारतीय दर्शनसाहितये सन्तित्रयः। ते वेदान् अवलम्बमानाः मानवजीवनस्य चरमंलक्षं तत्प्राप्तिसाधनञ्च उपदिशन्ति। भारतीय विचार शास्त्रस्य श्रेष्ठोपजीव्यग्रन्थत्वादुपनिषदः प्रस्थानत्र्यां प्रथमं प्रस्थानत्वेन गृह्यन्ते। श्रीमद्भवद्गीता द्वितीयं प्रधानमिति। गीतायाः द्वितीयप्रस्थानत्वम्तस्याम् एव प्रकटितम् अस्ति। यथा-

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्॥"

- बादरायणव्यास प्रणीतं ब्रह्मसूत्र तृतीय प्रस्थान मस्ति। तत्र आपाततो विरोधि भूतानाम् उपनिषद् उक्तानां समन्वय स्तथाकृतः, येन ज्ञातंस्य तेषां सर्वेषाम् अपि वाक्यानां ब्रह्म निष्ठत्वम्।
- अथ च तत्र तार्किकाणां युक्तयः अपि प्राबल्येन निराकृताः सन्ति।
- भारतीयाः वैदिकधर्मग्रन्थाः, दर्शनानि च इमाम् एव प्रस्थान त्रयम् अवलम्बन्ति उपनिषदां गीता ब्रह्मसूत्र योराश्रय प्रदायिनीत्वात्ताः सन्ति महनीयतम् -

शब्दार्थः

- उप-नि-पर्वकस्य विशरणगत्य अवसादनार्थकस्य 'षद्लृ- धातोः क्विबन्तस्य रूपमिदमुपनिषदिति। उपनिषदाम् अध्ययनेन दृटानुश्रविकविषय वितृष्ण मुमुक्षूणां संसारस्य बीजभूता विद्यानश्यति, ब्रह्मप्रापतं भवति दुःखानि च क्षीणानि भवन्ति। ब्रङ्गणः स्वरूपस्य तद वाप्युपायस्य जीवस्य जगतश्च किञ्च आत्मादिविषयाणां सविस्तरं वर्णनं परत्वात् उपनिषद्' इतिसंज्ञा।

सङ्ख्या

- वेदान्ताचार्या एतादृशः उपनिषद् सूक्तिः च न उपनिषदः स्वमतानुसारिण्यया व्याख्यया भूषितवन्तः। तासुदशोपनिषदः प्रसिद्धाः
ऋगवेदीयोपनिषतषु ऐतरेय-कौषीतकी, सामपरकोपनिषतषु छान्दोग्यकेनोपनिषदौ, कृष्णयजु र्विषयाकासूपनिषत्सु तैत्तिरीयमहानारायणकठश्वेताश्वतरमैत्रायण्युपनिषदः, शुक्लयजुः कृत्यलिखिता ईशावास्योपनिषद् बृहदारण्यकं, किम् अथर्वनिष्ठासुमुण्डकमाण्डूक्योपनिषदश्च नितराप्रथिताः प्रचीनाः प्रमाणप्राप्ताः सन्ति। मुण्डिकोपनिषद् उपनिषद् संख्यानिम्नरूपेण वर्णिता अस्ति।

शैली, कालश्च

•काश्चन उपनिषदः गद्यात्मिकाः, काश्चन पद्यात्मिकाः काश्चन गद्यपद्योभयात्मिकाश्च । असाम् उपनिषदां कालो भिन्नः भिन्नः, परं प्रसिद्धः काश्चन उपनिषदः बुद्धकालात् प्राचीना एवेति संस्कृत साहित्येतिहासलेखकानां मतम्।

• महर्षिः योभारयीया आध्यात्मविद्यायाः यानि आध्यात्मिकतत्त्वानि ज्ञानदृशासाक्षात् कुर्वन्, तानि सर्वाणि तत्त्वानि उपनिषदि वर्णिताः सन्ति।

•उपनिषदो इति सरल शैल्यां तत् ग्राहयन्ति तेन तासां समूहलोकप्रियत्वं चानुदिनमवर्धत आसांत प्रकाशनशैली यथा कठोपनिषदि-

'आत्मानं रथिनं विद्धिशरीरं रथमेवतु।
बिंतुसारथिविद्धि मनः प्रग्रहमेवच।।
इन्द्रियाणिह्यानाहु र्विषयास्तेषु गोचरान्।
आत्मेत्रियमनोयुक्तं भोक्त्याहुर्मनीषिणः॥'
इमाः उपनिषदो नैकस्मिम् कालेप्रणीता
अजायन्त अपितु कालेकालेतारचिता अभूवन्।।

ईशावास्योपनिषद्

- मायदनशाखीययजवदसहतायाः चवारशमायायोऽत।
- ईशावायमदसव' मयादपदय आधारो पर अयानामकरणमत।
- ग्रन्थेस्मिन् अष्टादशमन्त्रा एवसन्ति।
- अस्मिन् ज्ञानदृष्याकर्मोपासनायाः रहस्यं वर्णितमस्ति।

केनोपनिषद्

- 'केनेषितंपतती' त्यादि स्वकीय प्रारम्भिक पदस्य आधारो परि अस्याः उपनिषदः नाम 'केन' तथास्व शाखानामोपर्यस्याः नामतः अवलकारोपनिषदित्यस्ति।
- लघुस्वरूपे अयं परममार्मिकोपनिषद अस्ति।
- अस्याम् उपनिषदि चत्वारः खण्डा एव सन्ति।
- तृतीय एवं चतुर्थ खण्डे उमाहे मवत्यारो च एकम् आख्यानेन परब्रह्म सर्व शक्ति मत तथा देवतानाम् अल्पशक्तिमत्तायाः सुनिः दर्शनम् अस्ति।

कठोपनिषद्

• कृष्णयजुर्वेदस्य कठशाखानुयायिनी इयम् उपनिषद् स्वगम्भीरा द्वैतत्त्वाय प्रख्याता अस्ति।
• तैत्तिरीयारण्यः केनचिकेतोपाख्यानेन इयम् आरब्धा अभवत्।
•मौञ्जः इषीकावत् अस्य शरीरस्य आभ्यन्तरे विद्यमानस्य आत्मनः उपलब्धिः योगद्वारेण एवकर्त्तव्या अयमेव कठोपनिषदः व्यावहारिकोपदेशो अस्ति।

प्रश्नोपनिषद्

• तत्र एतत् आध्यात्मिकप्रश्नानां समुचितम् उत्तरं पृच्छन्ति।
• स्वकीयसमीक्षणेन पिप्पलादः अत्र विशिष्टतत्त्वज्ञानि स्वरूपेण समायाति।
• प्रश्नत्तरेषु निबद्धो अङ्गग्रन्थः, तेन अस्य नाम प्रश्नोपनिषदिति।

मुण्डकोपनिषद्

• अथर्वेदीयोपनिषदियंमुण्डक निमित्तायनर्मिता अस्ति।
• मुडकपदस्य अर्थं भवति मुण्डनसम्पन्नो जन इति।
• अस्याम् उपनिषदि स्वज्येछसुताया अथर्वणब्रह्मणा प्रदत्तब्रमविद्यायाः उपदेशः अस्ति।
• उपनिषदध्ययनम् अस्ति, सिद्धन्तः विशालः अस्ति।
•अस्यां केवलं द्वादशखण्डानि किं वा वाक्यानि च सन्ति, यस्मिन् चतुष्पादात्मनः अतीव मार्मिकं रहस्यमय सञ्चविवेचनम् अस्ति। ओंकारस्य मार्मिकव्याख्याकरणस्य श्रेयः इमाम् एव उपनिषद् अस्ति।

तैत्तिरीयोपनिषद्

उपनिषदियं तैत्तिरीयारण्यकस्य सप्तम- अष्टम- नवमखण्डानाम् एव सम्मिलितांशोऽस्ति।
दुष्यन्तोऽपि अस्य अरण्यकस्य सप्तमप्रपाठकस्य नाम अस्ति **'संहिती उपनिषदि'** तया अत्र 'शिक्षावल्ली' नाम्नाख्यातामस्ति। अनेन निरूपणे न शिक्षाया उच्चादर्शस्य पूर्णपरिचयः प्राप्तो भवति ब्रमन्दवल्ल्यां ब्रह्मवद्यायाः निरूपणमस्ति।

माण्डूक्योपनिषद्

• उपनिषद्धयम् आकारे स्वल्पकायिकामस्ति, सिद्धान्ते विशालामस्ति।

• अस्यां केवलं द्वादशखण्डानि किंवा वाक्यानि च सन्ति, यस्मिन चतुष्पादात्मनः अतीवमार्मिकं रहस्यमयञ्च विवेचनमस्ति।

•ओंकारस्य मार्मिकव्याख्याकरणस्य श्रेयः इमाम् एव उपनिषदमस्ति।

तैत्तिरीयोपनिषद्

•उपनिषदियं तैत्तिरीयारण्यकस्य सप्तम- अष्टम- नवमखण्डानाम् एव सम्मिलितांशोऽस्ति।

•अस्य अरण्यकस्य सप्तमप्रपाठकस्य नामास्ति 'संहिती उपनिषदि' अत्र 'शिक्षावल्ली' नाम्नाख्यातामस्ति।

•अनेन निरूपणे न शिक्षाया उच्चादर्शस्य पूर्णपरिचयः प्राप्तो भवति – ब्रमन्दवल्ल्यांब्रह्मवद्यायाः निरूपणमस्ति।

ऐतेयोपनिषद्

• ऐतरेयारण्यकस्य द्वितीयारण्यकान्तर्गत तया आचतुर्थात्षष्ठा अध्यायपर्यन्तस्य नाम ऐतरेयोपनिषद अस्ति।

• अस्याम् उपनिषदि त्रयः अध्यायाः सन्ति, येषु द्वितीयतृतीयाध्यायौ तु एकैकस्य खण्डस्यैव स्तः।

•प्रथमाध्यायेद्वौखण्डौस्तः, ययोः सृष्टित्वस्यमार्मिकं विवेचनमस्ति।

छानदोग्योपनिषत्

• सामवेदीयोपनिषदियं प्रौढा, प्रामाणिका, प्रमेयबहुलाचामस्ति।

• प्रथमाध्यायेद्वौखण्डौस्तः, ययोः सृष्टित्वस्य मार्मिकं विवेचनमस्ति।

बृहदारण्यकोपनिषद्

• न केवलम् अयं परिमाणे विशालामस्ति, प्रत्युततत्त्वज्ञानस्य प्रतिपादने अपि गम्भीरा प्रामणिका चास्ति।

• द्वितीयाध्यायस्य आरम्भे अभिमानिनः गार्ग्यस्य तथा शान्तस्वभावस्य काशीराज्ञः अजातशत्रोः रोचकसंवादः अस्ति।

•अत्रैव मैत्रेयीं प्रति तस्य दिव्यदार्शनिकसन्देशः श्रवणं गोचरो भवति।

****

सामजिकपरिप्रेक्ष्ये उत्कलीया संस्कृतिः

- रश्मिता स्वाईं
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः-

संस्कारसम्पन्नजीवने पारम्परिक मूल्यवोध: एव संस्कृति:। सामाजजकजीवनस्य परम्परां, आदर्श:, रीतिनीतिं च वयं संस्कृति इति वदाम:। यस्य जाते आदर्श:, ज्ञानम्, आत्मविश्वास:, चीन्ताधारा: यावत उन्नत भवति । तस्य जाते संस्कृति: तावत् उन्नत भवति। मानवस्य दैनन्दिनजीवनेसंस्कृति: गभीररूपेण सम्बन्धित वर्तते । पूण्यभूमि उत्कल: गीरिनदीवनभूमिभि विमडितः । समग्र भारते उत्कलप्रदेशे संस्कृति: अद्ववीयं स्थानं वर्तते । अस्माकम् उत्कलप्रदेशः महाप्रभु: जगन्नाथं केन्द्र कृत्वा निर्मिता भवति। उत्कलप्रदेशस्य धर्म यथा जगन्नाथ धर्म उपरि आश्रिता वर्तते। तथा च संस्कृति: अपि जगन्नाथ संस्कृतिम् आश्रिता वर्तते। जगन्नाथ धर्मः सकलधर्मस्य आधार: अस्ति। युगे युगे जगन्नाथ धर्मउपरि वैदिक, हिन्दु,जैन, बौद्ध, शैव, वैष्णव, प्रभृति धर्मस्य प्राधान्यतां वर्तते ।नृत्यं सङ्गीतं च उत्कलसंस्कृतेः अन्यतमः विभव: वर्तते। उत्कलस्य नृत्यं सङ्गीत च अस्य महान् संस्कृते निदर्शनं भवति। वस्तुत: वयं वक्तुं शक्नुमःयत् उत्कलीयासंस्कृति: विश्वप्रसिद्ध: वर्तते।

सङ्केतशब्दा:(**keywords**)

सामाजिकपरि प्रेक्ष, उत्कल:, संस्कृति:, कला:, साहित्यम्

भूमिका **:-**

उत्कलप्रदेशः भारतस्य २८ राज्येषु अन्यतमम् अस्ति , , यत् पूर्वतटे स्थितमस्ति । अस्य पूवोत्तरेपश्चिमंबंगदेशे:, उत्तरदिशिझारखण्ड, पश्चिम वायव्ये च छत्तीसगढ़:, दक्षिणे दक्षिण-पश्चिमे च आन्द्रप्रदेशः अस्ति। “ओडिआ” पूर्व “ओडिया” इति नाम्ना प्रसिद्धा। ओडिया भाषा अधिकारिकभाषा वर्तते।तथा सर्वाधिक व्यापकम् अपि वर्तते । २००२ तम वर्षस्य जनगणनानुसारं ३३.२ मिलीयनजना: ओडिआभाषां भाष्यन्ते ।आधुनिकम् ओडिआराज्यं बिट्रीश १९३६ तमे वर्षे अप्रैलमासस्य १ दिनाङ्के एक: प्रान्तरूपेण स्थापितम्।तत्र मुख्यतया ओडिआभाषाणां क्षेत्राणि सम्मिलिताः सन्ति। ओडिआ भारतस्य नवमं वृहत्तमं राज्यम् अस्ति । जनसङ्ख्या दृष्ट्या एकादशतमं राज्यमस्ति । आधिकारिकतया सर्वाधिक प्रचलितेन च प्रयुक्ता सन्ति । पर्यटकांना कृते एतत् सवोत्तमं राज्यमस्ति। संपूर्ण उत्कलराज्ये मन्दिरश्रुङ्खला अस्ति । एतदिरिक्त मठा: आश्रम:, प्राकृतिक-चमत्कारा:, समुद्रतटा:, वास्तुसौन्दयम इत्यादीनीबहव: विषया: विश्वस्य सवेषां पर्यटकांना मनसि आकर्षण कुर्वन्ति। अस्य राज्यस्य अन्त: भाग: पर्वतीय अल्पसङ्खाकायुक्त च अस्ति । पुरीरथयात्रा

अन्तराष्ट्रीयस्तरे प्रसिद्धः अस्ति। उत्सवे लक्षशः जनाः उत्कलराज्यं गच्छन्ति। कोणाकस्य सूर्यमन्दिरं उत्कलप्रदेशस्य अन्यत् प्रसिद्धं मन्दिर वर्तते। अस्य वास्तुकला विशालरथस्य स्वरूपे/आकारे निर्मिता अस्ति। उत्कलप्रदेशस्य राजधानी भुवनेश्वरः वर्तते। भुवनेश्वरनगरं मन्दिरमालिनी इति नाम्ना अपि प्रमसद्धा अस्ति।

उत्कलीय दृश्यकला -

सांस्कृतिकेषु आकर्षणनणेषु पुरीनगरस्य जगन्नाथ मन्दिरं वार्षिकरथयात्रायाः कृते प्रसिद्ध वर्तते। तालचित्र(ताडपत्रस्य उत्कणनानि), नीलगी रीणां(बालासोरस्य) प्रसिद्ध पाषाणकुम्भकार , विभिन्नानि आदिवासिप्रभावितसंस्कृतः च सम्मिलिताः सन्ति। कोणाकेनगरस्य सूर्यमन्दिरं वास्तुवैभवेन प्रसिद्ध वर्तते। सम्बलपुरीवस्त्राणि तु कलात्मकवैभवस्य परिचयं प्रददाति।

उत्कलीय धर्मः-

उत्कलप्रदेशस्य दीर्घकालीन इतिहासस्य कालखण्डे धार्मिकता, विशेषतया हिन्दू, बौद्धः, जैनः, धर्मस्य च निरन्तर परम्परा अस्ति। अशोकस्य कलिङ्ङ्गविजयेन राज्ये बौद्ध धर्मः प्रबलः धर्मः अभवत्। येन अनेके स्तूपाः, बौद्धशिक्षणकेन्द्राणि च स्थापितानि। खारवेलस्य शासनकाले जैनधर्मस्य प्रमुखता प्राप्ता। परन्तु नवमी शताब्दद्याः मध्यभागे हिन्दूधर्मस्य पुनरुत्थानम् अभवत्, यस्य प्रमाणं सप्तमी शताब्द्याः अन्ते मुक्तेश्वरः, लिङ्ङ्गराजः, जगन्नाथः, कोणार्कः इत्यादयः अनेकाः मन्दिराः सन्ति। हिन्दूधर्मे पुनरुत्थानस्य भागः आदिशङ्कराचार्यस्य कारणेन अभवत्, यः पुरीं हिन्दूधर्मस्य कृते चतुर्णां पवित्रस्थानेषु अन्यतमं वा चतु धामः इति घोषितः। अतः उत्कलप्रदेशे त्रयाणां धार्मिकाणां श्रद्धानां समन्वयकः मिश्रणम् अस्ति, यस्य प्रमाणं पुरी नगरस्य जगन्नाथमन्दिरं हिन्दूभिः, बौद्धः, जनैः, च पवित्रं मन्यते।

सम्प्रति उत्कलराज्ये बहुसङ्ख्यकजनाः हिन्दूजनाः सन्ति। २००२ तमे वर्षे जनगणनानुसारम् उत्कलराज्यं भारते तृतीयं वृहत्तमं हिन्दूजनसङ्ख्यायुक्तं राज्यमस्ति । परन्तु उत्कलराज्ये हिन्दूप्रधानता अस्ति चेदपि सा एकात्मिका नास्ति। हिन्दूधर्मस्य कारणेन अस्य प्रदेशस्य सांस्कृतिकविरासता समृद्ध वर्तते। यथा- उत्कलराज्ये अनेके हिन्दु सन्ताः निवसन्ति। सन्त भीमभोई महिमसम्प्रदाय आन्दोलनस्य अग्रणी कवि आसीत्। सरलादासः महाभारतमहाकाव्यस्य ओडिआभाषायाः अनुवादकः आसीत्। चैतन्यदासः बौद्धवैष्णवः आसीत तथा निर्गुणमहात्म्यस्य रचयिता आसीत्। जयदेवः गीतगोविन्दस्य रचयिता आसीत्। स्वामी लक्ष्मणानन्दः आदिवासी धरोहरस्य आधुनिकः हिन्दूसन्तः अस्ति।

उत्कलीय नृत्यम्-

"ओडिशीनृत्यं" सङ्गीतं च शास्त्रीयनृत्यसङ्गीतरूपाः सन्ति। ओडिशी २००० तम वर्षस्य एकः परम्परा अस्ति। तस्य उल्लेखः भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे प्राप्यते, यत् सम्भवतः २०० ईसापूर्व लिखितमस्ति। "गोटिपुआ" नृत्यम् उत्कलप्रदेशस्य नृत्यरूपेषु अन्यतमम् अस्ति। ओडिभाषायां गोटिपुआ इत्यस्य अर्थः बालकः इति। एकेन बालकेन कृतं नृत्यं गोटिपुआ नृत्यम् इति प्रसिद्धम्। पश्चिम ओडिशायाः सम्बलपुरी नृत्य' 'महरी नृत्यं" च उत्कलप्रदेशस्य महत्वपूर्णनृत्यरुपेषु अन्यतमम् अस्ति।

उत्कलीय वेशभूषा-

उत्सवेषु अन्येषु धार्मिकेषु वा अवसरेषु धोती, कुर्ता इत्यादीनि पारम्परिकवस्त्राणि धारयितुं जनाः रोचन्ते। तथपि पाश्चात्यशैल्यां वस्त्राणि पुरुषेषु नगरेषु नगरेषु च अधिकाधिकं च स्वीकृतिं प्राप्तवन्तः। महिलाः सामान्यतया शशाटिकासम्बलपुरी शाटिका, बोमकाई शाटिका, तथा च कटकी शाटिका धारयितुं रोचन्ते। पाश्चात्यवेशभूषा उत्कलराज्ये बहु प्रसिद्धः वर्तते।

उत्कलीय भाषा-

भारतस्य राज्यस्य राजभाषा, बहुसङ्ख्यकजनेन भाषिता भाषा ओडिआ भाषा वर्तते। ओडिआभाषा भारत- यूरोपीयभाषापरिवारस्य इण्डो- आर्य शाखायाः अन्तर्गतम् अस्ति। द्रविड़ मुण्डाभाषा कुटुम्बयोः अन्तर्गताः काश्चन आदिवासीभाषा अद्यापि राज्यस्य आदिवासीभिः भाषन्ते। उत्कलप्रदेशः भव्यसांस्कृतिकविरासतेषु अन्यतमम् अस्ति। राजधानी भुवनेश्वरः उत्तममन्दिरैः प्रसिद्धः अस्ति।

उत्कलप्रदेशस्य साहित्यम्-

ओडिआसाहित्यस्य इतिहासः इतिहासकारैः निम्नलिखितचरणैः वर्गीकरणं कृतवन्तः। यथा-

१- पुरातन ओडिआ

२- प्रारम्भिक ओडिआ

३- मध्य ओडिआ

४- आधुनिक ओडिआ

पञ्चकवयः २६ शतके उद्भवन्ति यद्यपि तयोः मध्ये शतशः वर्षान्तरम् अस्ति। परन्तु ते पञ्चसखा इति नाम्न प्रसिद्धाः सन्ति । अतः ते एकस्मिन् एव विचारधारायाम् उत्कलीययाः वैष्णवधर्मे विश्वासं कुर्वन्ति स्म। बलराम दासः, जगन्नाथ दासः अच्युतानन्द दासः, अनन्तदासः, यशोवन्तदासः च सन्ति। पञ्चसखाविचारापेक्षया वैष्णवाः बहवः आधिकाः सन्ति। पञ्चसखायुगस्य अन्ते दीनकृष्णदासः, उपेन्द्रभञ्जः, अभिमन्युः सामन्तसिंहः च प्रमुखाः सन्ति । श्रृंगारकाव्यानां विशेषतारूपेण वाचिकजादुः, अश्लीलता, कामुकता च तस्य कालस्य प्रवृत्तिः आभवत्, यस्मिन् कालखण्डे उपेन्द्रभञ्जस्य प्रमुखा भूमिका आसीत्। तस्य ग्रन्थाः

वैदेहीसविलासः, कोटि ब्रह्माण्ड सुन्दरी, लावण्यवती इति रचनाः ओडिआसाहित्ये माइलष्टोनरूपेण प्रसिद्ः वर्तते। उपेन्द्रभञ्जः ओडिआसाहित्ये कविसम्राट इति नाम्ना ख्यातः।

ओडिआ व्यञ्जनम-

उत्कलप्रदेशस्य पाकपरम्परा शताब्दपूर्व वर्तते। पुरीनगरस्य प्रसिद्ध जगन्नाथमन्दिरस्य पाकशाला विश्वस्य बृहत्तमः पाकशाला इति मन्यते, यत्र सहस्रं पाकशालाः प्रायः ७५२ काष्ठदाहमृतिकाचूल्लेषु कार्य कुर्वन्ति । अत्र प्रतिदिनं १,००,००० तः अधिकानां जनानां भोजननिर्माणार्थम् आवश्यकम् अस्ति ।

भारतस्य लोकप्रियतमेषु मिष्टान्नेषु रसगोला उत्कलप्रदेशस्य प्रसिद्ध मिष्टान्नं वर्तते। अनन्तरं रसगोला पश्चिमवङ्गस्य अपि प्रारम्भिकभोजनस्य विस्तारः अस्ति। तथैव प्रसिद्धः ओडिआ तण्डुलपिष्टकं खीरी (खीर) इति सम्पूर्ण भारते लोकप्रियः अस्ति। छैनापोडो उत्कलप्रदेशस्य अन्यत् प्रसिद्धं मिष्टान्नं वर्तते । यस्य उत्पत्तिः उत्कलप्रदेशस्य नयागड जनपदे अभवत्। अन्तिमे अन्यः एकः व्यञ्जनं वर्तते पखालः। पखालः तण्डुलजलेन दधिना च रात्रौ किण्वनं कृत्वा निर्मितं व्यञ्जनम्। ग्रीष्मकाले विशेषतया ग्राम्यक्षेत्रेषु अतीव लोकप्रियं भवति। ओडिआजनाः मिष्टान्नं प्रति अधिकं रुचिं लभन्ते। दुग्धं, छेना, नारिकेलं, तण्डुलं, गोधूमपिष्टं च इत्यादिभिः विविधैः अवयवैः निर्मितः भवति।

उत्कलस्य मनोरञ्जनम्-

उत्कलप्रदेशस्य मनोरञ्जनस्य अिद्वतीयं रूपं वर्तते पाला इति। यस्मिन् कलात्मकनाट्यस्य तत्वानि शास्त्रीओडिआसङ्गीतेन संस्कृतकाव्येन च सह स संयोजितमस्ति।

निष्कर्षः-

वयम् उत्कलीयाः स्मः। अतः वयं सर्वे सदैव गर्विताः स्म। अन्तिमे विशेषरूपेण वदामि यत् कला, संस्कृतिः, मनोरंजनम्, व्यञ्जनम्, पोषाकः, खाद्यपेयः, नृत्यम्, सङ्गीतं च इत्यादि आधारेण

समग्रविश्वे उत्कलप्रदेशस्य महती भूमिका वर्तते। समय भारते सर्वेषु राज्येषु उत्कलप्रदेशः अन्यतमः वर्तते। भारतस्य विविध क्षेत्रं पश्यामः चेत् उत्कलप्रदेशस्य नामः सर्वप्रथमम् आयाति। नृत्यम्, सञ्गीतं, कला, साहित्यक्षेत्रे उत्कलप्रदेशस्य महती भूमिका वर्तते।

संन्दर्भग्रन्थसूची -

गिरी, सुमन्तकुमारः, ओडिशा का सांस्कृतिक इतिहास, २०१७

महापात्र, दीपक कुमारः, ओडिशा का प्राचीन इतिहास, २००१

मिश्र, अक्षय कुमारः, ओडिशा का राजनीतिक आर्थिक एवं सांस्कृतिक इतिहास, २०१८

मिश्र, पी. के, ओडिशा का व्यापक इतिहास एवं संस्कृति, १९९६

रथ, वी.के, ओडिशाः इतिहास, कला, एवं संस्कृति, २००८

शास्त्री, दिवाकर दत्तः, उत्कल गैरवं, मुम्बई, १९१६

दासः, पुनीत कुमारः, ओडिशा साम्राज्यम्, जगन्नाथ क्षेत्रं पुरी, १९१२संस्कारसम्पन्नजी: एव संस्कृति:।

****

भगवद्गीता नेतृत्वगुणसंवर्धनाय

-श्रीलक्ष्मीः सी
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः

श्रीमद्भगवद्गीताख्यं शास्त्रं वैदिकवाङ्मये सम्पूर्णवेदस्थानीयमिति शास्त्रविदां मतम् । मानवसमाजस्य श्रेयस्कामेन भगवता वासुदेवेन सनातना वैदिकधर्मद्वमुपदिशता नानाप्रपञ्चपूर्णे जीवने सार्वजनीनाः समस्याः शास्त्रीयरीत्या समाहिताः । न केवलमर्जुनाय अपि तु सर्वेभ्यः, न केवलं युद्धविषये अपि तु सम्पूर्णजीवनस्य येपि कार्याकार्ये तदव्यवस्थार्थं शास्त्रमेव प्रमाणीकृतम्।

भूमिकाः-

विश्वहिताय अत्यधिकविज्ञानप्रसारणं कृता महत्वपूर्णा एका भाषा भवति देवभाषेति ख्याता संस्कृतभाषा । संस्कृतभाषया अनेके ग्रन्थाः अस्मत्पूर्वजैः रचिताः सन्ति । तेषु वेद-इतिहास-पुराण-उपनिषद-काव्य-व्याकरण-ज्योतिषादयः बहवः विषयाः अन्तर्भवन्ति । शास्त्रग्रन्थान् विहाय अन्यसर्वग्रन्थान् द्वारा मानवानां जीवनाय यत्किमपि आवश्यकमस्ति तत्सर्वं कथा-काव्य-उपदेशपरग्रन्थेभ्यः अस्मभ्यं दत्तमस्ति । तेषु महाभारतं अतिप्रसिद्धम् । न नूनमस्य ग्रन्थस्य उद्देश्यं कौरव-पाण्डवयोः युद्धवर्णनम्, अपि तु भरतीयधर्मस्य सविस्तरं चित्रणम् । सुजीवनादर्शं न्यायान्यायविवेकपूर्वकं धर्मशास्त्रस्यापि कार्यं कुरुते शास्त्रमिदम् । 'यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्' इति प्रसिद्धम् । अखिलसंसारसारः सङ्ग्रहश्चात्र महाभारते लभ्यते इत्यवबोधितम्। अस्मिन्नेव महाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता प्रख्याता । या च परमात्मदर्शनरूपं मोक्षं उपदिशति । यूनां कृते विविधविषयाः गीतायां बोधितमस्ति । तत्र नेतृत्वगुणसंवर्धनाय उपदिष्टानि कार्याणि अत्र विवृतं भवति ।

शोधोद्देश्यानि

भगवद्गीताद्वारा यूनां नेतृत्वगुणसंवर्धनम्।

अधुनातन जीवने अपि पौराणिकग्रन्थानां पठनस्य आवश्यकताबोधनम् ।

शोधविधिः

एतस्मिन् शोधाध्ययने वर्णनात्मकस्य अनुसन्धानस्य अन्वर्थनं विधाय तुलनात्मक सहसम्बन्धविषयविश्लेषणात्मकाः अनुकृताः सन्ति ।

भगवद्गीता नेतृत्वगुणसंवर्धनायविश्वप्रसिद्धे महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीता अन्तर्भवति। सप्तशताधिकैः श्लोकैः भगवता कृष्णेन अर्जुनं प्रति दत्ताः उपदेशाः एव भगवद्गीतेति नाम्ना पुनः प्रसिद्धा। भगवत्गीतायां कौमारच्छात्राणां गुणसंवर्धनाय बहवः अंशाः उपलभ्यन्ते। आपन्निवारणम्, व्यक्तित्वविकासः, नेतृत्वगुणाः इत्यादयः। तत्र नेतृत्वपरिशीलनम् एकः विषयः भवति।

कः नेता ?

अन्यान् नेतुं सामर्थ्यं यस्य अस्ति, सः नेता भवति। नेता सर्वदा अन्येषां मातृकारूपेण च वर्तते। तस्मिन् आत्मविश्वासः, कार्यक्षमता, सत्यसन्धता, परिश्रमशीलः, धार्मिकता, सहानुभूतिः इत्यादि गुणाः अवश्यं भवेयुः। नेता स्वयं एतान् गुणान् परिशील्य अन्यान् परिशालयितुं प्रेरयति च। एतादृशः एव नेता भवितुमर्हति। निर्णायकसन्दर्भेष्वपि एषः लक्ष्यात् न विरमेत्।

भगवद्गीतायां नेतृत्वपरिशीलनम् ।

भगवद्गीतायाम् अष्टादश अध्यायाः सन्ति। तत्र अर्जुने आत्मविश्वासमुत्पादयितुं कृष्णेन बहूनि कार्याणि उक्तानि। कृष्णस्य उपदेशान् श्रुत्वा एव अर्जुनः युद्धसन्नद्धः सञ्जातः। नेतृत्वगुणसंवर्धनार्थम् एते उपदेशाः उपकारकाः च भवन्ति। नेता स्वानुयायिनान् प्रेरयितुम् उक्तानि वचांसि उपयुज्यते।

भगवद्गीतानुसारं नेता।

"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ।
इद्रियार्थेषु वैराग्यम् अनहङ्कार एव च"

इत्येते नेतृगुणाः। नेता आत्मप्रशंसा नैव कुर्यात्। सर्वादा अहङ्कारं विना कार्याणि करणीयानि। मनसा वचसा कर्मणा च परोपद्रवं न कुर्यात्। सहनशीलम्, कपटत्वराहित्यम्, शरारस्य मनसः च आन्तरबाह्यशुद्धिः, सन्मार्गे स्थिरनिष्ठा, इत्यादिगुणाः नेतरि सर्वदा भवितव्याः।

पुनः सुखदुःखेषु समानबुद्ध्या व्यवहारः करणीयः।
"सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ"
नेतुः आचारविचाराः अपि अनुकरणयोग्याः भवेत्।
"यद्यदाचरति श्रेष्ठास्तत्तदेवेतरे जनाः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।।"

आचार्यस्य विषये एवं वदामः। नेतुः कार्ये%पि नेता यदाचरति तदनुसारमेव अनुयायिनः अपि कार्याणि कुर्वन्ति। नेता श्रेष्ठकार्याणि आत्मार्थतया सत्यसन्धतया च करोति चेदेव अन्ये अपि प्रमाणत्वेन तद् स्वीकुर्वन्ति स्वजीवने पालयन्ति च। यथा राजा तथा प्रजा इति प्रसिद्धमेव। महाजनाः येन गच्छन्ति स पन्था। एवं नेतारः अन्यान् श्रेष्ठमार्गेण चरितुं स्वजीवनेन प्रेरयन्ति च।

"गुणवज्जनसंसर्गात् याति स्वल्पोऽपि गौरवम्।" सज्जनसम्पर्केण अथवा श्रेष्ठनेतृत्वेन अनुयायिनः अपि गोरवं प्राप्नुवन्ति।

आत्मनि विश्वासः अपि अन्यः नेतृगुणविषयः। भगवद्गीतायाम् एवं वदति,

"उद्धरेत् आत्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मनः।।"

नेता स्वशक्तिः ज्ञातव्या। तदनुसारं कर्म च कुर्यात्। आत्मशक्तिः न अवगणयेच्च। स्वकीयं शकिं्त स्वयं न प्रत्यभिजानाति चेत् कः तां शक्तिः जीनीयात् ? नेतुः स्वशक्तिविषये ज्ञानमस्ति चेदेव अन्यान् नेतुं शक्यते। आत्मनः उत्तमबन्धुः तथा शत्रुः च आत्मा एव। कारणम् आत्मा एव आत्मानं सम्यक् अवगच्छति। तद्वत् क्रोधः एव सर्वविनाशहेतुः। अतः क्रोधः त्याज्यः इत्यपि निर्दिशति भगवद्गीतायाम्।

"क्रोधात्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति।।"

एवं भगवद्गीतायां नेतृत्वगुणसंवर्धनाय बहवः अंशाः द्रष्टुं शक्यन्ते। भारतीयस्वातन्त्र्यान्दोलने महात्मागान्धी, बालगङ्गाधरतिलकः इत्यादि बहूनां मार्गदर्शनमकरोत् भगवद्गीता। अतः नेतृत्वपरिशीलनाय भगवद्गीता अत्यन्तम् उपयोगदायकी एव।

निष्कर्षः

आधुनिकजीवने पोराणिकग्रन्थानां प्रसक्तिः नास्ति इति चिन्ता यूनां मध्ये अधिकमस्ति । तस्य परिहाराय कथं भगवद्गीतासदृशग्रन्थाः अस्मज्जीवनाय ऊर्जं ददाति इति बोधनं एतेन शक्यते । सनातनधर्मग्रन्थानां प्रसक्तिः सर्वदा अस्तीति युनां प्रबोधनमेव कार्यम् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. श्रीमद्भगवद्गीता अथवा कर्मयोगशास्त्रम् – एन् गोविन्द पणिक्कर्
२. द आर्ट् ओफ् लैफ् इन् भगवद्गीता – एच् वी डिवाष्या
३. नेतृत्वगुणं भगवद्गीतयिल् - अनिल् कुमार् तेरुवोत्

वैदिकगणितम्

-सुभाषः पि.वि
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः-

गणितशास्त्रे नानाविधानि सरलोपायानि सन्ति । तेषु विविधप्रकारेषु पद्धतिषु एका भवति वैदिकगणितम् । वैदिकगणितं प्राचीनभारतीयशास्त्रेभ्यः उत्पन्नानां गणितीयविधीनां एकः शक्तिशाली प्रणाली अस्ति । या कुशलतया स्पष्टतया च समस्यानिवारणं समर्थयति । वैदिकगणितशास्त्रे जटिल-गणनानां सरलीकरणं कृत्वा पारम्परिक-पद्धनीनां वैकलिकदृष्टिकोणान् प्रदातुं विस्तृता टकनीकाः (technics) समाविष्टाः सन्ति । अस्य ज्ञानस्य प्रयोगेन समयस्य सदुपयोगं कर्तुं शक्यते । एषा विधिः प्राचीना चेदपि अस्याः प्रसक्तिः अधुनापि वर्तते।

भूमिका:-

प्राचीनकालादारभ्य अस्माकं भारतीय परम्परायाम् अनेकानि महत्वपूर्णकार्याणि प्रचलितानि । तत्र एकः प्रधानः विषयः भवनि वैदिकगणितम् । अस्माकं पूर्विकाः महती बुद्धिमत्ताः आसन् । तेषां जानस्य सीमा बहुदूरे भवन्ति । वैदिकगणिनम् इत्युक्ते लघुसमये यन्त्रसहायं विना गणितप्रश्नाः कथं कुर्मः इति पाठयति । किन्दु मध्यकाले वैदिक गणितपठने विघ्नः जातः । पुनः बहुकालानन्तरं जगद्गुरु: श्री भारती- कृष्णतीर्थस्वामिना पुनराविष्कृतम्।

शोधोद्देश्यानि

⟶ वैदिकगणितज्ञानस्य महत्वावगमनम् ।

⟶ वैदिकगणितस्य प्रचारप्रसारः

⟶ वैदिकगणितेन समयलाभः

शोधविधिः

वैदिकगणितं गणितस्य एका प्रणाली अस्ति यस्याः आविष्कारः एकेन भारतीयगणितज्ञेन जगद्गुरु श्री भारतीतीर्थ स्वामी इत्यनेन ई. २९६५ तमे वर्षे च कृतः। वैदिकगणितं गणितजगति

मानसिकगणितमपि कथ्यते । वैदिकगणितस्य अभ्यासेन मस्तिष्कस्य सामर्थ्यं तस्य गणनावेगः च पञ्चगुणं वर्धते इति वक्तुं शक्नुमः ।

वैदिकगणितं संख्यात्मकगणनानां शीघ्रातिशीघ्रं च समाधानार्थं पद्धतीनां सूत्राणां वा सङ्ग्रहः अस्ति । अस्मिन् सूत्राख्यानि २६ सूत्राणि २३ उपसूत्राणि च सन्ति, येषां प्रयोगः गणितं, बीजगणिनं, ज्यामितिः, गणितः शंक्वाकारः इत्यादिषु समस्या निराकरणाय कर्तुं शक्यते । वैदिकगणितस्य सर्वे सूत्राणि उपभूत्राणि च निष्पादने सहायकानि भवन्ति गणितक्रियाः शीघ्रं स्पष्टतया च कुर्वन्ति ।

एकाधिकेन पूर्वेन, निखिलं नवमश्चरमं दशतः, ऊर्ध्वतिर्यग्भ्याम्, परावर्त्य योजयेत्, शून्यं साम्यसमुच्चये, अनुरूप्ये शून्यमन्यत्, सङ्कलनव्यवकलनाभ्यां, पूरणापुरणाभ्यां, चलनकलनाभ्यां, यावदूनं, व्यष्टिसमष्टि, शेषाण्यडेन चरमेण, सोपान्त्यदयमन्त्यम् एकन्यूनेन पूर्वेन, गुणितसमुच्चय ,गुणकसमुच्चय । एतानि भवन्ति षोडशसूत्राणि । त्रयोदश उपसूत्राणि भवन्ति - आनुरूप्येण, शिष्यते शेषसंज्ञा, अधमाधेनान्त्यमन्त्येन, कवलै सप्तकं गुण्यात्, वेष्टनं, यावदूनं तावदूनं, यावदूनं तावदूनीकृत्य वर्गं च योजयेत्, अन्त्ययोर्दशकेपि, अन्त्ययोरेव, समुच्चय गुणित, लोपनस्थापनाभ्यां, विलोकनं , गुणितसमुच्चय समुच्चय गुणित ध्वजाड च ।

अद्यत्वे गणितशास्त्रे अनेकानि सूत्रवाक्यानि सान्ति खलु, अत्र सूत्राणि इत्यस्यापि अयमेवाभिप्रायः। अत्र परस्पर- विरुद्धाभ्यासानां वर्णनं नैव दृश्यते अपितु अस्मिन् सर्वे अपि विषयाः परस्परसम्बद्धाः सन्ति । समस्याः इति गण्यमानानां नैकानां समस्यानां सुलभतया समाधानं कर्तुं शक्यन्ते इति महती उपलब्धिः ।

वैदिकगणितस्य विभिन्नाः गणितीयक्रियाः कर्तुं बहवः युक्तयः सन्ति । यथा योजनं, घटनं, गुणनं, भागः, वर्गः वर्गमूलाः इत्यादयः । एताः सर्वाः युक्तयः सामान्यगणितप्रक्रियाणां तुलने अत्यल्प समये संख्यात्मकसमस्यानां गणनायां सहायकाः भवन्ति । वैदिक गणिनयुक्तयः गणनाना समाप्तः समय न्यूनीकरोति तथा च मतादृशान् अधिकान् युक्तीन् ज्ञातुं रुचिं जनयन्ति । अन्न अधिकाधिक जानु कतिपय उदाहरणैः सह कंचन युक्तयः अवलोकयामः ।

वैदिकगणितेषु योजनं कर्तुम् अस्माकं विविधा युक्तयः सन्ति । अस्मिन् खण्डे भवन्तः उदाहरणस्य साहायेन एकाधिकेन पूर्वेना इति सूत्रेण स्वमिये एकस्य उपयोगेन संख्यां कथं योजयितुं शक्नुवनि इति ज्ञाम्यन्ति

98765+63217+89522+60543

एकाधिकेन पूर्वेन सूत्रेण 98765, 63217, 89522, 60543 च योजयन्तु

समाधानम्-
एकाधिकन पूर्वेण सूत्रस्य उपयोगेन संख्यां योजयितुम्
चरणाः 1-अडकानां मध्ये किञ्चित् स्थानं दत्वा दत्तानि संख्यानि पङ्क्तौ स्तम्भेषु च लिखन्तु।
चरणाः २ - स्तम्भ। (दक्षिणतः) प्रथमद्वयं अकं योजयन्तु। 5+7=12.
चरणाः ३- अकः यः द्वितीयस्मभे (7 इत्यस्य पार्श्वे एकम् इत्यत्र एकाधिकबिन्दुः (०) चिन्हितव्यम्।
चरणाः 4 - अधुना पुनः २ इत्यनेन योजयितुं आरभत 2+2=4 , पुनः 4 इत्यनेन आरभत यथा 4+3=7।
चरणाः 5 -उत्तरस्य स्थाने 7 लिखन्तु।
चरणाः 6 - अवशिष्टानि स्तम्भानि अपि तथैव योजयन्तु।
एवं च अन्तिमम् उत्तरं यथा प्राप्स्यति।

9 8 7 6 5 +
0° 6° 3 2 1° 7
0° 8° 9° 5° 2 2
0° 6 0° 5° 4 3

____

3 1 2 0 4 7
=================

वैदिकगणितस्य महत्वं विविधप्रकारेण व्याख्यातुं शक्यते। संख्यात्मक समस्यानां सरलीकरणे वैदिकगणितस्य प्रयोगः आधुनिकगणनाविधिभ्यः बहुगुणं द्रुततरः भवति । कदाचित् संख्यात्मकगणनासु सरलीकरणस्य एतेन प्रकारेण कागदस्य लेखन्याः च आवश्यकता नास्ति । एवं वैदिकगणितशिक्षणेन समयस्य रक्षणं भवति। गणितस्य अधिकानुपयोगं ज्ञातुं रुचिः अपि सुधरति।

आधुनिककाले अपि एतेषां प्राचीनसूत्राणां पठनार्थं अनेकाः उपाया: सन्ति। यथा -

पुस्तकानि - Vedic Mathematics (भारतीकृष्णनीर्था) Secret of mental math etc......

Apps - Vedic Math's trick, 1000 Velic Math Tricks, Aryans Vedic Mathematics, Ved, Science & Maths etc...

शोधनिष्कर्षः

अस्य अनेकानि गुणानि सन्ति। गणना सुलभा लघु च भवति। सरलीकरणं न्यूनसमये कर्तुं शक्यते । छात्राणां मानसिकक्लेशः न्यूनः भवनि । सूत्राधारित पद्धत्या प्राप्तानि परिणामानि सामान्यप्रक्रियाभिः सहजतया स्थापितुं शक्यते। एतेषाँ सूत्राणां प्रयोगेन छात्रैः दोषान् कर्तुं सम्भावना

अपि न उदेति । सूत्राणां प्रयोगेन छात्राणां गणितविषये ज्ञानं रुचिः च वर्धते। वैदिकगणिनम् अनायासेन मानसिकगणनाप्रयोगेन कठिनसमस्यानां समाधानं कर्तुं साहायं करोति।

अथर्ववेदस्य शुल्बसूत्रतः स्वीकृतानि इमानि सूत्राणि अस्मिन् युगे अत्यधिकं सहायकरं भवति । अनेन स्फर्धपूर्णपरीक्षासु अपि सरलतया विजयं प्राप्तुं शक्यते । तथा स्मरणशक्तेः वर्धनमपि संभवति । अतः अटल बिहारी वाजपेयमहोदयेन शिक्षा पाठ्यक्रमे अस्य योजनमपि कर्तुं चिन्तितम् । अतः पद्धतिरिय संवैरपि अनुवर्त्या।

सन्दर्भग्रन्थसूची

→Wikipedia.

→Google play store.

****

सरलमानकसंस्कृतम्

-पद्मिनी पात्र
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

शोधसारः ***(**Abstract) :

आ प्राचीनकालात् भारतीयसंस्कृति: अविच्छन्नतया प्रवहन्ती भारतीयं समाजं समृद्धं कृतवती अस्ति। तस्या: संस्कृते: प्रमुखा वाहिका अस्ति संकृतभाषा ।यदिसंस्कृतं सामान्यानां जनानां दैनन्दिनजीवनात् पृथक् क्रियते तर्हि तेषां जीवनस्य प्रकाशः एव विलुप्तः स्यात् । ये विशिष्टाः गुणाः भारतीयसंस्कृतिं विश्वचिन्तने प्रतिष्ठापितवन्तः तेषाम् उपरि दुष्प्रभावः भवेत् । येन भारतस्य,विश्वस्य च महती क्षतिः स्यात् ।

जनाः न जानित यत् संस्कृतं कियता प्रमाणेन तेषां मस्तिष्कं प्रभावितवत् स्यात् इति । संस्कृतसाहित्यं राष्ट्रियं स्यात् चेदपि तस्य उद्देशः तु सार्वभौमिकः अस्ति । एतस्मात् एव कारणात् , ये कस्याश्चित् संस्कृतेः अनुयायिनः न स्युः तेषाम् अपि अवधानम् आकर्षति एषा भाषा

संकेत्तशब्दाः (keywords) :

सरलमानकसंस्कृतम् - व्यावहारिकं संस्कृतम् - सामान्यसंस्कृतम् ।

भूमिका *(*introduction) :

सामान्यव्यवहारे सर्वैः अपि सरला भाषा प्रयोक्तव्या इत्यंशं प्रायः सर्वे अपि अङ्गीकुर्वन्ति । किन्तु अस्माभिः प्रयुज्यमाना भाषा सरला अस्ति, उत न इत्यत्र निर्णायकः अंशः कः इति प्रश्नः उदेति। यम् उद्दिश्य अस्माभिः भाषाप्रयोगः कृतः भवति सः जनः अस्माकम् अभिप्रायम् अवगन्तुं शक्तः, उत न इति अस्माभिः स्वयमेव आत्मा प्रष्टव्यः । यदि शक्तः स्यात् तर्हि अस्माकं भाषा सरला इति, यदि न शक्तः स्यात् तर्हि सरला नास्ति इति च आपाततः निर्णेतुं शक्यते ।

येन जीवने कदापि संस्कृतं न पठितं तादृशः कथं वा संस्कृतेन उक्तम् अर्थम् अवगन्तुं शक्नुयात् इति प्रश्नः भवति एव । किन्तु यां काञ्चित् भारतीयभाषां जानन्तः अपि जनाः सरलसंस्कृतेन उक्तम् अर्थम् अवगन्तुं शक्नुवन्ति इत्येषः बहूनाम् अनुभवः । यतः तैः अद्यपर्यन्तं संस्कृतभाषणं संस्कृतसम्भाषणं वा श्रुतं न स्यात् चेदपि बहून् संस्कृतशब्दान् तु ते जानन्ति एव । यतः सर्वासु अपि भारतीयभाषासु बहवः संस्कृतशब्दाः भवन्ति एव । ते संस्कृतशब्दाः इति अजानन्तः अपि ते तान् शब्दान् जानन्ति एव। ज्ञातानाम् एव शब्दानां प्रयोगः यदा श्रूयते तदा अर्थावगमनं न क्लेशाय ।प्रायः सर्वासाम् अपि भारतीयभाषाणां वाक्यरचना समाना। व्याकरणं च समानम्। बोधव्यवस्था अपि समाना। प्रतिपादनरीतौ अल्पः भेदः स्यात् चेदपि एतेषु अंशेषु महत् साम्यं तु अस्ति एव। अतः मातृभाषां जानन् कोऽपि भारतीयः तस्याः भाषायाः संस्कारवशात् एव संस्कृतभाषां सुखेन अवगन्तुं शक्नोति ।

संस्कृतेः प्रमुखा वाहिका अस्ति संस्कृतभाषा। अतः एव अद्यापि यदा संस्कृतेः प्रस्तावः भवति तदा ऐदम्प्राथम्येन उपादीयते संस्कृतम् इति नाम। संस्कारदानमपि शिक्षणस्य प्रमुखं लक्ष्यं भवति इत्यतः सहजतया शिक्षणक्षेत्रे अपि संस्कृतस्य स्थानम् अतिविशिष्टम् अस्ति एव ।

समग्रस्य शिक्षणक्षेत्रस्य परिशीलनात् स्पष्टं भवति यत् सर्वेषु अपि कालेषु संस्कृतक्षेत्रे पाठ्यवस्तु भाषास्वरूपं च समानं न आसीत् इति। सूत्रकारादीनां काले सूत्राणि कारिकादीनि च गुरुभिः बोध्यन्ते स्म व्याख्यानावलम्बनं बिना एव । गुरोः बोधनात् एव शिष्यैः सूत्रादीनाम् आशयः अवगम्यते स्म। अग्रिमे काले व्याख्यानानि आगतानि । व्याख्यानानां द्वारा सूत्रादीनाम् आशयस्य अवगमनम् आरब्धम् । ततः व्याख्यानानां व्याख्याः अपि आगताः । मूलग्रन्थानां सारस्य सङ्ग्रहाय अपि प्रयासः आरब्धः । शास्त्रप्रवेशात् पूर्वं सामान्यभाषापरिचायनाय प्रयासाः अपि आरब्धाः ।

आधुनिके काले तु संस्कृतपरिचयप्रदानमात्रमपि आरब्धम् । एवं कालानुगुण्येन संस्कृतशिक्षणक्षेत्रे अनेकविधानि परिवर्तनानि जातानि । तेनैव सह बोधनाय उपयुज्यमानायाः भाषायाः स्वरूपे अपि परिवर्तनानि जातानि ।

संस्कृतं भारतीयतत्त्वज्ञानस्य आधारभूता भाषा अस्ति। एषः आधारः यथा विषयाणाम् अवगतये ग्राहकताम् आदधाति तथा स्वस्य विषये तन्नाम संस्कृतभाषाविषये ग्राह्यताम् अपि पोषयति।

अतः एव भारतीयमनीषायाः सर्वविधा अभिव्यक्तिः अनया भाषया एव अभूत्। किं च तत्तेषां शास्त्राणाम् अध्ययनाध्यापनविधिः अपि संस्कृतभाषामुखेन एव प्रचलितः आसीत् इति प्रायः प्रमाणितमिदं तथ्यम्। स च शास्त्रकाव्यादिगतविषयाणां सम्प्रेषणविधिः सरलया संस्कृतभाषया एव आसीत्। एषा भाषा दुरूहा क्लिष्टा च केवलैः प्रौढमतिभिः विद्वद्भिरेव ग्राह्या' इति प्रचारं विधाय आङ्ग्लशासकैः संस्कृतभाषा लोकव्यवहारतः न केवलं दूरं गमिता, अपि तु 'एतस्याः प्रयोगे कृते पश्चाद्भाविता आगमिष्यति, एतद्भाषया निवद्धेषु ग्रन्थेषु न किमपि तत्त्वं, न च किमपि तथ्यम्' इत्यादयः भ्रान्तयः अपि जनमनसि आरोपिताः । अतः तस्मिन् काले विद्वद्भिः स्वप्रयवेन निष्ठया च शास्वसंरक्षणविधौ प्रवर्तमानैः सद्भिरपि एषा भाषा क्रमशः उपेक्षाभूमौ पातिता अभवत्।

शोधोद्देश्यानि (objectives) :

- संस्कृतं तु सरलम् (Simple) एव अस्ति। किन्तु बहोः कालात् बहुभिः कारणैः एतस्य व्यवहारमुखस्य स्थाने साहित्यिकमुखम् एव जनानां पुरतः प्रदर्शितम् अस्ति।
- अधुना लोकव्यवहाराय तस्य व्यवहारमुखस्य प्रदर्शनस्य आवश्यकता अस्ति।येन संस्कृतं कठिनम् इति दुष्प्रचारस्य नाशः स्यात् ।

- विश्वपटले संस्कृतं भारतस्य प्रतिष्ठायाः कारणमस्ति । किन्तु संस्कृतस्य विषये पूर्वाग्रहवशात् केचन जनाः संस्कृतं कठिनं, मृतं, नीरसम् अप्रासङ्गिकम् च इत्यादिरूपेण आक्षेपं कुर्वन्ति।
- संस्कृतकक्षायामपि शिक्षणमाध्यमः, पाठयोजनायाः अनिश्चयः, अल्पसंसाधनानि, मूल्याङ्कनशैथिल्यं चेत्यादीनि समाह्वानानि भवन्ति ।
- अतः आवश्यकमस्ति यत् शिक्षकः सरल मानक संस्कृतेन संस्कृतशिक्षणं कृत्वा संस्कृतेन संस्कृतं पाठयेत्। अनेन अनेकासां समस्यानां समाधानं स्वतः भविष्यति

शोधविधिः (Research Methodology)

एतस्मिन् शोधाध्ययने वर्णनात्मकस्य (सर्वेक्षणात्मकस्य) अनुसन्धानस्य अन्वर्थनं विधाय तुलनात्मक सहसम्बन्ध-विषय- विश्लेषणात्मकाः प्रविधयः अनुकृताः सन्ति ।

सरलमानकसंस्कृतम् :

भारतशासनस्य सदिच्छया सरल-मानक संस्कृतस्य स्वरूपं निर्धारयितुं राष्ट्रियसंस्कृतपरिषद् रचिता आसीत्। अस्याः परिषदः दायित्वम् आसीत् यदेषा दैनन्दिनव्यवहारस्य विविधक्षेत्रेषु उपयोक्तुं योग्यस्य सरल-मानक-संस्कृतस्य स्वरूपं निर्धारयेदिति। २०१८ तमे वर्षे एन. गोपालस्वामिमहोदयस्य अध्यक्षतायां सरल-मानक-संस्कृतम् इति नाम्ना अस्याः परिषदः परामर्शानां प्रतिवेदनं प्रकाशितं जातम्।

प्रतिवेदने स्पष्टं कृतं यत् 'सरलं संस्कृतम्' इत्यस्य संस्कृतस्य सरलीकरणम् (Simplifying) इति आशयः नास्ति।

सरलसंस्कृतम् :

संस्कृतं कठिनम् इति भावः अद्य लोके यदि स्यात् तर्हि तत्र कारणं सा सामान्यैः जनैःप्राप्यमाणा नास्ति इत्येव । अतः संस्कृतसम्बद्धस्य कठिनताभावस्य निवारणार्थं स्थितः एकः एव उपायः सरलतायाः प्रदर्शनम् । 'संस्कृतं सरलम्' इति भाषणशतेनापि न किमपि प्रयोजनम्। यदि सरलतामुखं दर्शेत तर्हि सहजतया 'संस्कृतं सरलम्' इति भावः जागरितः स्यात् । यदि अयं भावः सर्वत्र भवेत् तर्हि संस्कृतक्षेत्रे महत् परिवर्तनमेव स्यात् ।

यदि शिक्षणक्षेत्रे सरलसंस्कृतस्य अन्वयः स्यात् तर्हि कोटिशः छात्राः उपकृताः भवेयुः । स्वीयान् भावान् संस्कृतेन अभिव्यञ्जयितुं समर्थानां तेषाम् आत्मविश्वासः वर्धेत । अद्य शिक्षणक्षेत्रे सरलसंस्कृतस्य अभावः दृश्यते इत्यतः छात्रेषु आत्मविश्वासः न दृश्यते। कानिचन वर्षाणि संस्कृतम् अधीत्य अपि संस्कृतेन भावाभिव्यञ्जने असमर्थाः ते आत्मग्लानिम् अनुभवन्ति । यदि पाठ्यपुस्तकानि सरलसंस्कृतेन भवेयुः, यदि च बोधनं सरलसंस्कृतेन स्यात् तर्हि संस्कृतं पठतां सङ्ख्यायामपि महती वृद्धिः भवेत् ।

सर्वे जनाः विद्यालयशिक्षणे संस्कृतं पठितुम् अवसरं न प्राप्नुवन्ति । ये तादृशम् अवसरं प्राप्तवन्तः स्युः तेऽपि अल्पाः एव । तेन अध्ययनेन न सन्तुष्टाः भवन्ति ते। अतः तेऽपि उद्योगादिप्राप्तेः अनन्तरं संस्कृतं पठितुम् इच्छन्ति । एवं संस्कृतं पठितुम् इच्छतां प्रौढानां सङ्ख्या अपि न अल्पा। एते यदि सरलसंस्कृतद्वारा संस्कृताध्ययनाय अवसरेप्राप्नुयुः तर्हि अपि संस्कृतक्षेत्रे अनितरसाधारणं परिवर्तनं सम्भवेत् ।

संस्कृताभिमानिनां सङ्ख्या अपारा। तेऽपि असकृत् संस्कृतं श्रोतुम् इच्छन्ति । संस्कृताभिमानिनः सर्वेऽपि संस्कृतेन स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुम् इच्छन्ति । सरलसंस्कृतस्य परिचयः यदि तेषां स्यात् तर्हि तेऽपि अल्पेन एव परिश्रमेण स्वाभिप्रायं संस्कृतेन प्रकाश्य आत्मतृप्तिं प्राप्नुयुः, संस्कृतस्य समाराधकाः भवेयुः ।

मानकं संस्कृतम् :

'सरलं मानकं च संस्कृतं प्रयोक्तव्यम्' इत्यत्र 'मानकम्' इति पदेन - पाणिनीयपद्धत्या सम्मतमेव संस्कृतं मानकम् इति स्वीकरणीयम् ।

एतद् मानकं संस्कृतं यथाशक्ति अखिलभारतीयस्तरे सर्वत्र समानायाः अवगमनयोग्यतायाः पालकं भविष्यति। अतः एकस्य वस्तुनः निर्देशाय अनेकेषु पदेषु सत्सु, किमपि एकमेव पदं स्वीकरणीयं,यच्च समग्रे अपि भारते समानम् अर्थ दद्यात्। मानकसंस्कृते प्रादेशिकभाषायाः अनपेक्षितः प्रभावः न भविष्यति।

सरलमानकसंस्कृतस्य सामान्यनियमाः

- अजन्तेषु हलन्तेषु च स्थिताः सामान्यशब्दाः प्रयोक्तव्याः, केचन सर्वनामशब्दाः च।
- संज्ञाशब्दाः, जातिगुणवचकाः शब्दाः, ल्युट् घञ्-अच्-क्तिन्-प्रभृतयः शब्दाः, भाववाचकाः शब्दाः, सम्बन्धवाचकाः शब्दाः सङ्ख्यावाचकाः पूरणप्रत्ययान्ताः च शब्दाः इत्यादयः। दशसु लकारेषु लट्-लोट्-लृट्-लकाराः प्रयोक्तव्याः। भूतकाले क्त-क्तवत्वोः प्रयोगः भवितुम् अर्हति। प्रगतस्तरे विधिलिङ्-लकारः लङ्-लकारः (उपसर्गरहितधातूनाम्) च प्रयोक्तुं शक्यः।
- धातुषु प्रथम-चतुर्थ-षष्ठ-दशमगणेषु (१, ४, ६. १०) पठिताः परस्मैपदिनः धातवः प्रयोक्तव्याः। अन्यगणीयानाम् अपेक्षायां सत्यां ल्युडन्तेन सह भाववाचकप्रत्यययुक्तेन अन्येन सह वा 'करोति' इत्यस्यप्रयोगः कर्तुं शक्यः। आत्मनेपदस्थले अपि एवमेव भवितुम् अर्हति। (औचित्यम् अनुसृत्य प्रयोगःनिर्णेतव्यः) उदा शेते शयनं करोति।
- सोपसर्गधातूनां प्रयोगतः कांश्चन एवं धातून् अवलम्ब्य बहूनि क्रियापदानि निर्मातुं शक्यानि।
- करोति-जानाति-गृह्णाति-अस्ति-ददाति रोचतेप्रभृतयः विशेषधातुत्वेन प्रयोक्तव्याः।
- क्त्वा-तुमुनादयः प्राथमिकस्तरे, ल्यप्-शत्रादयः प्रगतस्तरे च प्रयोक्तुं शक्याः।
- 'आगम्यताम्' इत्यादयः यत्र यत्र शक्यं तत्र सर्वत्र अव्ययपदानां प्रयोगः चिन्तनीयः।
- प्रयोगयोग्यः स्तरः मनसि स्थापनीयः। (तदा तु अवगमनयोग्यता तु सिद्धा भवेत् एव। अतः शब्दानां व्याकरणनियमानां वा स्वीकरणावसरे प्रयोगयोग्यत्वं प्राथम्यम् आवहेत्। अपवादरहिताः एवं नियमाः प्रशस्यन्ते। अथवा अल्पापवादयुक्ताः वा नियमाः स्वीकर्तव्याः। अपवादबहुलाः नियमाः काठिन्याय भवन्ति।

निष्कर्षः -

संस्कृतस्य विषये पूर्वाग्रहवशात् केचन जनाः संस्कृतं कठिनं, मृतं, नीरसम् अप्रासङ्गिकम् च इत्यादिरूपेण आक्षेपं कुर्वन्ति।

अतः आवश्यकमस्ति यत् शिक्षकः सरल मानक संस्कृतेन संस्कृतशिक्षणं कृत्वा संस्कृतेन संस्कृतं पाठयेत्। फलतः संस्कृतंस्य व्यावहारिकं रूपं लोके आगमिष्यति एवं च अस्माकं संस्कृतेः अपि संरक्षणं भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थसूची :

१.श्रवण संस्कृति, प्रोफेसर डॉ.विमलकीर्ति, प्रकाशन -१ जनवरी २०२२

२.संस्कृतशिक्षणम्-नवीनप्रविधयश्च, डॉ.च.ल.ना. शर्मा, प्रथमं संस्करणम् : १९९६

३.संस्कृतशिक्षणभूमिका, प्रो.श्रीनिवासः वरखेडी, प्रथमं संस्करणम् : २०२२

****

भारतीय संस्कृति में गुरु का स्थान

-अंकित शर्मा
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्ष

शोध का सार

भारतवर्ष की अपनी अनेक विलक्षणता एवं विशेषताएं हैं जिनके कारण प्राचीन काल से आज तक वह विश्व का आकर्षण का कारण रहा । उन अनेक विशेषताओं में से एक है गुरु परंपरा । भारत की एक अपनी वस्तु है और वास्तुतः आध्यात्मिक ज्ञान की ज्योति को जलाएं रखने का यहीं प्रमुख आधार है । अतः इस शोधलेख के माध्यम से हम गुरु के स्थान एवं महत्व को जानने का प्रयास करते हैं।

भूमिका

आध्यात्मिक ज्ञान के सागर में आज प्रलय आ जाने के कारण गुरु की महिमा की मेरा चैन हो गई है । गुरु पूजा एक व्यक्ति की पूजा के रूप में दिखाई पड़ती है और यह परंपरा व्यक्तिवाद के रूप में सामने आ जाती है । किंतु यह भ्रम है गुरु परंपरा तो सृष्टि के आदि से चली आ रही है और परम आदि गुरु सृष्टि करता ने इसी परंपरा के द्वारासृष्टि का निर्माण में किया है । अतएव यह भी निश्चय है कि सृष्टि के अंत तक निरंतर यह चलती रहेगी क्योंकि यह परंपरा टूट जाने का अर्थ है ज्ञानदीप का एकाएक बुझ जाना ही होगा । प्रत्यक्ष ज्ञान का एकमात्र साधन यही है ।

सांकेतिक शब्द

तैत्तिरीयउपनिषद (तै.उ)

शोध के उद्देश्य

गुरु का महत्व

आधुनिक छात्रों का गुरुओं के प्रति सम्मान एवं श्रद्धा ।

गुरु के स्थान और महत्व के प्रति जागरूकता ।

शोधविधि

सनातन अवधारणा के अनुसार इस संसार में मनुष्य को जन्म भले ही माता-पिता देते हैं लेकिन मनुष्य का सही अर्थ गुरु कृपा से ही प्राप्त होता है **(आचार्यदेवो भव -तै.उ)** वेदों में आचार्य (गुरु) को देव के समान माना गया है।

इसी भाव से हिंदू धर्म ग्रंथो में गुरु की अलौकिक महिमा गाई गई है। संस्कृत साहित्य से भक्ति काल के हिंदी कवियों तक, अव्यक्त ब्रह्म के पद पर और किन्ही ने इन्हें श्रेष्ठ तरह आसीन कराया है। जैसे :—

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु ,गुरु देवो महेश्वरः ।
गुरुस्साक्षात परब्रह्म ,तस्मै श्री गुरुवे नमः ।।-स्कंद पुराण,

इस श्लोक के माध्यम से गुरु की तुलना ब्रह्मा,विष्णु और महेश शिव से की गई है। अर्थात् गुरु को सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मा की उपाधि दी गई है साक्षात गुरु ही ब्रह्म है।

क्या गुरु कहलाने वाले सभी व्यक्ति ब्रह्म पद प्राप्त ही होते हैं ? क्या उस नाम पर दम्भ या पाखंड नहीं फैलाया जा रहा है ? आदि प्रश्न यहां पर अप्रासंगिक है।

"जड चेतना गुण दोष मय " तो करतार (ईश्वर) ने किया ही है। कभी दोष की मात्रा अधिक होती है तो कभी गुण की किंतु अध्यात्मज्ञान की जिसे एक झलक मात्र भी मिल गई होती है। उसे इस बात पर दृढ़ विश्वास हो जाना आवश्यक है कि परमात्मा उसकी देखरेख करने वाले हैं। और जब एक सच्चे गुरु को उसके पास पहुंचा देना वे आवश्यक समझेंगे तो वैसा संयोग आप ही आप उपस्थित हो जाएगा।

पुराणों में भी गुरु की महिमा कुछ इस प्रकार से की गई है :—

ध्यानमूलं गुरुमूर्तिः ,पूजामूलं गुरुपदम्।
मन्त्रमूलं गुरुः वाक्यं , मोक्षमूलं गुरुकृपा ।। स्कंद पुराण

अर्थात :— ध्यान का मूल गुरु का रूप है , पूजा का मूल गुरु के चरण हैं, मंत्र का मूल गुरु का शब्द है, मुक्ति का मूल गुरु की कृपा है।

गोस्वामी तुलसीदास जी रामायण का प्रारम्भ मात्र गुरु वन्दना से करते हैं। वन्दना भी गुरुदेव का नहीं, उनके 'पद पद्म परागा' का। इतना साहस कहाँ कि गुरुदेव भर की पूजा करे, जब उनके चरण भी नहीं उसके रज कण में संजीवनी बूटी की महत्ता है, बल्कि जो 'शम्भु तनु विभूति ' के समान विमल है। ' मानस 'में उस रज गण के अलौकिक गुणों का अवलोकन किया जा सकता है।वे गुरुजी कैसे हैं !

"कृपा सिन्धु नर रूप हरि'' बल्कि भक्त शिष्य के दृष्टिकोण से उनमें एक विशेषता भी है कि "महा मोह तमपुञ्ज, जासु वचन रविकर निकर ।" स्वयं हरि किसी साधक में अज्ञानतम दूर करने की प्रेरणा देते हैं, परन्तु गुरुदेव तो स्वयं सूर्य के समान उसका कारण बन जाते हैं। बल्कि हरि की पहचान करवाने की शक्ति अथवा कला गुरु के पास ही है: -

वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं शङ्करूपिणम्।
यमाश्रितो हि वक्रोऽपि चन्द्रः सर्वत्र वन्द्यते।। रामाचारितमानस

ज्ञानमय, नित्य, शंकररूपी गुरु की मैं वन्दना कर हुँ, जिनके आश्रित होने से ही टेढ़ा चन्द्रमा भी सर्वत्र वन्दितहोता है। (यहां गुरु की तुलना शिव जी से की गई है)

इसी भाव से ओत प्रोत होकर महात्मा कबीरदासजी ने खुला फैसला करके तर्क के साथ गुरु को गोविन्द से ऊँचा सिद्ध कर दिखाया-

गुरु गोविन्द दोऊ खड़े काके लागू पांय।
बलिहारी गुरुदेव की ,जिन गोविन्द दियो बताय ॥ कबीर दोहावली

गुरु और गोविन्द यदि किसी अवसर पर एक साथ मिल जायं ,तो पहले किनका अभिवादन किया जाय ! अपने प्रश्न का आप ही उत्तर देते हैं कि गुरु की जय जयकारहो जिन्होंने गोविन्द को प्रत्यक्ष करा दिया। जिस गुरु की इतनी मर्यादा है ,उस गुरु की जय हो।

निष्कर्ष

वैदिक काल से आधुनिक काल तक सदा सर्वदा गुरुओं की महानता रही है समय-समय पर अनेक गुरुओं ने हमारा मार्गदर्शन किया है। लेकिन आधुनिक काल की विडंबना यह है कि लोग गुरु के स्थान एवं महत्वता को नहीं पहचान पा रहे हैं। इस लेख के माध्यम से गुरु की महानता एवं उसे स्थान के महत्व को बताने का प्रयत्न किया जा रहा है

संदर्भिक ग्रंथ

* तैत्तिरीय उपनिषद।
* स्कंद पुराण।
* रामचरितमानस।
* कबीर दोहावली।

पादटिप्पणी

* (आचार्यदेवो भव) तैत्तिरीयउपनिषद // शिक्षावल्ली का यह ग्यारहवाँ अनुवा है ॥
* (गुरु ब्रह्मा .... गुरवे नमः) स्कन्दपुराण में ब्रह्म संहिता के उत्तरकाण्ड के गुरुगीता का श्लोक संख्या 1.46।
* (ध्यान मूलं .... गुरु कृपा) स्कन्दपुराण में ब्रह्म संहिता के उत्तरकाण्ड के गुरुगिता का श्लोक संख्या 1.74
* (वन्दे बोद्धव्यं ....सर्वत्र वन्द्यते) श्री तुलसीदास रचित रामचरितमानस बालकांड — श्लोक संख्या ॥ 3 ॥
* (गुरुगोविंद ...... दियो बताय) कबीर दोहावली, बाल लीलाएं दोहा संख्या ॥ 2 ॥

****

भारतीय दार्शनिक विचारधारा में पञ्चमहाभूतों का महत्व

-अरुण पधान

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्ष

शोध का सार:-(Abstract)

आधुनिक युग में मानव सांसरिक सुख को प्राप्त करने के लिए सतत् प्रयास कर रहा है। वह सुख कि कामना के लिए प्रयाश तो करता है .परतु विफल हो जाने पर ईश्वर प्रकृति तथा अपने आप को कोसता रहा है। मनुष्य अपनेसफलता विफलता के मध्य उसके पास जो अमूल्य वस्तु है .वह उसका अनजाने में अनदेखा किया ,फलतःवह सर्वदादुःखी हि रहा। जीवन के अमूल्य क्षण जो प्रकृति ही हमे देती है, उसे देखने व महत्वत्ता को समझने के लिए मनुष्य उत्सुक नहीं है। प्राचीनदार्शनिकों ने इन पंचमहाभूत (क्या, क्यों) है, इनका चित्रण अपने महानपाण्डित्य ज्ञान से दर्शन के माध्यम से मनुष्यों को अर्पीत किया। इन पंचमहाभूतोंका हमारे जीवन में क्या महत्व है,हम इस शोधलेख से जानने काप्रयास करते हैं।

सङ्केतशब्द (key world's)

ऋग्वेद (ऋ.वे) पुराणम् (पु), (मनो-वै-प्र) अथर्ववेदः (अ.वे_), वैदिकवाङ्मय ग्रन्थ।

भूमिका (introduction)

पंचमहाभूतों पर आश्रित यह जगत प्रकृति कि से सर्वगुण संपन्न है। यह पंचमहाभूत आस्तिक - नास्तिक , वेद -पुराण उपनिषद आदि पवित्र धर्मग्रंथ आदि काल से इनके व्याख्यान करते आए हैं। यह प्रकृति आदि पंचमहाभूत क्रमशः समस्त प्राणियों के मंगल में सदैव तत्पर रहते हैं। हिंदू धर्म ग्रंथो में तो इन्हें देव के रूप में संबोधित करते हैं। वेद इनके गान करते हैं, तो भारतीय दर्शनों व जीवन में इनकी सार्थकता तथा महत्वता अग्रगण्य है।

शोध के उद्देश्य (Objectives)

१.प्रकृति आदि पंचमहाभूतों का महत्व।

२.प्रकृति का मानवों के प्रति स्नेह प्रेम पूर्ण भावना।

३.प्रकृति में विद्यमान शैक्षिक तत्वों का संचयन करके लोकसहाय भावनाओं का लेखन।

शोधविधि --Research methodology

प्रकृति के रूप में हम पृथ्वी जल अग्नि वायु आकाश को देखते हैं।

पृथ्वी -

ऋग्वेद की एक रिचा में पृथ्वी के बारे में लिखा गया है कि सूर्य उसे चारों ओर से घर कर उसे पर क्रमशः प्रकाश डालता है। _ऋग्वेद_

माता भुमिः पुत्रोऽहं पृथीव्याः - (पृथ्वीसुक्त)

माता मेरा भूमि और मैं पृथ्वी का पुत्र हूं यह वेद कहते हैं।

पुराणों में शेष सैया पर विराजमान विष्णु स्वयं दशावतार सहित इस पृथ्वी पर जन्म में हुए हैं—

`पुराण`

वराह अवतार में ईश्वर पृथ्वी की रक्षा किए हैं ऋषि मुनि गण पृथ्वी को माता कहकर संबोधित करते हैं। हमारे सौर जगत के नवग्रह में पृथ्वी में ही जीव का जीवन संभव होता है।

`जल`

या सृष्टिः स्त्रष्टुराध्या (अ.भि .मं-१.१)

शिव के अष्टम अवतार वर्णन में कालिदास जल से ही जीवन की उत्पत्ति मानते हैं। आधुनिक विज्ञान भी पहले जल से ही सृष्टि की उत्पन्न मानते हैं। बिन ा जल के जीवन संभव नहीं यह सभी प्राण धारी को समझना चाहिए। हमारे पवित्र हिंदू धर्म ग्रंथो में गंगा जमुना कृष्ण कावेरी गोदावरी जैसे महान तीर्थ का वर्णन किया गया है।

अग्नि

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। (ऋ.वे)

अग्नि महर्षि के द्वारा रची गई ऋग्वेद की सभ्यता में प्रथम कांड के प्रथम मंत्र मेंइस मंत्र का उच्चारण किया गया। इस क्रम से ऋग्वेद के पहले मंत्र की आरंभ होता है।योग शास्त्र में जठराग्नि को अग्नि सदृश मानते हैं जिससे हम जीवन जीते हैं।

ओ३म् अग्नेनय सुपथा।(ऋ.वे)

हे अग्नि देव हमें सुपतगामी करें। पंचतत्व में दिवस के देवता सूर्य को मानते हैं। मिश्त्र के देवताओं में भी दिन के देवता का उल्लेख व चित्र मिलता है। यह अग्नि समस्त रोग विनाशकारी है।

वायु

जिसके बिन जीवन संभव नहीं हो सकता वह वायु है। सभी प्राण धारी जीव वायु के बिना जीवन निर्वहित नहीं कर सकेंगे।

यमाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः।।(अ.शा)

जो सभी जीवो के बीज है वह वायु है। हमारे प्राचीन धर्म ग्रंथो के अनुसार हनुमान जी के पिता वायु देव हैं। यह वायु समस्त जीवन शक्तियों के आधार व मूलतत्व है।

आकाश

या स्थिता व्याप्यविश्वम् (अ. शा)

जो सभी विश्व में व्याप्त है वह आकाश है। आकाश वर्षा रूपी बादल को धारण कर प्रजा का पालन पोषण करती है। आकाश से सारे मनुष्य सीख लेनी चाहिए कि हृदय बड़ी रखनी चाहिए। यह पंचमहाभूतों को योगी -ऋषि -मुनि- मानव प्रतिदिन स्मरण कर इनकी कृतज्ञता ज्ञापन करनी चाहिए।

शोध का निष्कर्ष –

मानव को प्रकृति व पंचमहाभूतों का महत्व तथाइनके उपयोगीता के वारे में सारे मनुष्य जाने व जीवन के प्रकृति का देन क्या है यह जानना चाहिए।दैनिक जीवन में इनकी कृतज्ञता ज्ञापन करनी चाहिए। पंचमहाभूतों का दैव स्वरुप को ध्यान में रखकर इनकी श्रेष्ठता गुण को समझकर मनुष्य अपने गुणों व कार्यों को, प्रकृति जैसे परोपकार के लिए कार्य करती है वैसे मनुष्य को परोपकारी जीवन निर्वाह करनी चाहिए।

सन्दर्भ ग्रन्थसुचि (Bibliography)

१.ऋग्वेद

२.अथर्ववेद

३.पुराण

४.अभिज्ञानशाकुन्तलम्

५.वैदिकग्रन्थ आदि ॥

पादटिप्पणि (Footnotes)

अग्निमीळे पुरोहितं -ऋग्वेद- १.१।

माताभुमिः पुत्रोऽहम्-पृथ्विसुक्त-अथर्ववेद-द्वादश अध्याय।

या सृष्टिः स्त्रष्टुराध्या - अभिज्ञान शाकुन्तलम् -मंगलाचरण १.१।

ओ३म् अग्नेनय सुपथा – ऋग्वेद।

यमाहुः सर्ववीज प्रकृति - अभिज्ञान शाकुन्तल १.

****

पुरुषार्थ चतुष्टय

-डोनालिका दास
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्ष

शोधसार–

पुरुषार्थ से तात्पर्य मानव के लक्ष्य या उद्देश्य से है ('पुरुषैर्थ्यते इति पुरुषार्थः') । पुरुषार्थ = पुरुष+अर्थ =पुरुष का तात्पर्य विवेक संपन्न मनुष्य से है अर्थात विवेक शील मनुष्यों के लक्ष्यों की प्राप्ति ही पुरुषार्थ है । प्रायः मनुष्य के लिये वेदों में चार पुरुषार्थों का नाम लिया गया है – धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष। इसलिए इन्हें 'पुरुषार्थचतुष्टय' भी कहते हैं। महर्षि मनु पुरुषार्थ चतुष्टय के प्रतिपादक हैं।

चार्वाक दर्शन केवल दो ही पुरुषार्थ को मान्यता देता है- अर्थ और काम। वह धर्म और मोक्ष को नहीं मानता । महर्षि वात्स्यायन भी मनु के पुरुषार्थ-चतुष्टय के समर्थक हैं किन्तु वे मोक्ष तथा परलोक की अपेक्षा धर्म, अर्थ, काम पर आधारित सांसारिक जीवन को सर्वोपरि मानते हैं । योगवासिष्ठ के अनुसार सद्जनो और शास्त्र के उपदेश अनुसार चित्त का विचरण ही पुरुषार्थ कहलाता है ।

भूमिका–

भारतीय मनीषियों ने जीवन को चार पुरुषार्थों में बाँटा है- धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष। इन्हीं को पुरुषार्थ शब्द से अभिहित किया जाता है । धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की समष्टि को पुरुषार्थचतुष्टय कहते हैं । यह चारों पुरुषार्थ मनुष्य और समाज दोनों से सम्बद्ध हैं । पुरुषार्थों के माध्यम से मनुष्य अपने भौतिक तथा आध्यात्मिक सुखों के मध्य सम्बन्ध स्थापित करता है। शास्त्रों में भौतिक सुखों, धन प्राप्ति, पुत्रोत्पत्ति आदि को क्षणिक माना गया है। यहाँ सुख वही माना गया है जिसे पाने के बाद कभी दुःख की अनुभूति न हो । धनप्राप्ति, पुत्रोत्पत्ति आदि दुख रूप में भी परिणत होते हैं, अतः शास्त्रकारों ने नित्य, निरतिशय मोक्ष को ही सुख माना है । लौकिक सुख सर्वथा त्याज्य न होकर भी, परम सुख नहीं हैं इसलिये भारतीय परम्परा उनमें अत्यधिक आसक्ति की पक्षधर नहीं है । पुरुषार्थचतुष्टय के अध्ययन के क्रम में आप धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष के स्वरूप का अध्ययन करेंगे तथा भारतीय संस्कृति में उनके महत्त्व को समझेंगे।

पुरुषार्थ चतुष्टय –

भारतीय संस्कृति में इन चारों पुरूषार्थो का विशिष्ट स्थान रहा है । पुरुषार्थ चतुष्टय का सिद्धान्त भारतीय संस्कृति की महत्त्वपूर्ण विशेषता है । इस सिद्धान्त की संरचना भारत के ऋषियों, मुनियों और विद्वज्जनों ने मानव-जीवन के आध्यात्मिक को दृष्टि में रखकर की थी । वस्तुतः प्राचीन काल के भारतीय विचारकों ने मनुष्य के जीवन को आध्यात्मिक, भौतिक और नैतिक दृष्टि से उन्नत करने के निमित्त पुरुषार्थ की योजना की थी । जीवन में भौतिक सुख के साथ-साथ आध्यात्मिक सुख भी महत्त्वपूर्ण माना गया है । वस्तुतः भौतिक तथा आध्यात्मिक दोनों जीवन परस्पर सम्बद्ध हैं । धर्म अर्थ काम ये तीनों पुरुषार्थ को अच्छी तरह कर लेने से ही मोक्ष की प्राप्ति सहज हो जाती है ।

धर्म-

प्राचीन काल में ही भारतीय मनीषियों ने धर्म को वैज्ञानिक ढंग से समझने का प्रयत्न किया था। धर्म का विवेचन करते समय समझाया गया है कि धर्म वह है जिससे अभ्युदय और निःश्रेयस की सिद्धि हो-

यतो अभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः। (कणाद, वैशेषिकसूत्र, १.१.२)

'अभ्युदय' से लौकिक उन्नति का तथा 'निःश्रेयस' से पारलौकिक उन्नति एवं कल्याण का बोध होता है। अर्थात जीवन के ऐहिक और पारलौकिक दोनों पक्षों से धर्म को जोड़ा गया था। धर्म की इससे अधिक उदार परिभाषा और क्या हो सकती है? धर्म शब्द का अर्थ अत्यन्त गहन और विशाल है। इसके अन्तर्गत मानव जीवन के उच्चतम विकास के साधनों और नियमों का समावेश होता है।

धर्म कोई उपासना पद्धति न होकर एक विराट और विलक्षण जीवन-पद्धति है। यह दिखावा नहीं, दर्शन है। यह प्रदर्शन नहीं, प्रयोग है। यह चिकित्सा है मनुष्य को आधि, व्याधि, उपाधि से मुक्त कर सार्थक जीवन तक पहुँचाने की। यह स्वयं द्वारा स्वयं की खोज है। धर्म, ज्ञान और आचरण की खिड़की खोलता है। धर्म, आदमी को पशुता से मानवता की ओर प्रेरित करता है। अनुशासन के अनुसार चलना धर्म है। हृदय की पवित्रता ही धर्म का वास्तविक स्वरूप है। धर्म का सार जीवन में संयम का होना है।

अर्थ-

मनुष्याणां वृत्तिः अर्थः। (कौटिल्यीय अर्थशास्त्र)

अर्थात जो भी विचार और क्रियाएं भौतिक जीवन से संबंधित है उन्हें 'अर्थ' की संज्ञा दी गयीहै।

धर्म के बाद दूसरा स्थान अर्थ का है। अर्थ के बिना, धन के बिना संसार का कार्य चल ही नहीं सकता। जीवन की प्रगति का आधार ही धन है। उद्योग-धंधे, व्यापार, कृषि आदि सभी कार्यो के निमित्त धन की आवश्यकता होती है। यही नहीं, धार्मिक कार्यो, प्रचार, अनुष्ठान आदि सभी धन के बल पर ही चलते हैं। अर्थोपार्जन मनुष्य का पवित्र कर्त्तव्य है। इसी से वह प्रकृति की विपुल संपदा का अपने और सारे समाज के लिए प्रयोग भी कर सकता है और उसे संवर्द्धित व संपुष्ट भी। पर इसके लिए धर्माचरण का ठोस आधार आवश्यक है। धर्म से विमुख होकर अर्थोपार्जन में संलग्न मनुष्य एक ओर तो प्राकृतिक सम्पदा का विवेकहीन दोहन करके संसार के पर्यावरण संतुलत को नष्ट करता है और दूसरी ओर अपने क्षणिक लाभ से दिग्भ्रमित होकर अपने व समाज के लिए अनेकानेक रोगों व कष्टों को जन्म देता है। धर्म ने ही हमें यह मार्ग सुझाया है कि प्रकृति से, समाज से हमने जितना लिया है, अर्थोपार्जन करते हुए उससे अधिक वापस करने को सदैव प्रयासरत रहें।

शास्त्रों ने अर्थ को मानव की सुख-सुविधाओं का मूल माना है। धर्म का भी मूल, अर्थ है (चाणक्यसूत्र १/२)। सुख प्राप्त करने के लिए सभी अर्थ की कामना करते हैं। इसलिए आचार्य कौटिल्य त्रिवर्ग में अर्थ को प्रधान मानते हुए इसे धर्म और काम का मूल कहा है। भूमि, धन, पशु, मित्र, विद्या, कला व कृषि सभी अर्थ की श्रेणी में आते हैं। इनकी संख्या निश्चित करना सम्भव नहीं है

क्योंकि यह मानव जीवन की आवश्यकताओं पर निर्भर करती है। मनुष्य स्वभावतः कामना प्रधान होता है, यह कहना भी गलत नहीं होगा वह कामनामय होता है। इन सभी कामनाओं की पूर्ति का एक मात्र साधन अर्थ है। आचार्य वात्स्यायन 'अर्थ' को परिभाषित करते हुए विद्या, सोना, चांदी, धन, धान्य गृहस्थी का सामान, मित्र का अर्जन एवं जो कुछ प्राप्त हुआ है या अर्जित हुआ है उसका वर्धन सब अर्थ है।

काम-

महर्षि वात्स्यायन के अनुसार, श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा घ्राणानामात्म संयुक्ते नमन साधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्यतः प्रवृतिः कामः। स्पर्शविशेषविषयात्तवस्यामिमानिकसुखानुविद्धा। फलवत्यर्थप्रलीतिः- प्राधान्यात्कामःतंकामसूत्रान्नगरिकजनसमवियच्च प्रतिपद्येत।

एषां समवाये पूर्वः पूर्वो मरियान् अर्थस्व राज्ञः । तन्मूलवाल्लोकयात्रायाः। वेश्यायाश्चेतित्रिवर्गप्रतिपत्तिः।

अर्थात् काम ज्ञान के माध्यमों का उल्लेख करते हुये कहा गया है कि आत्मा से संयुक्त मन से अधिष्ठित तत्व, चक्षु, जिव्हा, तथा घ्राण तथा इन्द्रियों के साथ अपने अपने विषय – शब्द, स्पर्श, रूप, रस, तथा गंध में अनुकूल रूप से प्रवृत्ति 'काम' है। इसके अलावा स्पर्श से प्राप्त अभिमानिक सुख के साथ अनुबद्ध फलव्रत अर्थ प्रीतति काम कहलाता है। इसके अलावा अर्थ, धर्म तथा काम की तुलनात्मक श्रेष्ठता का प्रतिपादन करते हुये कहा गया है कि त्रिवर्ग समुदाय में पर से पूर्व श्रेष्ठ है। काम से श्रेष्ठ अर्थ है तथा अर्थ से श्रेष्ठ धर्म है। परन्तु व्यक्ति व्यक्ति के अनुसार यह अलग-अलग होता है। माध्वाचार्य के अनुसार विषयभेद के अनुसार काम दो प्रकार का होता है। इनमें से प्रथम को सामान्य काम कहते हैं। जब आत्मा की शाब्दिक विषयों के भोगने की इच्छा होती है तो उस समय आत्मा का प्रयत्न गुण उत्पन्न होता है। अर्थात आत्मा सर्वप्रथम मन से संयुक्त होती है तथा मन विषयों से। स्रोत, त्वच, चक्षु, जिव्हा तथा ध्राण इन्द्रिय की क्रमशः स्पर्श, रूप, रस, गन्ध में प्रवृत्त होते हैं। काम की इस प्रकृति में न्याय वैशेषिक मत अधिक झलकता है। इसके अनुसार शब्दादि विषयणी बुद्धि ही विषयों के भोग के स्वभाव वाली बुद्धि ही विषयों के भोग वाली स्वभाव वाली होने के कारण उपचार से कम कही जाती है। अर्थात् आत्मा बुद्धि के द्वारा विषयों को भोगता हुआ सुख को अनुभव करता है। जो सुख है, सामान्य रूप से वही काम है।

मोक्ष-

आत्मा को अमर कहा गया है। यह एक नित्य अनादि तत्व है जो बंधन अथवा मुक्ति (मोक्ष) की अवस्था में रहती है। बद्ध अवस्था में इसे अपने कर्मों के अनुसार इसी जन्म अथवा अगले जन्मों में कर्मफल भोगने पड़ते हैं। मनुष्य के अलावा सभी शरीर मात्र भोग योनि हैं, मानव शरीर कर्म योनि है। योगी सद्गुरु के मार्गनिर्देशन में 'विकर्म' द्वारा अपने शुभ-अशुभ कर्मों से ऊपर उठ जाता है और शरीर रहते ही परमात्मा की प्राप्ति कर लेता है। इसे ही योग (आत्मा एवं परमात्मा का मिलन) कहा गया है। अब वह अकर्म की स्थिति में है और इस शरीर में प्राप्त प्रारब्ध भोग को समाप्त कर लेने के बाद वह अपने शरीर से विदेहमुक्त हो जाता है। उसे अब नया जन्म नहीं लेना पड़ता, वह बंधन से मुक्त हो जाता

है। मोक्ष को प्राप्त कर लेना ही आत्मा का मुख्य उद्देश्य है जो कि मानव जीवन की सबसे बड़ी उपलब्धि है।

शोधोद्देश्यानि-

1-भारतीय संस्कृति में पुरुषार्थ चतुष्टय के बारे में जान सकेंगे।

2-धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष के स्वरूप को परिभाषित करने में समर्थ हो सकेंगे।

3-जीवन का परम लक्ष्य इन्ही चार पुरुषार्थों की प्राप्ति है।

4-भारतीय संस्कृति की जीवनदृष्टि को समझ सकेंगे।

5-भारतीय दृष्टि से जीवन मूल्यों की मीमांसा में समर्थ हो सकेंगे।

सन्दर्भग्रन्थसूची–

- भारतीय संस्कृति और कला, वाचस्पति गैरोला, लखनऊ।
- भारतीय संस्कृति, राजकिशोर सिंह, आगरा।
- न्यायदर्शनम् वाराणसी
- भारतीय दर्शन, चन्द्रधर शर्मा, वाराणसी।
- प्राचीन भारतीय कला और संस्कृति, आगरा।
- वेददीपिका, रमाकान्त पाण्डेय, जयपुर।
- वेदान्तसार, वाराणसी।
- सांख्यकारिका, वाराणसी।

सङ्केतशब्दा – धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष।

शोधनिष्कर्ष-

इस इकाई में आपने अध्ययन किया कि पुरुषार्थचतुष्टय में धर्म को सर्वश्रेष्ठ मानते हुये उसे सबसे पहले परिगणित किया गया है। इससे यह स्वयं सिद्ध है कि भारतीय जीवन में धर्म सर्वाधिक महत्वपूर्ण है। धर्म शब्द की निष्पत्ति 'धृ' धारणे धातु से होती है जिसका अर्थ है-धारण करना। जो धारण करता है. वहीं धर्म है। धर्म समाज और प्रजा को धारण करता है, उनके अस्तित्व को सदैव बनाये रखता है। सम्पूर्ण समाज धर्म से ही सचालित होता है। मानव जीवन का द्वितीय पुरुषार्थ 'अर्थ' माना गया है। संकुचित अर्थ में इस शब्द का प्रयोग धन के लिये किया जाता है किन्तु पुरुषार्थ के प्रसंग में यह शब्द व्यापक अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। अर्थ को परिभाषित करते हुये वात्स्यायन ने कहा है विद्या-भूमि-हिरण्य-पशु-धन-धान्य-भाण्डोपस्कर-मित्रादीनाम् अर्जनम्, अर्जितस्य च विवर्धनम् अर्थ। विद्या, भूमि, स्वर्ण, पशु धन, चान्य, बर्तन आदि, काष्ठ तथा लोहे से निर्मित सामान एवं मित्रों का करना तथा अर्जित किये गये की वृद्धि करना "अर्थ" है। काम तीसरे पुरुषार्थ के रूप में परिगणित है। इसका सामान्य अर्थ इन्द्रियों की तृप्ति और वासना से है किन्तु पुरुषार्थ के प्रसंग में यह शब्द अत्यन्त व्यापक अर्थ में प्रयुक्त है। काम शब्द की निष्पत्ति 'कम् धातु से कर्म में 'घञ्" प्रत्यय करने से होती है। भगवान की आराधना से जीव धर्म, अर्थ और काम का उपभोग करता हुआ मोक्ष प्राप्त करता है।

जननी जन्मभूमि

- झुनि नाएक
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्ष

शोधसार (Abstract)

यह काहानी हमारी जन्मभूमि ओडिशा (उत्कल, कलिंग,कोशल आदि) के बारे में काफी जानकारी देता है। कलिंग के लोग बडे बीर और साहसी होते थे। कलिंग की सेना ने सम्राट अशोक की सेना के साथ मुकाबला किया। बहुत लोग मारे गए। मध्यकाल में ओडिशा के गजपति राजाओं ने गंगा से गोदावरी तक अपना राज्य फैलाया था। आज वह गौरव अतीत में डुब गया है। उत्कल भूमि मंदिर मूर्त्तियाँ बनाने की कला में मशहूर थी। यहाँ की चित्रकला तथा अन्य शिल्प कला देश-विदेश में प्रख्यात थी।

सङ्केतशब्दा(Keywords)

ओडेशा का संस्कृति , उत्कलगौरवम्, दोहे

भूमिका (Introduction)

यह दुनिया बडी अजीब है। क्या-क्या नहीं है इसमें। बडे-बडे पहाड हैं। घने जंगल हैं। कलकल करती नदियाँ बहती हैं। झरने झरते हैं। सागर गरजते हैं। किस्म- किस्म के पेड-पौधे, पशु-पक्षी, नर-नारी हैं। भला है तो बुरा भी है। तुलसीदास कहते है कि – ‘’जड चेतन गुन दोषमय बिस्व कीन्ह करतार। संत हंस गुन गहहिं पय परिहारि बारि बिकार॥‘’ अर्थ- विधाता ने इस जड-चेतन विश्व को गुण-दोषमय रचा है, किन्तु संतरूपी हंस दोषरूपी जल को छोडकर गुणरूपी दूध को हि ग्रहण करते हैं। यहाँ जड-चेतन, चर-अचर सब हैं। यह विविधता का भंडार है। अच्छे लोग अच्छाई को चुनते हैं , जैसे हंस दूध पी लेता है,और पानी छोड देता है।

संसार हर पल बदलता भी रहता है। ऋतुएँ बदलती हैं। मौसम कभी सुहावना होता है तो कभी डरावना। कभी जानलेवा गर्मी तो कभी कडाके की सर्दी। जहाँ हरीभरी फसल नाचती है, वहाँ अकाल भी पडता है। आदमी कभी सुख-चैन से जीता है तो कभी दुःखी होता है। कहीं अमीरी है तो कहीं गरीबी। अच्छे दिन जल्दी उड जाते हैं। बुरे दिन हौले-हौले जाते है। लोग कहते हैं की यह जिंदगी भी क्या है ? चार दिन की चाँदनी फिर अँधेरी रात। यह मनुष्य भी अजीब प्राणी है। वह अंधेरी रात से रता नहीं, लडता है। वह हर दुःख को झेलता है, हर दर्द को सहता है। चार दिन की चाँदनी की तलाशमें उन चार दिनों के सुख के लिए, प्रकृति से लडता है। उस पर कब्जा जमाना चाहता है। क्योंकि आशा से ही आकाश थमा है। मनुष्य की यह अदम्य जिज्ञासा नया नया इतिहास रचती है। यह उसके उत्थान और पतन की कहानी है। इसलिए हर आदमी का हर समाज का, हर देश या प्रदेश का अलग इतिहास

होता है। उसमें उसकी आशा – आकांक्षा, खुसी-गम का, सफलता – विफलता का, आलस्य और चौकसी का लेखाजोखा रखता है ? आइए, अपनी जन्मभूमि ओडिशा के इतिहास के एक-दो पन्ने पढें।

शोध उद्देश्य (Objectives)

- संस्कृति को वजाय रखने के लिए।
- ओडिशा के प्राकृतिक सौन्दर्य के साथ- साथ उसकी महानता और गौरव का उल्लेख भी किया है।
- हिमालय कि समान अटल एवं उच्च विचार तथा समुद्र की तरह तरल प्रेमपूर्ण व्यवहार का वर्णन करे भारतीयों में राष्ट्रीय गौरव का भावना जागृत करना उद्देश्य रहा है।

शोधविधि(Research Methodology)

इस शोधाध्ययन वर्णनात्मक और सर्वेक्षणात्मक से अनुसन्धान किया गया है।

ओडिशा का ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

पहला पन्ना

ओड्र देश या ओडिशा के कई नाम मिलते हैं। कलिंग, उत्कल, कंगोद और कोशल। एक-एक नाम शायद किसी अंचल या काल में ज्यादा प्रिय हुए हैं। इस इतिहास का पहला पन्ना है ईस्वी पूर्व तीसरी शताब्दी का। लिखा है – कलिंगाः साहसिकाः। क्योंकि कलिंग के सैनिकों ने विशाल मगध-सेना के दाँत खट्टे कर दिए थे। सम्राट अशोक का डटकर मुकाबला किया। जान दे दीं, जमीन नहीं दी। लाख की तलवार में मरे, लाख बन्दी बने। दया नामकी नदी में रक्त की धारा बह चसी। न राजा का नाम पता है, न सेनापति का। लेकिन अशोक भी घबरा गया। वह धर्माशोक बन गया। युद्ध छोड दिया। तलवार फेंक दी। मानव-प्रेम और अहिंसा की नीति अपनाई। धौली के अशोकीय शिलालेख उसका बयान करते हैं। पहाडी पर जापानियों के हाथों बना गया बैद्धस्तूप उस गौरवशाली घटना की उद्घोषणा करता है। वीरत्व की यह कहानी आगे बढती है। कलिंग सम्राट खारबेल मगध पर आक्रमण कर देते हैं। उसे पराजित करके ‘’कलिंग जिन’’ को वापस ले आते हैं। खण्डगिरि- उदयगिरि के शिलालेख और गुफाएँखारबेल का यशोगान करती हैं। कलिंग के शौर्य की यह अमर कथा है। साहसिकता का यह सिलसिला आधुनिक युग में फिर दिखाई देता है। बक्सि जगबन्धु, सुरेन्द साय, चाखि खुण्टिया, चक्रधर बिसोई, लक्ष्मण नायक जैसे साहसी कलिंग के सपुत्रों ने अंग्रेजों को भी चैन की सांस नहीं लाना दिया था। इन लोगों ने प्राण दे दिये, मगर अन्याय नहीं सहा।

दुसरा पन्ना

इतिहास का अब दुसरा पन्ना देखें। उत्कृष्ट कलाओं का देश उत्कल। सदियाँ बीत गई। मगर भुवनेश्वर, पुरी और कोणार्क के बडे-बडे मंदिर आज भी सिर उटाये खडे हैं दुनिया के ये अजूबे हैं।

भव्य और विशाल स्थापत्य अनेक छोटे-बडे मंदिर हजारों नारी मीर्तियाँ विभिन्न चेष्टाओं और भंगिओं से मुग्ध करनेवाली। हाथी, घोडे, पहिये, कमल, रथाकार मंदिर ! विशाल और मनोहर ! नृत्य-गान के माहौल ! द्वारपाल, दिक्पालों के पौरुष । यो सब देशी-विदेशी पर्यटकों के लिए जादू के नमुने हैं। ओडिशा के सूती और पाट के वस्त्र, सोने-चाँदी के गहने , काँसे-पीतस के बर्तन, सींग की कलाकृतियाँ विदेशी बाजार के आकर्षण रही हैं। ओडिआ साधव छोट-बडे नावों में सुदूर पूर्वी द्वीपों में व्यापार का जाल फैलाये हुए थे। महासमुद्र की तरंगमालाओं में नाच-नाच कर जाते और धनरत्नों से नौकाएँ भर भर कर घर लौटते थे। न तुफान से डरते थे न गहरे सागर से। वे कहते थे – ''आ का मा बै ''! हमें किसीका डर नहीं। चिलिका झील तो उत्कल-लक्ष्मी की विलास सरोवर रही। लेकिन दीपक जलता है तो बुझता भी है। ओडिशा के ऐसे, शैर्य, ऐश्वर्य, और वैभव सब काल के गर्भ मे विलीन हो गए। ओडिशा का सारा कार्यकलाप इतिहास बन गया।उसका पतन हो गया।

तीसरा पन्ना

बीसवीं शती के आंरभ में महापुरुष मधुसूदन ने इस इतिहास को पढा। उनका दिल भर आया। उन्होंने सोते को जगाया। बोले- ''है उत्कल के सपूत्रो ! उठो, जागो ! अपने पुराने गौरव को याद करो ! तुम्हारे पूर्वजों ने गंगा से गोदावरी तक अपना राज्य फैलाया था। वह टुट-बिखर गया। ''गजपति गौडेश्वर नव कोटि कर्णाट कलर्वर्ग ेश्वर'' की उपाधि झूठी हो गई। तुम दाने दाने के मोहताज हो गए। अब तो उठो ! करो या मरो।'' ओडिशावासियों ने यह पुकार सुनी। अप्रैल 1936 को स्वतंत्र ओडिशा प्रदेश बना। अनेक सुधी नेता काम में जुट गए। नवनिर्माण का बीडा उठाया। उत्कल विश्वविद्यालय स्थापित हुआ। अनेक स्कूल-काँलेज खुले। नई और तकनीकी शिक्षा का इंतजाम हुआ। इंजीनियरिंग और मेडिकाल काँलेज खुले। कुछ ही वर्षो में हजारों अमले-आँफिसर, शिक्षक-अध्यापक, इंजीनियर और डाँक्टर तैयार हो गए। इन योग्य व्यक्तियों ने अपने तथा बाहर के प्रांतों में काम करके नाम कमाया। हीराकुद बाँध बना। खेतों की सिंचाई हुई। अनाज का पैदावार बढा। राउलकेला से लोहे का उत्पादन किया। चाँदीपुर और बडमाल में देश के लिए आधुनिक रक्षा-सामग्री बनने लगी। आजकल तो ओडिशा में ही सारी आधुनिक सुविधाएँ मिलने लगी हों।

उपसंहार

ओडिशा का वर्तमान फिरसे उत्साहजनक हुआ। स्वतंत्रता के बाद यहाँ अनेक छोटे बडे उद्योग तथा कारखानें स्थापित हुए। कई बंदरगाहों की स्थापना हुई हो। यह प्रांत आज प्रगति के पथ पर चल रहा है। सदियों बाद फिर ओडिशा की किस्मत पलटी है। वह प्रगति के रास्ते पर आया है। दुयरे राज्यों के साथ कदम से कदम मिलाकर चल रहा है। देश के प्रगति में भी उसका योगदान बढा है। यह उसके उत्थान के लक्षण हैं। हम सवको इसमे लाभ उठाना चाहिए। नये उद्यमों में भागेदारी होने चाहिए। तब ओडिशा का नया इतिहास बन सकेगा।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1.ओडिशा का संस्कृति,शिक्षा प्रशिक्षण परिषद, ओडिशा,2010

2.उत्कलगौरवम्, माध्यमिकशिक्षापरिषद् , ओडिशा, प्रथमसस्करणम्-2012

3.दोहे (तुलसीदास).माध्यमिकशिक्षापरिषद्, ओडिशा,2010

****

आचार्य चाणक्य के शिक्षा दर्शन की अनुशासन

-ज्योतिरंजनकर

शोधसार–

प्रस्तुत शोध पत्र में चाणक्य के शिक्षा दर्शन में वर्णित पाठ्यक्रम एवं शिक्षण-विधयों को यदि शिक्षा व्यवस्था में शामिल किया जाये तो इससे शिक्षा व्यवस्था में गुणात्मक सुधार होगा। आचार्य चाणक्य के शिक्षा के स्वरूप के आधार पर वर्तमान भारतीय शिक्षा प्रणाली के स्वरूप को निर्धारित किया जा सकता है, ऐसा करने पर शिक्षा प्रणाली के द्वारा व्यक्ति विशेष में नैतिकता, नवीनता, अनुशासन, चरित्र निर्माण तथा उद्यमशीलता के कौशलों के विकास के नये आयाम स्थापित किये जा सकते है।

भूमिका–

आचार्य चाणक्य ने भारतीय इतिहास में एक क्रान्तिकारी कदम उठाकर इतिहास को सही दिशा दिखायी। भारतीय राज्य छिन्न-भिन्न होकर अनेक इकाईयों में विभक्त हो चुके थे। आचार्य चाणक्य एक महान विचारक थे उनके मस्तिष्क में उन छोटे-छोटे राज्यों को एक विशाल राज्य के रूप में किसी शक्तिशाली सम्राट के हाथों स्थापित करने का विचार था। नन्द राजाओं की निरंकुश राज्य व्यवस्था से प्रजा पीड़ित हो चुकी थी। ऐसे अवसर का भारतीय विचारक ने लाभ उठाया और एक विशाल सामाज्य के रूप में राष्ट्रीय एकता स्थापित की।

आचार्य चाणक्य मगध के निवासी थे। मगध भारतीय इतिहास का एक सुपरिचित अति प्राचीन नाम है। वेदों से लेकर पुराणों तक सर्वत्र मगध भूमि और मगध वंश की चर्चाएँ उल्लिखित है। मगध की शासन परम्परा में नन्दवंश और मौर्य साम्राज्य की प्रतिष्ठा का ऐतिहासिक अध्ययन करने के लिए चाणक्य के जीवन की बात सामने आती है। वन्द्योपाध्याय के अनुसार "महाकाव्यों तथा पुराणों के पुरुषों के बाद भारतीयों का अन्य नाम से इतना परिचय नहीं है जितना कि चाणक्य के नाम से। सम्पूर्ण भारत में अध्ययन आरम्भ करने वालों को अभी तक उनके नाम से सम्बन्धित नीतियाँ सिखायी जाती हैं।

चाणक्य को कौटिल्य तथा विष्णुगुप्त भी कहा जाता है। अर्थशास्त्र के रचयिता ने अपना नाम कौटिल्य बताया है जिसका अर्थ कुटिलता से है। गणपति शास्त्री ने उनका नाम कौटिल्य बताया है जिसका अर्थ है-कूटल गोत्र का वंशज। इस विषय में देवदत्त शास्त्री का मत इस प्रकार है-कूट अर्थात् अन्न से भरे हुए वर्तन को कूटल कहते हैं- जो ब्राह्मण वर्ष भर के अनाज को बर्तन में भर कर संचित करते हैं, उन्हें कूटल कहा जाता है। कदाचित् चाणक्य के पूर्वज भी इसी वृत्ति से आजीविका चलाते रहे होंगे इसलिए उनके कुल में उत्पन्न होने के कारण चाणक्य कौटिल्य कहलाये।

विद्यार्थी जीवन -

प्राचीन भारत में सस्कृति और शिक्षा का केन्द्र 'तक्षशिला गान्धार प्रान्त की राजधानी थी। तक्षशिला के विषय में रामायण में वर्णन मिलता है कि भरत ने इसको पुत्र तक्ष के नाम पर बसाया था। तक्षशिला में ऐसे विद्वान थे जो अपने विषय पर पूर्ण ज्ञान तथा अधिकार रखते थे। इनके संरक्षण में ही विद्यार्थी विषय विशेष की विशेषीकृत शिक्षा ग्रहण किया करते थे। व्याकरण-पितामह पाणिनि, चिकित्सा शास्त्र के प्रसिद्ध येत्ता जीवक ने यहीं से शिक्षा पायी थी। अर्थशास्त्र के लेखक तथा प्रसिद्ध राजनीतिज्ञ चाणक्य ने इसी विश्वविद्यालय से राजनीति में स्नातक के साथ-साथ उपनिषद्, व्याकरण, शस्त्रविद्या, दर्शनशास्त्र, ज्योतिष शास्त्र, रसायन शास्त्र इत्यादि का पूर्ण पाण्डित्य प्राप्त किया।

आचार्य हेमचन्द्र के अनुसार भी ऐसा ही वर्णन आता है बाल्यकाल में पिता की मृत्यु के पश्चात् विष्णुगुप्त काभरण-पोषण उनकी माता ने किया। उन्होंने तक्षशिला में अनेक ग्रंथों का अध्ययन किया और विशिष्ट ज्ञान प्राप्त कर लिया। इससे वह अल्पकाल में ही त्रिवेद ज्ञाता, शास्त्र पारंगत, मंत्र विद्या विशेषज्ञ, नीति पुराण राजनीतिज्ञ, प्रगाढ़ कूटनीति ज्ञाता, विविध विद्याओं के महापडित और दार्शनिक बन गये।

चाणक्य के प्रथम गुरू राधामोहन स्वामी तथा विश्वविद्यालय के गुरू पुण्डरीकाक्ष, कुलपति शान्तानन्द थे। आचार्य चाणक्य अपने प्रौढ़ ज्ञान के प्रभाव से वहाँ के विद्वानों को प्रसन्न कर राजनीति के प्राध्यापक भी बने।

आचार्य चाणक्य केवल राजनीतिशास्त्र के ही पण्डित नहीं थे, अपितु दर्शनशास्त्र और कामशास्त्र पर भी उनका अधिकार था। चाणक्य के अनेक नामों में एक नाम वात्स्यायन भी है, तथा कामशास्त्र के रचियता का नाम वात्स्यायन बहुत प्रसिद्ध है। शोध द्वारा मालूम होता है कि प्राचीन भारतीय केवल अध्यात्म विद्या के चिन्तन में ही तत्पर रहे और उन्होंने इहलौकिक ज्ञान-विज्ञान की ओर विशेष ध्यान नहीं दिया। दर्शन और पारलौकिक चिन्तन के सम्बन्ध में उन्होंने बहुत से ग्रंथ लिखे, परन्तु राज्य शासन और राजनीति जैसे विषयों की सदा उपेक्षा की। परन्तु अकेले अर्थशास्त्र में न केवल राजनीति सम्बन्धी सिद्धांतों का ही विशद् रूप से प्रतिपादन किया गया है, अपितु साथ ही शासन प्रबन्ध का भी उसमे विस्तृत रूप से वर्णन किया गया है। चाणक्य के अर्थशास्त्र में 15 भाग, 180 उपभाग तथा लगभग 6000 श्लोक है।

आचार्य चाणक्य के अनुसार शिक्षा का स्वरूप -

प्रत्येक राष्ट्र की उन्नति का आधार उसकी शिक्षा व्यवस्था है। व्यक्ति, समाज और राष्ट्र के निर्माण में शिक्षा की महत्वपूर्ण भूमिका रहती है। यह एक सर्वमान्य तथ्य है कि जैसी शिक्षा होती है, वैसा ही राष्ट्र होता है। किसी भी राष्ट्र की परम्परागत चिन्तनशीलता, मननशीलता एवं विचारशीलता का प्रतिबिम्ब उसकी शिक्षा में दृष्टिगोचर होता है। सौभाग्य से भारतीय ऋषियों, मुनियों, सन्तों तथा समाज सुधारकों की विशिष्ट एवं प्रकाशमान परम्परा ने समय-समय पर अपने देश की शिक्षा के लिए बहुत कुछ किया है। ऐसे मनीषियों में आचार्य चाणक्य का नाम अत्यन्त गौरवपूर्ण रूप से स्मरण किया जाता है। जिन्होंने अपने शिक्षा दर्शन के माध्यम से सम्पूर्ण राष्ट्र को एकीकृत करने की शिक्षा प्रदान की।

शिक्षा में अनुशासन -

अनुशासन मनुष्य के जीवन यापन का एक आवश्यक अंग हैं शिक्षा रूपी वृक्ष की जड़े अनुशासन है, वेद उनकी शाखाएँ हैं, धर्म, अनुष्ठान उसकी पत्तियाँ हैं। अतः प्रयत्न पूर्वक जड़ की रक्षा करनी चाहिए, क्योंकि जड़ के कट जाने से पूरे वृक्ष का अस्तित्व ही समाप्त हो जाता है। अनुशासन की अवधारणा की पृष्ठभूमि का अध्ययन करने पर पता चलता है कि समय की राजनीतिक, धार्मिक तथा दार्शनिक विचारधारा के साथ-साथ अनुशासन पर आधारित होती है। एक काल या स्थिति में किसी राष्ट्र के जीवन में अनुशासन का महत्व बहुत अधिक है, उसी प्रकार व्यक्ति के जीवन के लिये भी यह अत्यन्त आवश्यक है। विद्यालयों में भी अनुशासन एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।

चाणक्य के समय में आयोजित दैनिक कार्य छात्रों में स्वतः अनुशासन का समावेश करते थे। छात्र जीवन ब्रह्मचर्यवास था। जिसमें सदाचार की व्यावहारिक शिक्षा मिलती रहती थी। विद्यार्थियों की जीवन धारा कुछ इस ढंग से प्रवाहित होती थी कि आचार तथा अनुशासन सम्बन्धी शिक्षाएँ उनको बिना किसी प्रयास के ही मिल जाती थी। फलतः आजकल की पेचीदी एवं गम्भीर अनुशासन सम्बन्धी समस्याओं का नाम भी नहीं मिलता किन्तु ऐसा नहीं है कि अनुशासन बनाऐ रखने के प्रति वो उदासीन थे। निर्धारित कर्तव्यों की किसी भी रूप में अवहेलना करने वाले छात्रों के लिये उचित दण्ड की व्यवस्था स्मृतिकारों ने की है। ये दण्ड प्रायः आध्यात्मिक होते थे, जैसे उपवास आदि। आध्यात्मिक दण्ड से छात्र अपने अन्तःकरण को शुद्ध करने की प्रेरणा भी ग्रहण करता था। चाणक्य दर्शन में दण्ड व्यवस्था की आधार शिला आत्मसुधार पर आधारित थी। वाह्य दण्डों की अपेक्षा ये दण्ड उपयुक्त थे क्योंकि बाह्यात्मक दण्ड अक्सर आत्म शुद्धि की अपेक्षा अपराधों की वृद्धि का कारण बन जाते थे।

आचार्य चाणक्य की अनुशासन अवधारणा -

आचार्य चाणक्य छात्रों के लिये आत्मानुशासन का अनुग्रह करते हैं। बिना आत्मानुशासन के छात्र स्वयं को इन्द्रियजय नहीं बना सकते तथा आत्म संस्कृति को प्राप्त नहीं कर सकते। आत्म संस्कृति से तात्पर्य नैतिक गुणों आत्म सम्मान, आत्म त्याग आदि का अर्जन है। आचार्य चाणक्य शिक्षा के द्वारा राजा को तैयार करते है। इसलिये राजा को इन्द्रियजय होना आवश्यक है। इन्द्रियजय से

तात्पर्य ब्रह्मचर्य व्रत की आवश्यकता है बिना इसके सत्य व अहिंसा की उपलब्धि सम्भव नहीं। चाणक्य विद्यार्थी को सचेत करते हुए कहते हैं कि-

सुखार्थी चेत् त्यजेद्विद्या विद्यार्थी च त्यजेत् सुखम्।
सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम्॥

अर्थात् - जिसे सुख की अभिलाषा हो, उसे विद्या प्राप्ति की आशा छोड देनी चाहिए और जिसे विद्या प्राप्ति की इच्छा हो उसे सुख को तिलाञ्जलि दे देनी चाहिए क्योंकि सुख चाहने वालों को विद्या की प्राप्ति नहीं हो सकती और विद्यार्थी को सुख नहीं मिल सकता।

चाणक्य विद्या के जिज्ञासु को निग्न आठ बातों को छोड़ने की सलाह देते हैं।

काम क्रोधं तथा लोभं स्वाद श्रृंगारकौतुके।
अतिनिद्राऽतिसेवे च विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत्॥

अर्थात् - विद्यार्थी को चाहिए कि वह काम, क्रोध, लोभ, स्वाद, श्रृंगार, खेल तमासे, बहुत अधिक सोना और अत्यधिक सेवा करना इन आठ बातों को त्याग दे । उस काल में विद्यार्थियों का जीवन किस प्रकार व्यतीत होता था, जातक कथाओं में इसका वर्णन मिलता है विद्यार्थी अपने आचार्य के निरीक्षण में रहते थे। उनके जीवन के सुधार पर आचार्य बहुत ध्यान देते थे तथा गलती पर अनेक प्रकार के दण्ड भी विद्यार्थियों को दिये जाते थे तक्षशिला में शारीरिक दण्ड भी विद्यार्थियों को मिलता था। तक्षशिला का एक छात्र जिसको चोरी करने की आदत पड गयी थी, शारीरिक दण्ड का भोगी बना था। 'तिलमुट्ठि जातक में लिखा, कि एक बार कुमार ब्रह्मदत्त अपने आचार्य चाणक्य के साथ स्नान के लिये जा रहा था। रास्ते में उसने तिल देखे, जो एक वृद्धा स्त्री ने सुखा रखे थे तथा उनकी रखवाली भी कर रही थी, तिलों को देखकर कुमार ब्रह्मदत्त की इच्छा उन्हें खाने की हुयी वह एक मुट्ठी भरकर तिलों को उठाकर खाने लगा। वृद्धा स्त्री ने यह सोचकर कि यह भूखा होगा कुछ न कहा। इस प्रकार कुमार ब्रह्मदत्त आचार्य के साथ अगले दिन भी गये और तीसरे दिन भी उन्होंने यही प्रतिक्रिया की, इस पर वृद्धा को क्रोध आ गया तथा वह चिल्लाकर कहने लगी संसार प्रसिद्ध आचार्य मुझे लुटने दे रहे है। इस प्रकार का कथन सुनकर आचार्य ने सम्पूर्ण जानकारी प्राप्त की तथा उसकी कीमत चुकाने के लिये कहा। वृद्धा ने कहा मैं कीमत नहीं चाहती, इस लड़के को ऐसी शिक्षा दो कि फिर भविष्य में यह ऐसा न करे। आचार्य ने बहुत अच्छा कह कर दो लड़कों को कुमार ब्रह्मदत्त के दोनों हाथ पकड़ लेने का आदेश दिया और स्वयं उसकी पीठ पर तीन डण्डे मारे तथा भविष्य में फिर से ऐसा न करने की शिक्षा दी। इस प्रकार तक्षशिला के विद्या केन्द्रों के आन्तरिक नियंत्रण, अनुशासन का पता चलता है। इसके अतिरिक्त विद्यालयों में शिक्षक और छात्रों के आदर्श सम्बन्ध के कारण विद्यालय का जीवन अनुशासित एवं शान्त होता था।

शोध उद्देश्य–

- आचार्य चाणक्य के शिक्षा दर्शन में अनुशासन की अवधारणा का अध्ययन करना।
- आचार्य चाणक्य के अनुसार शिक्षा का स्वरूप अध्ययन करना।
- शिक्षा मे अनुशासन की अध्ययन करना।

शोध अध्ययन की विधि–

अतः शोधकार्य की प्रकृति को देखते हुए शोधार्थी ने अपने शोध कार्य में ऐतिहासिक शोध विधि एवं पाठ्यवस्तु विश्लेषण का प्रयोग किया गया है। यह अध्ययन विभिन्न स्रोतों पर आधारित है।

शोधनिष्कर्ष–

आचार्य चाणक्य ने दण्ड नीति विद्या के महत्व को बताया इसमें उन्होंने दण्ड के मध्यम मार्ग को अपनाने पर बल दिया तथा बताया कि दण्ड का स्वरूप न तो अधिक कठोर हो और न ही अधिक मृदु हो।

आचार्य चाणक्य ने अपने शिक्षा दर्शन में बताया कि शिक्षा देते समय बालक की आयु के अनुसार व्यवहार करना चाहिए। जैसे पाँच वर्ष तक दुलार करना, दस वर्ष तक ताड़ना और सोलहवां वर्ष आरम्भ होते ही मित्र जैसा व्यवहार करना चाहिए।

आचार्य के अनुसार बालक के शारीरिक विकास के लिए उसे खुले वातावरण में रहने का अवसर प्रदान करना चाहिए, जिससे उनकी कर्मेन्द्रियों व ज्ञानेन्द्रियों का पूर्णत विकास हो सके।

आचार्य ने पाठ्यक्रम में दर्शन, व्याकरण, राजनीति, अर्थशास्त्र, ज्योतिष, आयुर्वेद एवं मन्त्र विद्या आदि पर विशेष बल दिया तथा राजपुत्र को शिक्षित करने के लिए शिक्षा के पाठ्यक्रम में चतुरग बल विद्या एवं अस्त्र शस्त्र व्यूह रचना की विशेष शिक्षा पर बल दिया। धर्म-अधर्म एवं कर्तव्यों का भली-भाँति ज्ञान कराने वाली शिक्षा देने वाला हो।

चाणक्य ने माना कि बालक के शारीरिक, मानसिक एवं चारित्रिक विकास के उचित सहयोग से आध्यात्मिक विकास सम्भव है जो मानव की श्रेष्ठ उपलब्धि है।

सन्दर्भग्रन्थ–

- ❖ चाणक्य नीति अध्याय 14, श्लोक 12, पेज नं0-123
- ❖ चाणक्य नीति अध्याय-13, श्लोक-09, पेज नं0-115
- ❖ कौटलीय अर्थशास्त्र भूमिका, वाचस्पति गौरेला पेज नं0 18
- ❖ भारतीय नीतिशास्त्र का इतिहास भीखनलाल आत्रेय पेज नं0-68

****

नशीली दवाओं का दुरुपयोग और लत

-रिषभ शर्मा
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्ष

नशीली दवाओं के दुरुपयोग और लत को समझना

जीवन के सभी क्षेत्रों के लोग नशीली दवाओं के उपयोग से समस्याओं का अनुभव कर सकते हैं, भले ही उनकी उम्र, नस्ल, पृष्ठभूमि या जिस कारण से उन्होंने सबसे पहले नशीली दवाओं का उपयोग करना शुरू किया, उसकी परवाह किए बिना। कुछ लोग मनोरंजक दवाओं का प्रयोग जिज्ञासावश, अच्छा समय बिताने के लिए, क्योंकि दोस्त ऐसा कर रहे हैं, या तनाव, चिंता या अवसाद जैसी समस्याओं को कम करने के लिए करते हैं।

हालाँकि, यह केवल कोकीन या हेरोइन जैसी अवैध दवाएं नहीं हैं, जो दुरुपयोग और लत का कारण बन सकती हैं। दर्द निवारक, नींद की गोलियाँ और ट्रैंक्विलाइज़र जैसी प्रिस्क्रिप्शन दवाएं समान समस्याएं पैदा कर सकती हैं। वास्तव में, मारिजुआना के बाद, अमेरिका में प्रिस्क्रिप्शन दर्द निवारक दवाएं सबसे अधिक दुरुपयोग की जाने वाली दवाएं हैं और हर दिन यातायात दुर्घटनाओं और बंदूक से होने वाली मौतों की तुलना में शक्तिशाली ओपिओइड दर्द निवारक दवाओं की अधिक मात्रा लेने से अधिक लोग मरते हैं। ओपिओइड दर्द निवारक दवाओं की लत इतनी शक्तिशाली हो सकती है कि यह हेरोइन के दुरुपयोग के लिए प्रमुख जोखिम कारक बन गई है। जब नशीली दवाओं का उपयोग नशीली दवाओं का दुरुपयोग या लत बन जाता है। निःसंदेह, नशीली दवाओं का उपयोग - चाहे वह अवैध हो या डॉक्टर द्वारा निर्देशित - स्वचालित रूप से दुरुपयोग का कारण नहीं बनता है। कुछ लोग नकारात्मक प्रभावों का अनुभव किए बिना मनोरंजक या प्रिस्क्रिप्शन दवाओं का उपयोग करने में सक्षम हैं, जबकि अन्य लोग पाते हैं कि मादक द्रव्यों का उपयोग उनके स्वास्थ्य और कल्याण पर गंभीर प्रभाव डालता है। इसी तरह, ऐसा कोई विशिष्ट बिंदु नहीं है जिस पर नशीली दवाओं का उपयोग आकस्मिक से समस्याग्रस्त हो जाता है।

नशीली दवाओं के दुरुपयोग और लत का संबंध सेवन किए गए पदार्थ के प्रकार या मात्रा या आपके नशीली दवाओं के उपयोग की आवृत्ति से कम है, और उस दवा के उपयोग के परिणामों से अधिक है। यदि आपका नशीली दवाओं का उपयोग आपके जीवन में समस्याएं पैदा कर रहा है - काम पर, स्कूल में, घर पर, या आपके रिश्तों में - तो आपको नशीली दवाओं के दुरुपयोग या लत की समस्या होने की संभावना है।

यदि आप अपने या किसी प्रियजन के नशीली दवाओं के उपयोग के बारे में चिंतित हैं, तो यह सीखना कि नशीली दवाओं का दुरुपयोग और लत कैसे विकसित होती है - और इसकी इतनी शक्तिशाली पकड़ क्यों हो सकती है - आपको समस्या से सर्वोत्तम तरीके से निपटने और नियंत्रण

हासिल करने की बेहतर समझ मिलेगी। आपके जीवन का। यह पहचानना कि आपको कोई समस्या है, ठीक होने की राह पर पहला कदम है , जिसके लिए जबरदस्त साहस और ताकत की आवश्यकता होती है। समस्या को कम किए बिना या कोई बहाना बनाए बिना अपनी समस्या का सामना करना भयावह और भारी लग सकता है, लेकिन सुधार संभव है। यदि आप मदद लेने के लिए तैयार हैं, तो आप अपनी लत पर काबू पा सकते हैं और अपने लिए एक संतोषजनक, नशा-मुक्त जीवन बना सकते हैं।

नशीली दवाओं की लत के लिए जोखिम कारक

हालाँकि नशीली दवाओं के उपयोग से किसी को भी समस्या हो सकती है, लेकिन मादक द्रव्यों की लत के प्रति संवेदनशीलता हर व्यक्ति में अलग-अलग होती है। जबकि आपके जीन, मानसिक स्वास्थ्य, पारिवारिक और सामाजिक वातावरण सभी भूमिका निभाते हैं, आपकी भेद्यता को बढ़ाने वाले जोखिम कारकों में शामिल हैं:

- व्यसन का पारिवारिक इतिहास
- दुर्व्यवहार, उपेक्षा, या अन्य दर्दनाक अनुभव
- मानसिक विकार जैसे अवसाद और चिंता
- दवाओं का प्रारंभिक उपयोग
- प्रशासन की विधि-धूम्रपान या किसी दवा का इंजेक्शन लगाने से इसकी लत लगने की संभावना बढ़ सकती है

नशीली दवाओं का दुरुपयोग सामाजिक रूप से जुड़ने के एक तरीके के रूप में शुरू हो सकता है। लोग अक्सर दोस्तों और परिचितों के साथ सामाजिक स्थितियों में पहली बार नशीली दवाओं का प्रयास करते हैं। समूह में शामिल होने की तीव्र इच्छा यह महसूस करा सकती है कि उनके साथ ड्रग्स लेना ही एकमात्र विकल्प है।

समस्याएँ कभी-कभी आप पर हावी हो सकती हैं, क्योंकि समय के साथ आपकी नशीली दवाओं का उपयोग धीरे-धीरे बढ़ता है। उदाहरण के लिए, सप्ताहांत में दोस्तों के साथ धूम्रपान करना, या किसी पार्टी में परमानंद लेना, या पीठ में दर्द होने पर दर्दनिवारक दवाएं लेना, सप्ताह में कुछ दिन दवाओं का उपयोग करने से लेकर हर दिन उनका उपयोग करने में बदल सकता है। धीरे-धीरे, दवा प्राप्त करना और उसका उपयोग करना आपके लिए अधिक महत्वपूर्ण हो जाता है।

जैसे-जैसे नशीली दवाओं का दुरुपयोग बढ़ता है, आप काम या स्कूल से चूक सकते हैं या अक्सर देर से पहुंच सकते हैं, आपकी नौकरी का प्रदर्शन धीरे-धीरे खराब हो सकता है, और आप सामाजिक या पारिवारिक जिम्मेदारियों की उपेक्षा करना शुरू कर सकते हैं। अंततः उपयोग बंद करने की आपकी क्षमता से समझौता हो जाता है। जो चीज़ स्वैच्छिक पसंद के रूप में शुरू हुई थी वह शारीरिक और मनोवैज्ञानिक ज़रूरत में बदल गई है।

अंततः नशीली दवाओं का दुरुपयोग आपके जीवन को ख़त्म कर सकता है, जिससे सामाजिक और बौद्धिक विकास रुक सकता है। यह केवल अलगाव की भावनाओं को पुष्ट करता है।

नशीली दवाओं की लत और मस्तिष्क

- दवा लेने से आपके मस्तिष्क में डोपामाइन हार्मोन का प्रवाह बढ़ जाता है, जो आनंद की भावनाओं को ट्रिगर करता है। आपका मस्तिष्क इन भावनाओं को याद रखता है और उन्हें दोहराना चाहता है।
- जब आप इसके आदी हो जाते हैं, तो यह पदार्थ जीवित रहने के अन्य व्यवहारों, जैसे कि खाना-पीना, के समान ही महत्व प्राप्त कर लेता है।
- आपके मस्तिष्क में परिवर्तन स्पष्ट रूप से सोचने, अच्छा निर्णय लेने, अपने व्यवहार को नियंत्रित करने और दवाओं के बिना सामान्य महसूस करने की आपकी क्षमता में बाधा डालते हैं।
- इससे कोई फर्क नहीं पड़ता कि आप किस दवा के आदी हैं, इसके सेवन की अनियंत्रित लालसा किसी भी अन्य चीज़ से अधिक महत्वपूर्ण हो जाती है, जिसमें परिवार, दोस्त, करियर और यहां तककि आपका अपना स्वास्थ्य और खुशी भी शामिल है।
- उपयोग करने की इच्छा इतनी प्रबल होती है कि आपका दिमाग लत को नकारने या तर्कसंगत बनाने के कई तरीके ढूंढता है। आप जो दवाएं ले रहे हैं उनकी मात्रा, यह आपके जीवन पर कितना प्रभाव डालती है और नशीली दवाओं के उपयोग पर आपके नियंत्रण के स्तर को आप बहुत कम आंक सकते हैं।

भौतिक चेतावनी संकेत

- रक्तरंजित आँखें, पुतलियाँ सामान्य से बड़ी या छोटी।
- भूख या नींद के पैटर्न में बदलाव।
- अचानक वजन कम होना या बढ़ना।
- शारीरिक बनावट, व्यक्तिगत साज-सज्जा की आदतों में गिरावट।
- सांस, शरीर या कपड़ों पर असामान्य गंध।
- कंपकंपी, अस्पष्ट वाणी, या बिगड़ा हुआ समन्वय।

व्यवहार संबंधी चेतावनी संकेत

- कार्यस्थल या स्कूल में उपस्थिति और प्रदर्शन में गिरावट।
- अस्पष्टीकृत वित्तीय समस्याएं; उधार लेना या चोरी करना.
- गुप्त या संदिग्ध व्यवहार में संलग्न होना।
- दोस्तों, पसंदीदा हैंगआउट और शौक में अचानक बदलाव।
- बार-बार मुसीबत में पड़ना (झगड़े, दुर्घटनाएँ, अवैध गतिविधियाँ)।

मनोवैज्ञानिक चेतावनी संकेत

- व्यक्तित्व या दृष्टिकोण में अस्पष्टीकृत परिवर्तन.
- अचानक मूड बदलना, चिड़चिड़ापन, या गुस्सा फूटना।
- असामान्य अतिसक्रियता, उत्तेजना या चक्कर की अवधि।

- प्रेरणा की कमी; सुस्त या "बाहर फैला हुआ" दिखाई देता है।
- भयभीत, चिंतित, या व्याकुल दिखाई देता है।

आम तौर पर दुरुपयोग की जाने वाली मनोरंजक दवाओं के चेतावनी संकेत

नशीली दवाओं की लत से पीड़ित किसी व्यक्ति की मदद करना

आत्म-दोष से बचें. आप मादक द्रव्यों के सेवन की समस्या वाले व्यक्ति का समर्थन कर सकते हैं और उपचार को प्रोत्साहित कर सकते हैं , लेकिन आप किसी नशेड़ी को बदलने के लिए मजबूर नहीं कर सकते। आप अपने प्रियजन के निर्णयों को नियंत्रित नहीं कर सकते। व्यक्ति को अपने कार्यों के लिए ज़िम्मेदारी स्वीकार करने देना पुनर्प्राप्ति की दिशा में एक आवश्यक कदम है।

नहीं…

- धमकी देने, सज़ा देने, रिश्वत देने या उपदेश देने का प्रयास।
- भावनात्मक अपीलें करें जो केवल उपयोगकर्ता की अपराध बोध को बढ़ाती हैं और नशीली दवाओं का उपयोग करने की उनकी मजबूरी को बढ़ाती हैं।
- नशीली दवाओं के सेवन करने वालों को छुपाएं या उनके लिए बहाने बनाएं, या उन्हें नशीली दवाओं के उपयोग के परिणामों से बचाएं।
- नशीली दवाओं का सेवन करने वालों की ज़िम्मेदारियाँ अपने ऊपर ले लें, जिससे उनके आत्म-मूल्य की भावना कम हो जाए।
- नशीली दवाओं को छुपाएं या बाहर फेंक दें।
- जब कोई व्यक्ति ऊँचे स्वर में हो तो उससे बहस करें।
- व्यक्ति के साथ नशीली दवाओं का प्रयोग करें.
- नशीली दवाओं का सेवन करने वाले व्यक्ति के व्यवहार के लिए दोषी या जिम्मेदार महसूस करें।

जब आपके किशोर को नशीली दवाओं की समस्या हो

यह पता चलने पर कि आपका बच्चा नशीली दवाओं का उपयोग करता है, भय, भ्रम और क्रोध उत्पन्न हो सकता है। अपने किशोर का सामना करते समय शांत रहना महत्वपूर्ण है, और ऐसा केवल तभी करें जब हर कोई शांत हो। अपनी चिंताओं को स्पष्ट करें और स्पष्ट करें कि आपकी चिंता प्रेम के स्थान से आती है। यह महत्वपूर्ण है कि आपके किशोर को लगे कि आप उसका समर्थन कर रहे हैं।

किशोरों में नशीली दवाओं के उपयोग को रोकने के लिए माता-पिता 7 कदम उठा सकते हैं

1. अपने बच्चों के साथ अवैध और डॉक्टर द्वारा बताई गई नशीली दवाओं के उपयोग के खतरों के बारे में खुलकर बात करें। इन मुद्दों पर बात करने के लिए एक सुरक्षित और खुला वातावरण प्रदान करने से इस संभावना में वास्तविक अंतर आ सकता है कि वे नशीली दवाओं का उपयोग या दुरुपयोग करेंगे।
2. नियम और परिणाम निर्धारित करें. आपके किशोर को यह समझना चाहिए कि नशीली दवाओं के उपयोग के विशिष्ट परिणाम होते हैं। लेकिन खोखली धमकियाँ न दें या ऐसे नियम न बनाएं जिन्हें आप लागू नहीं कर सकते - और सुनिश्चित करें कि आपका जीवनसाथी सहमत है और नियमों को लागू

करने के लिए तैयार है। अपने किशोर को याद दिलाएं कि किसी और के नुस्खे लेना या उनके नुस्खे दूसरों के साथ साझा करना गैरकानूनी है।

3. अपने किशोर की गतिविधि पर नज़र रखें। जानें कि आपका किशोर कहां जाता है और किसके साथ घूमता है। दवाओं के छिपने के संभावित स्थानों की नियमित जांच करना भी महत्वपूर्ण है - बैकपैक में, शेल्फ पर किताबों के बीच, डीवीडी केस या मेकअप केस में। अवैध खरीदारी की जाँच के लिए अपने किशोर की ऑनलाइन गतिविधि पर नज़र रखें।
4. डॉक्टर द्वारा बताई गई दवाओं को सुरक्षित स्थान पर रखें, उन्हें जमा करने से बचें और किसी भी अप्रयुक्त डॉक्टर द्वारा लिखी दवाओं का निपटान करें। अपने प्रिस्क्रिप्शन रिफिल की सावधानीपूर्वक निगरानी करें।
5. अन्य रुचियों और सामाजिक गतिविधियों को प्रोत्साहित करें। अपने किशोर को स्वस्थ शौक और गतिविधियों, जैसे टीम खेल और स्कूल के बाद के क्लबों से परिचित कराएं।
6. अंतर्निहित मुद्दों के बारे में अपने बच्चे से बात करें। नशीली दवाओं का उपयोग अन्य समस्याओं का परिणाम हो सकता है। क्या आपके किशोर को फिट होने में परेशानी हो रही है? क्या हाल ही में कोई बड़ा बदलाव हुआ है, जैसे कोई स्थानांतरण या तलाक तनाव का कारण बन रहा है?
7. मदद लें। किशोर अक्सर अपने माता-पिता के खिलाफ विद्रोह करते हैं, लेकिन अगर वे वही जानकारी किसी अलग प्राधिकारी से सुनते हैं, तो वे सुनने के लिए अधिक इच्छुक हो सकते हैं। किसी खेल प्रशिक्षक, पारिवारिक चिकित्सक, चिकित्सक या औषधि परामर्शदाता से प्रयास करें।

अगला कदम: नशीली दवाओं के दुरुपयोग या लत के लिए सहायता प्राप्त करना

लत एक जटिल समस्या है जो आपके जीवन के हर पहलू को प्रभावित करती है। लत पर काबू पाने के लिए सहायता के लिए आगे बढ़ने और अपने जीने के तरीके, समस्याओं से निपटने और दूसरों से जुड़ने के तरीके में बदलाव करने की आवश्यकता होती है। पुनर्प्राप्ति आपकी पहुंच में है लेकिन इसे अकेले करने का प्रयास न करें; निराश होना और "सिर्फ एक और" को तर्कसंगत बनाना बहुत आसान है।

चाहे आप पुनर्वास में जाना चाहें, स्व-सहायता कार्यक्रमों पर भरोसा करें, चिकित्सा लें, या स्व-निर्देशित उपचार दृष्टिकोण अपनाएं, समर्थन आवश्यक है।

****

सौन्दर्यमयी प्रकृति

-सुश्री शुभलक्ष्मी दाश
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्ष

शोधसार-

सामान्य परिचय / सारांश- प्रसिद्ध कवि श्री सोहनलाल द्विवेदी द्वारा रचित कविता 'प्रकृति कहती है' में कहा गया है कि प्रकृति हमारी गुरु है, वह हमें बहुत कुछ सिखाती है। हमें उसकी शिक्षा को समझने की आवश्यकता है । पर्वत हमें सिखाता है कि हम उसकी तरह दृढ़ और महान बनें, सागर हमें अपने मन में गहराई लाने की प्रेरणा देता है। प्रकृति इस ग्रह पर प्राकृतिक रूप से पाई जाने वाली सभी चीजें हैं । प्रकृति पृथ्वी के जानवर, पौधे, घटनाएँ, प्रक्रियाएँ और उत्पाद हैं जो लोगों द्वारा नहीं बनाए गए हैं । यह भौतिक संसार और इसमें रहने वाली हर चीज़ है । "प्रकृति" पौधों, जानवरों और आवासों के लिए सिर्फ एक शब्द से कहीं अधिक है।

सङ्केतशब्द:- प्रकृति, रसानुभूति, सौन्दर्यानुभूति, ईश्वर, भौतिक संसार, आकर्षक, वर्षा

भूमिका :-

प्रकृति हमारे लिए ईश्वर का सबसे अनमोल उपहार है। प्रकृति हमारी माँ के समान है, यह हमारा पालन और पोषण करता है। हमारी सभी मूलभूत आवश्यकताएँ प्रकृति द्वारा पूरी की जाती हैं। हम जिस हवा में सांस लेते हैं, जिस जमीन में हम रहते हैं, जो पानी हम पीते हैं या जो खाना हम खाते हैं, वह सब प्रकृति से आता है। भगवान ने केवल प्रकृति के साथ पृथ्वी का उपहार दिया है, इसलिए पृथ्वी पर जीवन संभव है। प्रकृति के विना जीवों का अस्तित्व संभव नहीं होगा। अन्य ग्रह इस उपहार से धन्य नहीं हैं। इसलिए, हमें इस सुंदर प्रकृति और पृथ्वी पर जीवन के अस्तित्व के लिए ईश्वर का आभारी होना चाहिए।

प्रकृति प्राकृतिक, भौतिक संसार या ब्रह्मांड है। 'प्रकृति' भौतिक दुनिया की घटनाओं और सामान्य रूप से जीवन को भी संदर्भित कर सकती है। यह उप-परमाणु से ब्रह्मांडीय तक के पैमाने पर होता है। हमारा ग्रह प्रकृति में समृद्ध है। सभी प्राकृतिक चीजें प्रकृति को और अधिक सुंदर और आकर्षक बनाती हैं। इसमें बहती नदियां, खूबसूरत घाटियां, ऊंचे पहाड़, गायन पक्षी, महासागर, नीला आकाश, विभिन्न मौसम, बारिश, खूबसूरत चांदनी आदि हैं। प्रकृति की सुंदरता अतुलनीय है। मानव पर प्रकृति की असीम कृपा है।

शोधोद्देश्य :-

उसमें निहित रसानुभूति या सौन्दर्यानुभूति कराना होता है। कविता हृदय की वस्तु तथा अनुभूति की अभिव्यक्ति है। सौन्दर्यानुभूति करने के लिए आवश्यक है कि विद्यार्थी पहले कविता का अर्थ समझे तत्पश्चात ही वह काव्य द्वारा परमानन्द की प्राप्ति कर सकता है।

शोधविधि :-

इस शोधाध्ययन वर्णनात्मक और सर्वेक्षणात्मक से अनुसन्धान किया गया है।

प्रकृति का महत्त्व :-

यदि प्रकृति न होती तो हम जीवित न होते। मानव जाति प्रकृति पर निर्भर है। हमें पौधों और पेड़ों से सांस लेने के लिए ऑक्सीजन मिलती है। इस प्रकार, हमारा श्वसन तंत्र प्रकृति द्वारा नियंत्रित होता है। इतना ही नहीं, प्रकृति में कुछ जादुई उपचार शक्तियाँ हैं जो विभिन्न रोगों से पीड़ित रोगियों को तेजी से ठीक होने में मदद करती हैं। प्रकृति की गोद में बिताया हर मिनट एक ताजगी और तरोताजा कर देने वाला एहसास देता है। यह कोर्टिसोल को कम करता है, जिसे आमतौर पर तनाव हार्मोन के रूप में जाना जाता है। यहां तक कि काम की खिड़की के आसपास कुछ अच्छे पौधे लगाने से भी तनाव कम होगा। प्रकृति हमारे मस्तिष्क की गतिविधि को बढ़ाती है और हमें बेहतर ध्यान केंद्रित करने और अधिक ध्यान केंद्रित करने में मदद करती है। यह हमारे दिमाग को अधिक रचनात्मक और कल्पनाशील बनाता है। प्रकृति में समय बिताने से स्वस्थ और लंबा जीवन मिलेगा।

प्रकृति इसे प्राकृतिक बनाए रखने की पूरी कोशिश करती है ताकि वह पृथ्वी पर जीवन को हमेशा के लिए पोषित कर सके । यह अपने आप में बहुत शक्तिशाली और अद्वितीय है। प्रकृति को शिक्षा का स्रोत भी माना जाता है। हम पेड़ों से नम्रता सीख सकते हैं, पहाड़ों से मजबूती, फूलों और कलियों से मुस्कुराना जीवन के कठिन दौर में मुस्कुराते रहना सीख सकते हैं।

हमारे पारिस्थितिकी तंत्र का प्राकृतिक चक्र बहुत आवश्यक है। पारिस्थितिक तंत्र में जैविक या जीवित भाग, साथ ही अजैविक कारक या निर्जीव भाग होते हैं। जैविक कारकों में पौधे, जानवर और अन्य जीव शामिल हैं। अजैविक कारकों में चट्टानें, तापमान और आर्द्रता शामिल हैं। पारिस्थितिक तंत्र में प्रत्येक कारक प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से हर दूसरे कारक पर निर्भरकरता है। हमें पारिस्थितिकी तंत्र के सभी घटकों का ध्यान रखना चाहिए क्योंकि यह हमारी सभी जरूरतों को पूरा करता है।

प्रकृति संरक्षण:-

पृथ्वी पर उपलब्ध संसाधन सीमित हैं। यदि हम इसी गति से संसाधनों को समाप्त करना जारी रखतें हैं, तो वे जल्द ही समाप्त हो जाएंगे। शहरीकरण और विकास के परिणामस्वरूप संसाधनों

का अत्यधिक उपयोग हुआ है। उदाहरण के लिए, हम घर, सड़क और रेलवे ट्रैक बनाने के लिए पेड़ों को काट रहे हैं। हम परिवहन गतिविधियों के लिए खनिज और जीवाश्म ईंधन का खनन कर रहे हैं। हम कृषि और अन्य गतिविधियों के लिए बड़े पैमाने पर पानी का उपयोग कर रहे हैं। हमारे आराम ने प्रकृति के विनाश का कारण बना दिया है। वनों की कटाई, ग्लोबल वार्मिंग, वन्यजीव विनाश, पर्यावरण प्रदूषण, पारिस्थितिकी तंत्र असंतुलन आदि ऐसे परिणाम हैं जो पृथ्वी पर जैव विविधता और जीवन के लिए खतरा हैं। इन पर काबू पाने के लिए हमें अपनी प्रकृति का संरक्षण करना होगा।

प्रकृति के संरक्षण का अर्थ जैव विविधता की रक्षा, संरक्षण और पुनर्स्थापन करना है। हम छोटी-छोटी बातों का ध्यान रखते हुए ऐसा कर सकते हैं जैसे कि 5Rs का उपयोग करनाः रिफ्यूज, रिड्यूस, रीयूज, रिपर्पज, रिसाइकिल। यह कचरा प्रबंधन की कम करने में मदद करेगा। हमें अपने आस-पास पेड़-पौधे लगाने चाहिए और अपने आस-पास की हरियाली को बढ़ाना चाहिए। पानी का संरक्षण और उसे बचाना भी प्रकृति के संरक्षण का एक तरीका है। हम वर्षा जल संचयन पद्धति को अपनाकर भी वर्षा जल का संरक्षण कर सकते हैं। हमें सौर ऊर्जा और पवन ऊर्जा जैसे वैकल्पिक ऊर्जा स्रोतों का उपयोग और प्रचार करना चाहिए और इस प्रकार सतत विकास अवधारणाओं को अपनाना चाहिए। हम घर में छोटी-छोटी गतिविधियों पर ध्यान देकर प्रकृति का संरक्षण कर सकते हैं। इन गतिविधियों में उपयोग में न होने पर लाइट, पंचो और एसी को बंद करना, सार्वजनिक परिवहन और कारपूलिंग पर स्विच करना, घर पर कचरे का खाद बनाना, रिसाइकिल करने योग्य बैग और कंटेनरों का उपयोग करना।

निष्कर्ष-

ऐतिहासिक रूप से निर्धारित है। प्रकृति कविता विचारधारा, साहित्यिक रूढ़ियों के साथ-साथ सामाजिक और सांस्कृतिक विचारों से प्रभावित होती है। रेमंड विलियम्स का तर्क है, “प्रकृति शायद भाषा का सबसे जटिल शब्द है’’। अब प्रकृति शब्द पर ही विवाद हो गया है क्योंकि ऐसा लगता है कि यह मानव और पर्यावरण के बीच एक अत्यधिक सरलीकृत संबंध मानता है। "प्रकृति" पवित्रता, पलायन और बर्बरता जैसे कई अलग-अलग भोले प्रतीकों का स्थल रही है। इसीलिए कवि और आलोचक अक्सर हरी कविता या पर्यावरण कविता का उल्लेख करते हैं, जो प्रकृति और मानव जाति के बीच एक जटिल अंतर्संबंध की परिकल्पना करती है।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. प्रकृति: (Hindikiduniya.com)

2. शिक्षा दिषन, लेखक डी. के. निवातियाँ

योग का महत्व

-विनय पाण्डेय
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्ष

शोधसार:-

योग आध्यात्मिक ,शारीरिक और मानसिक प्रथाओं का एक समूह है जिसकी उत्पत्ति प्राचीन भारत में हुईथी।योग' शब्द 'युज समाधौ' आत्मनेपदी दिवादिगणीय धातु में 'घञ्' प्रत्यय लगाने से निष्पन्न होता है। इस प्रकार 'योग' शब्द का अर्थ हुआ- समाधि अर्थात् चित्त वृत्तियों का निरोध। भारतीय दर्शन में योग का महत्वपूर्ण स्थान है। योग का सभी विद्याओं से सर्वोपरि व विशेष स्थान है। योग से सम्बन्धित ज्ञान सभी भारतीय पुरातन ग्रन्थों में अनेक स्थानों पर देखने को मिलता है। हमारे वेद, पुर ाण, उपनिषदों आदि ग्रन्थों में योग विद्यमान है। योग सूत्र के प्रणेता महर्षि पतंजलि योग के विषय में लिखते हैं कि

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। - प०यो०सूत्र 1/2

अर्थात चित्त की वृत्तियों का अभाव ही योग कहलाता है।

सांख्यशास्त्र में योग के विषय में कुछ इस प्रकार लिखा गया है कि

पुरुष प्रकृत्योतियोगेपि योग इत्यभिधीयते।- सांख्य

अर्थात प्रकृति और पुरुष दोनों को अलग करके पुरुष के स्वरूप में स्थिर हो जाना ही योग है।

लिंग पुराण में लिखा है कि

योगनिरोधो वृत्तेस्तु चित्तस्य द्विजसत्तमा। - लिंग पुराण

अर्थात् चित्त की सभी वृत्तियों का निरोध हो जाना, उसे पूर्ण समाप्त कर देना ही योग है। उसी से परब्रह्म की प्राप्ति होती है।

ऐसे कितने ही पुरातन ग्रंथ हैं जिनमें योग के विषय में जानकारी प्राप्त होती है। योग अपने आप में एक बृहद सागर है। जिसके कुछ अंश मात्र को हम अपने शोध पत्र के माध्यम से देखेंगे।

भूमिका:-

आज के इस दौर में व्यक्ति स्वयं को एक उच्च पद पर आसीन देखना चाहता है ऐसी स्थिति में वह बहुत मेहनत भी करता है। लेकिन जब वह मेहनत करता है तो स्वास्थ्य पर उतना ध्यान नहीं दे पाता जिसके कारण शारीरिक व मानसिक कई प्रकार के रोगों को प्राप्त करता है। किसी भी कार्य को श्रेष्ठ बनाने के लिए व्यक्ति का शारीरिक व मानसिक स्तर पर स्वस्थ होना बहुत आवश्यक है।

आज के दौर में व्यक्ति केवल शारीरिक स्वास्थ्य को महत्व ज्यादा देता है मानसिक स्वास्थ्य को उतना महत्व नहीं देते। ओम या प्रणव का उच्चारण करके व्यक्ति शारीरिक व मानसिक स्तर पर स्वस्थ रह सकता है। पूरी दुनिया में योग एक अनुशासित तरीके से उभर रहा है । योग द्वारा शरीर, मन, आत्मा तीनों में सामंजस्य बिठाया जाता है । योग द्वारा शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक, स्वास्थ्य में सुधार होता है । योगासन शरीर में लचीलापन बढ़ाता है तथा ध्यान प्राणायाम आदि करके आप अपने मन को शांत और एकाग्र बना सकते हैं ।

शोध के उद्देश्य

इस शोधपत्र में योग के महत्व और उससे होने वाले फायदों को प्रतिपादित किया है -

• योग द्वारा हमारे शरीर का समग्र विकास ।

• योग के विषय में शास्त्रों का मत ।

• योग द्वारा जीवन जीने की कला का अनुभव ।

• योग के शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक महत्व ।

शोधविधि

प्रस्तुत अध्ययन में वर्णनात्मक शोध के अंतर्गत वस्तु विश्लेषण की विधि का प्रयोग किया गया है ।

योग का महत्व

योग भारत की उन प्राचीन विद्याओं में से एक है जो वर्षों से गंगा के प्रवाह की तरह बहती आ रही है । अनेकों ऋषि मुनियों ने इस विद्या के द्वारा परब्रह्म की प्राप्ति तक का रास्ता तय किया है और हमारी भलाई के लिए आज तक इस विद्या को संभाल के रखा हुआ है । और लोग इस विद्या का प्रयोग वर्षों से करते आये हैं। यदि योग को मानव जीवन से अलग किया जाए तो मानव जीवन की कल्पना करना थोड़ा मुश्किल होगा। योग मानव के लिए एक दिव्य चक्षु के समान है जिसके द्वारा मनुष्य को आत्म साक्षात्कार होता है । याज्ञवल्क्य स्मृति में भी लिखा गया है कि

अयं तु परमो धर्मो यत्योगेनात्मदर्शनम् ॥१॥

अर्थात जिस साधना द्वारा आत्म दर्शन और ब्रह्म साक्षात्कारहोता है वह योग है । योग पुरातन काल से ही लोगों को एक सुखी जीवन देते हुए आ रहा है । जिस कारण लोग एक स्वस्थ जीवन जीते आ रहे हैं । आधुनिक युग के समसामयिक संकटो से उपजे रोग, भय, तनाव, चिन्ता आदि से ग्रस्त मनुष्य ने इस योग का मार्ग अपनाया और योग अपने प्रभाव से अत्यन्त लोक प्रिय हो गया। इस योग विद्या पर सम्पूर्ण विश्व में शोध कार्य हो रहे है। यह योग विद्या साधारण मनुष्य के लिए जितना उपयोगी है, उतना ही उपयोगी योग साधकों के लिए भी हैं। योग के द्वारा सम्पूर्ण स्वास्थ्य के साथ साथ मोक्ष का

मार्ग प्रशस्त होता है। इस योग साधना के द्वारा मनुष्य अटूट स्वास्थ्य, दीर्घायु, दिव्य जीवन, अलौकिक अनुभूतियों, मुक्ति, मोक्ष आदि सभी कुछ प्राप्त कर सकता है। परन्तु आज के आधुनिक युग में भाग दौड़ भरी जिन्दगी में मनुष्य रोगों से ज्यादा ग्रस्त है तथा योग ऐसे में शारीरिक स्वास्थ्य के साथ साथमानसिक स्वास्थ्य भी प्रदान करता है। विकास के इस युग में योग का क्षेत्र अत्यन्त व्यापक है व योग का अनेक क्षेत्रों में महत्व है। पर हम यह मुख्य 3 प्रकार के महत्वों पर दृष्टिपात करेंगे।जो कुछ इस प्रकार हैं -

• शारीरिक महत्व।
• मानसिक महत्व।
• आध्यात्मिक महत्व।

1. शारीरिक महत्व - आज मनुष्य सांसारिक कार्यो में इतना खो गया है कि उसे अपने स्वस्थ्य का भी ध्यान नही रहता। जिस कारण उसे बहुत से शरीरिक रोगों का सामना करना पड़ता है और उसका अधिकतर समय अस्पताल के चक्कर लगाने में ही चला जाता है। इन्ही रोगों का नाश करने की क्षमता योग में है। योग के आठ अंगों में से तीसरा, चौथा अंग आसन व प्राणायाम है। जिससे शारीरिक स्वास्थ्य प्राप्त होता है। योगासनों से शारीरिक शक्तियों को विकसित किया जाता है। जिससे शरीर हृष्ट पुष्ट बनता है। उससे अंग प्रत्यंग की कार्यक्षमता में वृद्धि होती है, तथा शरीर स्वस्थ व निरोग बनता है। आज विश्व भर में अनेक नए रोगों की उत्पति हो रही है। जिससे लोगो का जीवन अस्त व्यस्त होता चला जा रहा है। योग के अनुष्ठान करने से वर्तमान में फैल रहे मनोदैहिक रोगों पर विजय प्राप्त की जा सकती है। योग एक ऐसी सुव्यवस्थित व वैज्ञानिक जीवन शैली है। जिसे अपनाकर अनेकों प्राणघातक रोगों से बचा जा सकता है। आज विश्व स्वास्थ्य संगठन भी इस बात को मान्यता देता है कि वर्तमान में व्याप्त शारीरिक व मानसिक रोगों के उपचारार्थ योग एक अचूक चिकित्सा विधि है। जिसके द्वारा शारीरिक क्षमता में वृद्धि कर शारीरिक स्वास्थ्य की प्राप्ति होती है।

श्वेताश्वतर उपनिषद में योग का शारीरिक महत्व इस प्रकार बताया गया है कि

न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु:।
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं।।२।।

अर्थात जिसने योग रुपी अग्नि में अपने शरीर को तपा लिया हो। उस मनुष्य के शरीर में न तो कोई रोग उत्पन्न होता है, और न ही उसमे बुढ़ापे के लक्षण प्रकट होते है तथा न ही असमय वह मृत्यु को प्राप्त होता है। योग के द्वारा मनुष्य शारीरिक दुःखों से मुक्त हो जाता है।ऐसा शास्त्रों में कहा गया है।

2. मानसिक महत्व - योग केवल शारीरिक स्वस्थ्य ही नही अपितु मानसिक स्वास्थ्य भी प्रदान करता है। योग चिंता और अवसाद जैसी महत्वपूर्ण मानसिक स्वास्थ्य चिंताओं से निपटने में प्रभावी है।

योग से व्यक्ति अधिक दयालु, जागरूक और शांत बनाता है, यह मन में सद्भाव उत्पन्न करता है और व्यक्तिगत संबंधों को गहरा करता है। आज के आधुनिक समाज में मानसिक रोगों की वृद्धि होती जा रही है। मानसिक रोग एक भयावहता का रूप लेता जा रहा है। जिनका निराकरण करने में आधुनिक विज्ञान असमर्थ हैं। इस तनाव जन्य परिस्थितियों और रोगों से निपटने के लिए योगाभ्यास एक सफल व कारगर चिकित्सा पद्धति है। जिसके द्वारा सम्पूर्ण मानसिक स्वास्थ्य प्राप्त किया जाता है। योग द्वारा चित्त की वृत्तियों पर अंकुश लगाया जाता है। मन की चंचलता को कम कर मानसिक एकाग्रता प्राप्त की जा सकती है। बच्चों के मानसिक विकास की वृद्धि हेतु प्राणायाम के अभ्यास आवश्यक है। स्मरण शक्ति के वृद्धि कर प्रज्ञा का प्रकाश योगाभ्यास द्वारा सम्भव है। योग हमें मानसिक रूप से मजबूत बनाने में प्रमुख भूमिका निभाता है।

3. आध्यात्मिक महत्व - योग का अर्थ जोड़ने से लिया जाता है लेकिन आध्यात्मिक रूप से यह स्वयं को स्वयं से जोड़ने की ही प्रक्रिया है जिसमें व्यक्ति खुद के भीतर झांककर अपना आत्मावलोकन कर सकता है। योग हमें शारीरिक रूप से तो स्वस्थ रखता ही है। साथ ही योग से हमें एक आंतरिक ऊर्जा भी मिलती है। यदि हम सूक्ष्म रूप से देखें तो मानव जीवन का मुख्य उद्देश्य मोक्षप्राप्ति ही है। और इस लक्ष्य की प्राप्ति का माध्यम हमारा मन है। यही मन हमारे बंधन और मोक्ष का कारण भी है। शास्त्रों में वर्णित है-

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्ध मोक्षयोः। अर्थात मन ही मनुष्य के बंधन और मोक्ष का कारण है।जब कभी मन में दुविधा हो, मन भ्रमित हो या व्याकुल हो तो योगाभ्यास करते ही हम पाते हैं मन में एकदम निश्चलता आ जाती है। योगासन का यही बड़ा प्रभाव है कि मन की सब दुविधाएँ और द्वन्द शान्त हो जाते हैं। मन हमारे सम्पूर्णविचारों को नियंत्रित करता है। यदि मन नियंत्रण में नही है तो विचारों पर नियंत्रण पाना भी कठिन है। मन ही है जो हमें हमारे विषय में बता सकता है और हमें आत्म साक्षात्कार करवा सकता है। योग साधना के अभ्यास से दिव्यदृष्टि की प्राप्ति होती है और इस योग दृष्टि के द्वारा ही सृष्टि के गूढ़तम रहस्यों को उजागर किया जा सकता है। इस योग साधना द्वारा तत्वदर्शन, आत्मदर्शन, अतीन्द्रिय दर्शन, दिव्यदर्शन व ब्रह्मसाक्षत्कार किया जाता है। इस विषय में जानने के लिए हम शास्त्रों का अध्ययन कर सकते हैं। भारतीय पुरातन शास्त्रों में एक घेरण्ड सहित में योग के महत्व को कुछ इस प्रकार प्रतिपादित किया है -

अभ्यासात्कादिषर्णामां यथाशास्त्राणि बोधयेत्।
तथा योगं समासाद्य तत्वज्ञानं च लभ्यते॥३॥

अर्थात जिस प्रकार 'क' 'ख' अक्षारों का अभ्यास करते करते शास्त्र में विद्वान हुआ जाता है। उसी प्रकार योग का अभ्यास करते-करते तत्व का ज्ञान स्वतः ही प्राप्त हो जाता है। योग हमें सही रूप

से मानव बनाता है और जीने का सही अर्थ समझता है। योग वस्तुतः पुरूषार्थ चतुष्टय की प्राप्ति का साधन है। मोक्ष पद को प्राप्त करने का श्रेष्ठ एवं सर्वोत्तम साधन है। योग न केवल आसन मात्र है अपितु ये खुद को सही अर्थों में पहचानने का एक माध्यम है।

शोधनिष्कर्ष

हमने इस शोध के माध्यम से योग तथा उसके महत्व को जानने का प्रयास किया कि किस प्रकार योग हमारे जीवन को सरल और स्वस्थ बनाने में अपनी भूमिका निभाता है। योग मनुष्य के जीवन को अभी से नही अपितु हजारों वर्षों से एक सही दिशा में लेकर आया है। आज पूरा विश्व योग के महत्व को पहचानकर इसकी तरफ खींचा चला आ रहा है। भारत में न जाने ऐसे कितने ही शास्त्र और पद्यतियाँ हैं जो कि मानव जीवन को स्वस्थ बनाने में अपनी मुख्य भूमिका निभाती हैं। योग एक ऐसा साधन है जो मनुष्य का सर्वांगीण विकास करने में सक्षम है और मानव को सुखी तथा निरोगी बनाकर एक आरोग्य जीवन देता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

• विज्ञानानन्द सरस्वती (2003), योग विज्ञानयोग, निकेतन ट्रस्ट मुनि की रेति, ऋषिकेश।
• निरजनानन्द देवधर, विहार (1994), योग दर्शन श्री पंचदशनाम, परमहंस अलखवाड़।
• योगेन्द्र पुरुषार्थी (1999), वेदों में योग विद्या, यौगिक शोध संस्थान, हरिद्वार।
• उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय।

पादटिप्पणी

१. याज्ञवल्क्य स्मृति

२. श्वेताश्वतर उपनिषद (1/12)

३. घेरण्ड संहिता (1/5)

****

वैदिक कालीन महिलाओं की शैक्षिक स्थितियाँ और उनकी सामाजिक स्थिति।

-ललाटेन्दु मिश्र
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्ष

सार- पहले के समय में, हिंदू शिक्षा को जीवन की एक प्रक्रिया मानते थे। प्राचीन हिंदुओं का मानना था कि शिक्षा व्यक्ति को जीवन के मुख्य उद्देश्यों जैसे मुक्ति, जीने, चरित्र निर्माण (आत्मविश्वास, आत्मनिर्भर और आत्म-सम्मान) और संस्कृति के संरक्षण के लिए तैयार करनी चाहिए। भारतीय नारीत्व और उनकी शिक्षा सामाजिक-आर्थिक और मानसिक-आध्यात्मिक परिवर्तनों से गुज़री है। ए.एस. अल्तेकर के अनुसार वैदिक काल में, उपयुक्त विवाह को सुरक्षित करने के लिए शिक्षा को बहुत आवश्यक माना जाता था। ऋग्वैदिक समाज में "... बाल विवाह की प्रथा मौजूद नहीं थी"। इसीलिए लड़कियाँ पढ़ पाती थीं और शिक्षा को अत्यधिक महत्व दिया जाता था। प्रारंभिक वैदिक परिवार पितृसत्तात्मक प्रकार का था, लेकिन वैदिक महिलाओं का पूरे घर पर कुछ नियंत्रण था। पितृसत्तात्मक व्यवस्था ने कभी भी महिलाओं के विशेषाधिकारों और अधिकारों से वंचित नहीं किया। वैदिक यज्ञ पति और पत्नी द्वारा संयुक्त रूप से किए जाते थे। इसलिए, वैदिक काल में महिलाओं को पुरुषों के बराबर का दर्जा प्राप्त था।

संकेत शब्द - वैदिक महिलाएं, सामाजिक स्थिति, शिक्षा, पितृसत्तात्मक।

भारतीय शिक्षा को मूलतः आर्यन मस्तिष्क की उपज कहा जा सकता है और सौंदर्य तथा व्यावसायिक पहलू मुख्यतः द्रविड़ों की भावनात्मक और भौतिक प्रकृति से प्रेरित थे। लड़कियों और महिलाओं के शैक्षिक परिदृश्य में वैदिक (2000 ई.पू. से 1000 ई.पू.) से लेकर उत्तर वैदिक (1000 ई.पू. से 200 ई.पू.) काल तक बदलाव देखा गया। वैदिक काल में भारतीय समाज में महिलाओं की स्थिति उच्च थी। यह शोधपत्र वैदिक काल में महिलाओं की शैक्षिक स्थिति के साथ-साथ उनकी सामाजिक स्थिति के बारे में जानने के लिए लिखा गया है।

प्राचीन काल में हिंदुओं के लिए शिक्षा जीवन की एक प्रक्रिया थी। इसे जीवन के मुख्य उद्देश्यों जैसे जीवनयापन, चरित्र निर्माण और संस्कृति के संरक्षण के लिए व्यक्ति को तैयार करने का एक तरीका माना जाता था। इसलिए महिलाओं को शिक्षा दी जाती थी क्योंकि इसका सीधा संबंध समाज के सुधार, आर्थिक समृद्धि, राष्ट्रीय एकता, उनकी सामाजिक स्थिति और अच्छे

पारिवारिक संबंधों से है। भारतीय नारीत्व और उनकी शिक्षा में कई बदलाव हुए हैं। चौथी शताब्दी ईसा पूर्व से तीसरी शताब्दी ईसा पूर्व तक लड़कियों और महिलाओं को शिक्षा दी जाती थी जिससे उन्हें आत्म-सम्मान, आत्मविश्वास और स्वतंत्रता हासिल करने में मदद मिलती थी। वैदिक काल में लड़कियों को उनके बेहतर भविष्य के लिए अच्छी शिक्षा प्रदान की जाती थी। ए.एस. अल्तेकर के शब्दों में, "उपयुक्त विवाह सुनिश्चित करने के लिए शिक्षा को बहुत आवश्यक माना जाता था"। वैदिक युग में लड़कियों को पढ़ने का समान अवसर दिया जाता था और उन्हें माता-पिता के लिए बोझ नहीं माना जाता था। प्राचीन वैदिक काल में महिलाओं को वेदों के अध्ययन में पुरुषों के समान सभी अधिकार प्राप्त थे। ध्यान दें कि प्राचीन काल में गुरुकुलों में वेदों और शास्त्रों का अध्ययन आधुनिक समय में स्कूली शिक्षा के समान है। इसलिए प्राचीन काल में महिलाओं को इस अधिकार से वंचित करना महिलाओं को शिक्षा के अधिकार से वंचित करना होता। लेकिन जैसा कि हम नीचे देखेंगे, ऐसा नहीं था। प्राचीन भारत में महिलाओं को ज्ञान की खोज में पुरुषों के समान समान स्वतंत्रता और स्वतंत्रता प्राप्त थी।

वैदिक समाज में "बाल विवाह की प्रथा नहीं थी"। इसीलिए लड़कियाँ पढ़ पाती थीं और शिक्षा को बहुत महत्व दिया जाता था। आर्य सभ्यता का सार मुख्य रूप से चार वेदों (ऋग्, यर्जु, साम और अथर्व) में सुरक्षित रखा गया है। वैदिक परिवार और समाज पितृसत्तात्मक था, लेकिन वैदिक महिलाओं को भी कुछ स्थान प्राप्त था।

पुरे घर में पितृसत्तात्मक व्यवस्था ने कभी भी महिलाओं के विशेषाधिकारों और अधिकारों से वंचित नहीं किया। ऐसे कुछ उदाहरण हैं जिनमें हम पुरुषों के साथ-साथ महिलाओं की समान स्थिति देख सकते हैं। उदाहरण के लिए वैदिक यज्ञों में पति-पत्नी द्वारा संयुक्त रूप से अनुष्ठान किए जाते थे। इसलिए वैदिक काल में महिलाओं को पुरुषों के बराबर दर्जा प्राप्त था। वैदिक काल में महिलाओं और लड़कियों की स्थिति और स्थिति आज की तुलना में बहुत बेहतर थी। अगर कोई महिला शिक्षा और ज्ञान हासिल करना चाहती थी तो उसे बिना किसी सामाजिक प्रतिबंध और बाधा के ऐसा करने की अनुमति थी। उन्हें जल्दी शादी के लिए मजबूर नहीं किया जाता था। संपन्न परिवारों की अधिकांश लड़कियों को भी शिक्षा हासिल करने का विशेषाधिकार था।

उपनयन (दीक्षा समारोह) लड़कियों और लड़कों दोनों के लिए आयोजित किया जाता था। आर्य काल या काव्य काल के दौरान, यह सही कहा जा सकता है कि महिलाओं की शिक्षा की उपेक्षा

नहीं की जा रही थी। महिला शिक्षा के खिलाफ कभी किसी तरह का पूर्वाग्रह नहीं था और समाज में उनका उचित स्थान था। वेदों के माध्यम से, यह स्पष्ट रूप से ध्यान में आता है कि सभी आर्य सामूहिक रूप से महिलाओं के उत्थान के बारे में जागरूक थे। ऐसा इसलिए था क्योंकि आर्य मुख्य रूप से लिंग शक्ति राजनीति के बारे में जागरूक या सचेत नहीं थे। क्योंकि उस समय समाज जटिल नहीं था और यह विकासशील अवस्था में था। वैदिक काल में कई महिला विद्वान हुई हैं और वे पवित्र ग्रंथों और वेदों में पारंगत थीं। ये महिलाएँ विभिन्न क्षेत्रों में निपुण थीं। उन्होंने न केवल भजनों की रचना की बल्कि उन्होंने संगीत और नृत्य भी सीखा। जो महिलाएं निम्न तबके या जाति की थीं, उनके पास कताई, बुनाई और सुई का काम जैसी कुशल और तकनीकी भाषा थी।

वैदिक काल में महिलाओं के दो समूह थे – ब्रह्मवादिनी और सद्योद्वाहा। ब्रह्मवादिनी जीवन भर दर्शन और धर्मशास्त्र की छात्रा थीं। सद्योद्वाहा 15-16 वर्ष की आयु में विवाह होने तक अपनी पढ़ाई जारी रखती थीं। कई शिक्षित महिलाएँ शिक्षिका या उपाध्यायिनी बन गईं इसका उल्लेख पाराशर स्मृति पर माधव संहिता, हरित धर्म सूत्र आदि ग्रंथों में किया गया है। कुछ लोग दावा करते हैं कि ब्रह्मवादिनी केवल एक पुरुष ऋषि की बेटी की पत्नी है। लेकिन ग्रंथों में उन्हें इस रूप में परिभाषित नहीं किया गया है, न ही ब्रह्मवादिनी शब्द का अर्थ ऐसा कुछ है। इसके बजाय शब्द का अर्थ 'उपध्यायिनी' है।

वास्तव में इसका तात्पर्य वेदों के ज्ञान से है। पाराशर स्मृति पर माधव संहिता कहती है:

योपनायनं क्रूत्वा पश्चद् विवाहं करोतिस ब्रह्मवादिनी।
तथा व या प्रथमा उपनयनं क्रूत्वा सद्या एव॥
विवाहं विधाय ततो वेदमधिते स सद्योवाधुः।

जिसका अर्थ है: जो उपनयन के बाद वेदों का अध्ययन करती है और फिर विवाह करती है वह ब्रह्मवादिनी है, जो उपनयन के तुरंत बाद विवाह करती है और फिर वेदों का अध्ययन करती है वह सद्योवधु है।

वैदिक काल में कई महिला कवि और दार्शनिक थीं। वैदिक युग में अपाला, घोषा और विश्ववारा जैसी कई सक्षम और बुद्धिमान महिलाएँ थीं, जो मंत्रों की रचना करती थीं और कहा जाता है कि वे ऋषियों के पद तक पहुँची थीं। माना जाता है कि वैदिक काल की महिला प्रचारकों में से एक लोपामुद्रा ने ऋषि अगस्त्य के साथ ऋग्वेद की पहली पुस्तक के 179 भजनों का प्रचार किया था।

कात्यायन ने अपने ऋग्वेद सर्वानुक्रमणी में 27 ऋषिकाओं को इस प्रकार सूचीबद्ध किया है, और कहा है कि ये ब्रह्मवादिनी या महिला वैदिक विद्वान हैं।

इस काल में धनी परिवारों में, विशेष शिक्षकों को मुख्य रूप से विभिन्न कलाओं जैसे शौचालय मलहम, नृत्य, संगीत, माला बनाना, चित्रकारी, पैचिंग, सिलाई, और जादू, कविताएँ लिखना और खिलौने बनाना आदि सिखाने के लिए नियुक्त किया जाता था। कुछ विद्वान व्यक्तियों के घरों में भी, छोटी लड़कियाँ केवल सुनकर ही पाठ सीख सकती थीं, जो युवा छात्रों को सिखाया जाता था। इसलिए, हम कह सकते हैं कि वैदिक समाज में महिलाओं की स्थिति में अधिक अधिकार और सम्मान था। वे अपने पतियों के साथ सामाजिक बलिदानों, घरेलू समारोहों और दावतों में भाग लेती थीं।

अतः यह कहा जा सकता है कि महिलाओं को पुरुषों के समान शिक्षा के क्षेत्र में या किसी सामाजिक रीति-रिवाज और अनुष्ठान में अपनी योग्यता और बुद्धिमत्ता साबित करने के लिए समान अवसर दिए गए थे। पूर्व वैदिक काल में भी महिलाएं अपने पति के साथ धार्मिक गतिविधियों और बलिदानों में भाग लेती थीं। जब लड़कियों और महिलाओं को औपचारिक शिक्षा दी जाती थी, तो उन्हें 'मंत्र' या छंदों का उच्चारण करना आवश्यक होता था, ताकि वे बहुत स्पष्टता और शुद्धता के साथ छंदों का पाठ कर सकें। वैदिक काल की कई महिला विद्वानों ने कई सामाजिक बाधाओं को पार किया। वैदिक काल में, वे शिक्षा में पुरुषों के बराबर थीं और अपने विद्वत्तापूर्ण क्षेत्रों में भी पुरुषों से आगे निकल गई थीं। अपाला, आत्रेयी और घोषा इस काल की कुछ प्रसिद्ध विदुषियाँ हैं। श्री माधवाचार्य ने अपने महाभारत तत्पर्य निर्णय में पांडवों की पत्नी द्रौपदी के विद्वान स्वभाव का वर्णन इस प्रकार किया है: महान स्त्रियों को कृष्ण (द्रौपदी) की तरह वेदों का अध्ययन करना चाहिए।

इस काल में धनी परिवारों में, विशेष शिक्षकों को मुख्य रूप से विभिन्न कलाओं जैसे शौचालय मलहम, नृत्य, संगीत, माला बनाना, चित्रकारी, पैचिंग, सिलाई, और जादू, कविताएँ लिखना और खिलौने बनाना आदि सिखाने के लिए नियुक्त किया जाता था। कुछ विद्वान व्यक्तियों के घरों में भी, छोटी लड़कियाँ केवल सुनकर ही पाठ सीख सकती थीं, जो युवा छात्रों को सिखाया जाता था। इसलिए, हम कह सकते हैं कि वैदिक समाज में महिलाओं की स्थिति में अधिक अधिकार और सम्मान था। वे अपने पतियों के साथ सामाजिक बलिदानों, घरेलू समारोहों और दावतों में भाग लेती थी।

इस प्रकार, सामाजिक नैतिकता तुलनात्मक रूप से उच्च स्तर की थी और सामाजिक संबंध आपसी भावना और सौहार्द के साथ बनाए रखे जाते थे। वैदिक काल में लड़कियों और महिलाओं की शैक्षिक स्थिति के आधार पर हम कह सकते हैं कि वे अन्य बाद के काल की तुलना में अधिक

भाग्यशाली थीं और उन्हें अपनी शिक्षा और जीवन के फैसले चुनने का मौका और विशेषाधिकार प्राप्त था। इसलिए, हम शिक्षा के मामले में वैदिक महिलाओं और आधुनिक महिलाओं के बीच समानता की तुलना कर सकते हैं। वैदिक महिलाओं को शिक्षा और समाज में समान दर्जा दिया गया था।

इस प्रकार, हम कह सकते हैं कि वैदिक युग या अवधि मुख्य रूप से लड़कियों और महिलाओं की शैक्षिक स्थिति के उत्थान के लिए समृद्ध और विकसित अवधियों में से एक है।

****

भारत का योगदर्शन

- देवस्मिता पाणी
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्ष

शोधसार :(Abstract)

जब मनुष्य बौद्धिक रूप से थक जाता है, तो ज्ञान प्राप्त करने और अभ्यास करने का अवसर मिलता है, और शिक्षा मनुष्य की जीवन भर चलने वाली प्रक्रिया है। शिक्षा मानवता का गतिशील विकास है और आधुनिक शिक्षा एक बहुआयामी प्रक्रिया है। दूसरे शब्दों में, शिक्षा का मुख्य उद्देश्य सार्वभौमिक रूप से मूल्यवान आदर्शों की प्राप्ति है। शिक्षा, जीवन दर्शन, राजनीतिक विचारधारा, औद्योगिक उपलब्धि, सामाजिक आर्थिक स्थिति। अत: शिक्षाशास्त्र की शिक्षाशास्त्र, विद्वानों की गतिविधियों की प्रेरणा, विश्वदृष्टि की प्रेरणा, चतुर्भुज दर्शन और विषय का अध्ययन सोध अधयन है।

संकेत शव्द : (keywords)

सर्वदर्शन,योग, ईश्वर, चित्तवृत्ति

भूमिका: -(introduction)

योगदर्शन कीभूमिका :

> दर्शन शब्द की उत्पत्ति 'दृश' धातु से हुई है जिसमें 'ल्यूट' प्रत्यय लगा है। दर्शन शब्द का अर्थ है 'जिसके द्वारा किसी वस्तु को देखा या समझा जाता है।

> भारतीय दर्शन की दो शाखाएँ हैं, नास्तिक और नास्तिक। वेदों को प्रमाण मानने वाले दर्शन नास्तिक दर्शन कहलाते हैं, जिनमें सांख्य-योग, न्याय-वैशेषिक, पूर्व-मीमांसा और उत्तर-मीमांसा (वेदांत) शामिल हैं।

> जो दर्शन वेदों को प्रमाण नहीं मानते उन्हें ‘नास्तिक दर्शन’ कहा जाता है, जिनमें चार्वाक, बौद्ध, जैन प्रमुख हैं।

> सांख्य- योग, न्याय- वैशेषिक, पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा इन्हें ‘छह दर्शन’ भी कहा जाता है।

भारतीय दर्शन :

१.आस्तिकदर्शन सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा, वेदांत)

२.नास्तिकदर्शन (चार्वाक, बौद्ध, जैन)

दर्शन	प्रवर्तक आचार्य
सांख्य	कपिल
योग।	पतंजलि
वैशेषिक	कणाद
न्याय	गौतम
उत्तरमीमांसा (वेदांत)	बादरायण
पूर्वमीमांसा	जैमिनी
चार्वाक	बृहस्पति
बौद्ध	गौतम बुद्ध
जैन।	ऋषभदेव/महावीर

> नास्तिक दर्शन को वैदिक विरोधी दर्शन ‘नास्तिको वेदनिन्दकः’ भी कहा जाता है।

>चार्वाक दर्शन एक भौतिकवादी दर्शन है, जिसे लोकायत के नाम से भी जाना जाता है।

>सांख्य और योग एक दूसरे के पूरक दर्शन हैं। सांख्य ईश्वर के अस्तित्व में विश्वास नहीं करता जबकि योग ईश्वर के अस्तित्व में विश्वास करता है। इसीलिए सांख्य को ‘ईश्वर रहित सांख्य’ भी कहा जाता है और योग को ‘सेश्वर सांख्य’ भी कहा जाता है ।।

शोध उद्देश्य (Objectives)

*संस्कृत साहित्य में शैक्षिक तत्वों का विश्लेषण ।

*संस्कृत साहित्य में निहित शैक्षिक तत्वों का विश्लेषण एवं संग्रह

*संस्कृत ग्रंथों में निहित शैक्षिक तत्वों को एकत्रित करके

भारतीय संस्कृत साहित्य का एक अध्ययन

शोधविधि (Research Methodology)

यह शोध अध्ययन वर्णनात्मक (सर्वेक्षण) अनुसंधान की खोज में तुलनात्मक, सहसंबंधी, विषय- और निरंतरता है।।

योगदर्शन:

योग शब्द युज+घ् से मिलकर बना है जिसका अर्थ है ध्यान।योगदर्शन के प्रणेता महर्षि पतंजलि हैं।'योग सूत्र' के रचयिता महर्षि पतंजलि हैं।योग दर्शन का आधार योग सूत्र है।योग को 'सेश्वरसांख्य' कहा जाता है क्योंकि यहईश्वरतत्त्व को मानता है।

योगसूत्र पर व्यास ने एक भाष्य लिखा है जिसे योगभाष्य कहा जाता है।

योगसूत्र में चार पाद हैं-

समाधिपाद(५१),विभूतिपाद(५५),साधनापाद(५५),कैवल्यपाद

1. समाधिपाद में योग एवं समाधि के स्वरूप एवं भेद का वर्णन।
2. साधनापाद में योग प्राप्ति के साधन एवं योग के आठ अंगों का वर्णन।
3. विभूतिपाद में योग से प्राप्त सिद्धियों का वर्णन।
4. कैवल्यपाद में मोक्ष का वर्णन है।

योगदर्शन में पदार्थों (तत्त्वों) की संख्या 26 है।

योगदर्शन पर लिखा गया प्राचीन एवं सर्वप्रथम भाष्य व्यास कृत व्यासभाष्य है।वाचस्पति मिश्र ने योग सूत्र पर'तत्त्ववैशारदी' नामक भाष्य लिखा है।योग सूत्र तीन प्रमाण मानता है।

१.प्रत्यक्ष२.अनुमान३.आगम (शब्द)

विज्ञानभिक्षु ने योगसूत्र पर योगवार्तिक नामक भाष्य लिखा है। व्यासभाष्य में योग के भेद हैं-

1. तर्कपरक 2. वैचारिक 3.आनंदमय 4.अस्मितामूलक

*वितरकानुगत-जिसमें लक्ष्य वस्तु के स्थूल रूप का बोध होता है।

* वैचारिक – जिसमें लक्ष्य की वस्तु के सूक्ष्म स्वरूप का बोध होता है।

* आनंदानुगत – जिसमें आनन्द की स्फूर्ति होती है।

* अस्मितानुगत – जिसमें बुद्धि और पुरुष की अनुभूत एकता से प्रकट द्विरूप विवेक का ज्ञान होता है।

> योगदर्शन का पहला सूत्र है 'अथ योगानुशासनम्'

> 'अथ योगानुशासनम्' सूत्र में 'अथ' शब्द का अर्थ है अधिकार। 'अथ' यह शब्द = अर्थ अधिकार है।

> योग का लक्षण है-योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः चित्त की वृत्तियों के निरोध को ही योग कहते हैं।

> 'योग चित्तवृत्तिनिरोधः' सूत्र से चित्त शब्द का अर्थ है चेतना (मन, बुद्धि और अहंकार) ।

> चित्त की पाँच भूमियों या अवस्थाओं का उल्लेख प्राप्त होता है।

चित्तभूमियाँ (पाँच)

१ .क्षिप्त(रजगुण)२.मूढ (तमोगुण)३.विक्षिप्त(सत्त्वगुण का

आधिक्य)४.एकाग्र(सात्विक) ५.निरूद्ध(रजस तमससत्व का निरोध)
मानसिक वृत्तियाँ भी पाँच प्रकार की होती हैं: प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतः (1/6)
चित्तवृत्तियाँ – (5)
१.प्रमाण२.विपर्यय३.विकल्प४.निद्रा५.स्मृति
प्रमाण नामक वृत्ति के भेद हैं- तीन
1.प्रत्यक्ष
2. अनुमान
3. आगम (शब्द)
'प्रत्यक्षानुमानागम: प्रमाणानि'
'विपर्यय-विपर्ययो मिथ्यज्ञानमद्रुपप्रतिष्ठम् '
विपर्यय का अर्थ है मिथ्या ज्ञान या अज्ञान
ज्ञेय वस्तु से भिन्न अर्थ में स्थापित मिथ्या ज्ञान को विरोधाभास कहा जाता है।
विपर्यय या अज्ञान के पाँच पर्वों/क्लेशों/अंगों का भी उल्लेख किया गया है।
पांच कष्ट हैं :
१.अविद्या२.अस्मिता ३.राग ४.द्वेष ५.अभिनिवेश
ईश्वर का अभिधायक शब्द है ओंकार का जाप करने के बाद योग साधना करनी चाहिए
योग के बाद अभ्यास- जप करना चाहिए।
जप और योग की सिद्धि से ईश्वर की प्राप्ति होती है। मन का भटकाव, स्तन्या, संदेह, लापरवाही, आलस्य, निरंतरता, भ्रम, अप्राप्य आधार और अस्थिरता। यह भी बाधा है।रोग, ध्यान, संदेह, प्रमाद, आलस्य, निरंतर भ्रम, दूरदर्शिता, अप्राप्य-अस्थिरता, अस्थिरता और मन की अशांति बाधाएं हैं । ये नौ बाधाएं मन के विक्षेप हैं। दर्द, मानसिक रोग, हाथ-पैर कांपना, श्वास-प्रश्वास विकर्षण के साथी हैं।उन (बाधाओं) को दूर करने के लिए किसी एक तत्व का अभ्यास करना चाहिए। उसे रोकने के लिए एकता का अभ्यास करना ,प्राणों की रेचक पूरकता और कुम्भक करने से भी मन प्रसन्न होता है। 'या जीवन को ढकने और धारण करने से' उरस्थ वायु को नाक के नथुनों से विशिष्ट प्रयत्न के द्वारा निकालना प्रच्छर्दन है।विधारण' प्राणायाम पूरक और कुम्भक है।।श्रेष्ठमणि के समान क्षीणवृत्तियों वाले तथा ग्रहीता, ग्रहण और ग्राह्य विषयों में स्थित होने वाले चित्त का उनके आकार को ग्रहण कर लेना समापत्ति है।'विषयों को पकड़ने और पकड़ने में रत्न की स्थिति की प्राप्ति, जैसा कि क्षीण वृत्ति से उत्पन्न रत्न के मामले में होता है'
यौगिक + (सैम एंग पैडक्टिन) से बनता है।

समापत्ति – सम्यक् प्रकार से सब ओर से हो जाना।

समापत्तियाँ चार हैं-

1. सवितर्क 2. निर्वितर्क 3. सविचार4. अविवेकी

अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, और अभिनिवेश ये पाँच क्लेश होते हैं। अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः।

भाष्यकार के अनुसार पाँच क्लेशों का अर्थ है-पाँच प्रकार के विपर्यय या मिथ्याज्ञान।

प्रसुप्त, तनु, विच्छिन्न और उदार इन चारों अवस्थाओं में रहने वाले 'अस्मिता' इत्यादि चारों **परवर्ती क्लेशों की प्रसवभूमि अविद्या है।**

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्तनुविच्छिन्नोदाराणाम्।।

अनित्य, अपवित्र, दुःखमय और अनात्मपदार्थों में क्रमशः नित्य, पवित्र, सुखमय और आत्मा का ज्ञान होना अविद्या है। 'अनित्याऽशुचिदुःखानात्मसुनित्यशुचि-सुखात्मख्यातिर-विद्या। 'अनित्य पदार्थ में नित्यपदार्थ का ज्ञान अविद्या है जैसे-पृथ्वी नित्य या स्थायी है। चन्द्रमा और तारों सहित द्युलोक नित्य है। 'अविद्या' शब्द में 'नञ्' तत्पुरुष समास न विद्येति अविद्या।दृकशक्ति पुरुष और दर्शनशक्ति बुद्धि की प्रतीयमान एकात्मता अस्मिता नामक क्लेश है। 'अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, और अभिनिवेश ये पाँच क्लेश होते हैं।

- योग के अङ्गों का अनुष्ठान करने से, अशुद्धि का क्षय हो जाने पर विवेकख्याति के उदय तक ज्ञान का प्रकाश होता जाता है।

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः।

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः ।।

अष्टाङ्गयोग यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि ये आठ योग के अङ्ग है।

यमाः अहिंसादयः पञ्च, अहिंसा इत्यादि पाँच यम है।

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह ये पाँच यम कहे जाते है।

१.अहिंसा- सब प्रकार से सदैव सब प्राणियों को पीड़ा न पहुंचाना अहिंसा है। 'तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः।'

२.सत्य- जैसा देखा गया या अनुमित किया गया या सुना गया हो उसके सम्बन्ध में वैसी ही वाणी और वैसा ही मन रखना 'सत्य' है। 'सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे'

३.अस्तेय- शास्त्राज्ञा के विपरीत दूसरों का द्रव्य ग्रहण करना ‘स्तेय’ है। स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम्। इसप्रकार की इच्छा का अभाव रूप स्तेयाभाव ‘अस्तेय’ है।तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति

४.ब्रह्मचर्य – गुप्तेन्द्रिय अर्थात् जननेन्द्रिय का निग्रह ‘ब्रह्मचर्य’ है।‘ब्रह्मचर्य गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः।‘

५.अपरिग्रह-अपरिग्रह- विषयों की प्राप्ति रक्षा और तद्विषयक आसक्ति तथा हिंसादि दोषों के कारण उन विषयों को स्वीकार न करना ‘अपरिग्रह’ है।

विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इत्येते यमाः। जाति, देश, काल और आचार परम्परा से सीमित न होते हुए ये यम सार्वभौम ‘महाव्रत’ कहे जाते है जातिदेशकालसमयानवच्छिनाः सार्वभौमा महाव्रतम् नियम शौच, सन्तोष, तप, स्वाध्याय और ईश्वरप्रणिधान नियम कहे जाते हैं। शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ईश्वरप्रणिधन- गुरू या ईश्वर के प्रति सभी कर्मों का अर्पण करना ईश्वरप्रणिधान है। ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणम्।अहिंसा के प्रतिष्ठित हो जाने पर उस योगी के पास प्राणियों का पारस्परिक वैरभाव छूट जाता है।

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः।

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ।।

सत्य के प्रतिष्ठित वितर्कशून्यतया स्थिर हो जाने पर उस साधक में शुभाशुभ क्रियाओं और उनके फलों की आश्रयता आ जाती है। अस्तेय के प्रतिष्ठित हो जाने पर सभी रत्नों की उपस्थिति होती है। अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ‘।।

बुद्धि और पुरुष के अन्यत्व की ख्याति में ही प्रतिष्ठित चित्त वाले योगी को सभी पदार्थों का स्वामित्व तथा सर्वज्ञत्व सिद्ध होता है। सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वञ्च ।

> विशोका नाम की सिद्धि है जिसको प्राप्त करके योगी सर्वज्ञ, दग्धक्लेशबन्धन और स्वामी होकर विचरण करता है।

> बुद्धिसत्व और पुरुष की शुद्धि के समान हो जाने पर कैवल्य होता है। सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति

> सिद्धियाँ जन्म, औषधि मन्त्र, तप और समाधि से उत्पन्न होती है। जन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयः ।

> अन्यदेहधारणरूपा सिद्धि देवादिनिकायों में जन्म से होती हैं।

> आसुर लोको में औषधियों से अर्थात् रसायन इत्यादि से इसप्रकार की सिद्धि होती है।

> मन्त्रों से आकाश में उड़ना और अणिमादि सिद्धियों की प्राप्ति होती है।

> तप से सङ्कल्प की सिद्धि होती है, जिससे यथेच्छारूप वाला होकर जहाँ तहाँ स्वेच्छा से पहुँचने वाला होता है।

> निर्मीयमाण शरीर में निर्मित होने वाले निर्माण चित्त अस्मिता से ही निर्मित होते हैं।

'निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात्'

चित्त के कारणभूत अस्मितामात्र को लेकर वह योगी निर्माणचित्तों को तैयार कर देता है। निर्माणकाय चित्तयुक्त हो जाते हैं।

पाँच प्रकार के चित्तजन्म, ओषधि, मन्त्र, तपस्या और समाधि में से समाधिसम्पन्न चित्त कर्मक्लेश की वासना से रहित होता है। तत्र ध्यानजमनाशयम्

पञ्चविधं निर्माणचित्तम् –

जन्मौषधिमन्त्रतयः समाधिजाः सिद्धय इति।

पाँच प्रकार के निर्माणचित्त हुए क्योंकि जन्म, औषधि, मन्त्र, तपस्या और समाधि इन पाँच से ऐसी सिद्धियाँ उत्पन्न होती है।

➢ कारण (अविद्या) फल (पुरुषार्थ) आश्रय (चित्त) और आलम्बन (विषय) के द्वारा ही उपचित होने के कारण, इन चारों का अभाव होने पर उन वासनाओं का अभाव हो जाता है।

हेतुफलाश्रयालम्बनैः सङ्गृहीतत्वादेषामभावे तदभावः

हेतु का वर्णन इसप्रकार है धर्म से सुख और अधर्म से दुःख होता है सुख से राग और दुःख से द्वेष होता है और उस रागद्वेष से प्रयत्न होता है।

➢ द्रष्टदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्

द्रष्टा (पुरुष) और दृश्य (विषयी) से अभिसम्बद्ध सभी विषयों वाला होता है

चित्त से विविक्त (पुरुष) का साक्षात्कार कर लेने वाले की, आत्मभाव की भावना निवृत्त हो जाती है।

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ।।

> योगी का चित्त विवेकमार्गी एवं कैवल्य फलोन्मुख होता है। तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्।

> विवेकख्याति में भी वीतराग (योगी) को सर्वथा विवेकख्याति होने से धर्ममेध समाधि होती है।

'प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेधः समाधिः। '

> धर्ममेध समाधि से क्लेश और कर्म की निवृत्ति हो जाती है ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः उस समस्त आवरणमलों से रहित ज्ञान के अनन्त हो जाने से श्रेय स्वल्प हो जाता है। तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्

> धर्ममेध के उदित होने से चित्तरूप सत्वादि तीनों गुणों के परिणाम के क्रम की समाप्ति हो जाती है।

> ‘क्रम’ क्षणप्रतियोगिक तथा परिणाम के पर्यवसान से ज्ञायमान होता है।

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्गाह्यः क्रमः गुणों के अधिकार (परिणाम) के क्रम की समाप्ति हो जाने पर कैवल्य प्राप्त होता है। उस कैवल्य का स्वरूप निश्चित किया जा रहा है- ‘गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तम्। तत्स्वरूपमवधार्यते ।‘

> भोगापवर्गरूपी पुरुषार्थ से रहित सत्त्वादि तीनों गुणो का अव्यक्त में प्रविलीन हो जाना कैवल्य है या चित्तशक्ति का अपने रूप में प्रतिष्ठित हो जाना ही कैवल्य है।

> ‘पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति।‘

सन्दर्भ सूचिग्रन्थ :

* सर्वदर्शनसंग्रह
* संस्कृत सुमोदि
* संस्कृतसाहित्यस्य इतिहास

****

INTRODUCTION OF ADULT EDUCATION

-JANAKIRAMAN. R
S.S 1ST YEAR

Adult education is a practice in which adults participate in methodical and organized activities through which they can facilitate their understanding and learning. Throughout the lives of the individuals, they are required to upgrade their knowledge, skills, abilities and aptitude. Therefore, the primary objective of adult education is to ensure individuals are able to augment their understanding in terms of various concepts. The adults develop motivation and interest in learning, when they need to meet their needs or achieve the desired goals. The main objective of this research paper is to introduce the meaning and significance of adult education. The main aspects that have been taken into account are, history of adult education in India, adult education during the British period, adult education after independence, types of education, meaning and purpose of adult education, objectives of adult education, need of adult education in India, basic principles of adult education, characteristics of adult education and adult education policy.

Keywords: Adult Education, Awareness, Educational Programs, Individuals, Social Change.

Education is a lifelong process. It is the unique investment for the present and future. It leads to augmentation of completeness and richness within the lives of the individuals. It is a major instrument that leads to socio-economic growth of the country. It is a powerful tool for social change. It is a vehicle for acquiring knowledge and skills. It has the capacity to conscience and empower the individuals. Through the acquisition of education, individuals develop the competencies and traits among themselves to alleviate the problems of poverty, ignorance, misery, inequalities, exploitation, degradation, unemployment and other societal problems. The individuals have the right to learn and acquire education throughout their lives. There is not any particular age of attaining education. The concept of adult education has undergone changes. Adult education has been understood as the field that makes provision of educational facilities to the adults, who could not undergo the regular course of formal education, during their school years.

Adult education includes the entire body of educational processes. The content, methods or levels or whether they prolong or replace initial education in schools, colleges or universities, as well as apprenticeship. The individuals are regarded as adults, when they reach 18 years of age. They develop capabilities and enrich their knowledge, improve technical and professional qualifications or turn themselves in a new direction and bring about changes in their attitudes and behaviours in the personal development and participation in balanced and independent social, economic and cultural development. Adult education includes all the activities that are put into operation with the purpose of meeting educational goals and objectives. Through adult education, the learners are able to augment their experiences and develop skills and abilities. Apart from development of knowledge and skills, individuals are able to generate awareness in terms of their rights and duties, which are required to turn into effectual citizens of the country.

History of Adult Education in India

Adult education is famous for its ancient cultural heritage, covered with the philosophical contribution of thinkers, saints and sages. It is difficult to conduct research upon the beginning of education in ancient India. It is believed that Indian education is extended from 2000 B.C. to 1200 A.D. Different systems of education were developed in terms of social and philosophic relevance. The saints, sages and other individuals, who were engaged in teaching and instructing made use of variety of teaching-learning methods and instructional strategies. In most cases, methods used were oral. The primary objective was to make provision of education to the individuals by generating awareness among them in terms of moral and social obligations (Chapter 1, n.d.). Education in Vedic Period. During the Vedic period, education was imparted through word of the mouth and was concentrated mostly among the upper classes. During the Upanishad period, skills began to get imparted in addition to philosophical education. During the Dhanasiri period, art, literature, mathematics and theatre was developed and Sanskrit became the classical language. The language in which, individuals communicated in was Prakrit. During the Buddhist period, there were establishment of universities, such as, Nalanda and Vikramshilla.The language used was Pali. The students, normally resided in the house of the teachers, known as gurukul. The education provided in gurukul was liberal as well as vocational (Chapter 1, n.d.). Apart from the acquisition of education in gurukul, the students also

assisted their teachers in the implementation of household chores, such as, preparation of meals, taking care of livestock, getting wood from the forests, fetching water from water bodies and so forth.

Education in Medieval Period

In the medieval period, Muslim system of education began to acquire prominence. The educational institutions were of two types during this period. These were Mastabas' and Madrassas. The Maktaba, which corresponded to the Hindu elementary school was attached to the mosque. The Madrassa, was an institution of higher learning, prepared the individuals for professions. Libraries were also opened in this period. Mughal Emperor Akbar rendered a significant contribution in enriching the system of education. There was initiation of residential colleges for the post-graduate courses in sarts and science fields. Both Hindu and Muslim institutions existed simultaneously. The system of education, both in the Hindu and Muslim period was confined to the small percentage of population, although in theory, it was available to all those, who are willing to acquire it. The educational institutions, such as, gurukuls, mutts, pathshalas, ashramas, Mak tabs and madrassas were meant not only for children and adolescents, but also for the adults.

Adult Education during the British Period

In the year 1836-37, the literacy rate in India was about six percent. The British rulers had less concern in terms of making provision of education to the adults. The emergence of night schools in England in the wake of industrial revolution had an impact in India. In every British Indian province, some financial provision was made for giving grants to night schools. The Indian Education Commission (1882-1883) recognized that adults needed education for their economic development. In addition, strongly recommended extension of this program in all provinces, such as, schools had opportunities to obtain success. The co-operative movement of 1918-1936, which was gaining strength, provided an invaluable base for initiating adult literacy classes. The number of individuals, who returned from World War I brought enlightenment and consciousness. These factors acted as catalytic agents, generating awareness among masses. As a result, there was an increase in the activities of adult education. With the advent of adult education activities, the individuals are able to participate in various events and promote welfare of the community and nation (Chapter 1, n.d.).

The Central Advisory Board of Education (CABE) in its fourth meeting in December 1938, appointed an Adult Education Committee, under the chairmanship of Dr. Syed Mahmud, the Education Minister of Bihar. The committee put emphasis upon the significance of adult literacy, need for training of literacy teachers, motivation of adults, use of audio-visual media in teaching and efforts for retention of literacy and continuing education (Chapter 1, n.d.). Illiteracy is regarded as the major impediment within the course of progression of individuals, community and the entire nation. Hence, in order to lead to effective growth and development of individuals, community and nation, it is necessary to augment the system of education. In addition, the individuals, belonging to all categories and backgrounds should recognize the significance of education. In the constructive program, initiated by Mohandas Karamchand Gandhi, two forms of education were initiated, basic education and adult education. Basic education is the education that develops both the body and mind. Through basic education, the individuals are able to generate awareness in terms of the ways that would help them in making improvements in various tasks and activities. The tradition of adult education in India is as old as civilization itself. Through the medium of social and religious institutions, like Kathakars, Ramlila’s, Bhagabat Tungis, Kirtans, theatres, villages markets, and so forth. The heritage of adult education within the country has maintained its traditional values and knowledge. The control and authority of these institutions did not exist under the state patronage. It was only during the British period that the adult education became the state policy. Adult education in Indian culture is based on oral transmission of the state culture. By 1860, the adult population within the country found to be experiencing number of problems and challenges in the implementation of various tasks. The major cause was illiteracy. The Indian Education Commission reported that there were 134-night schools, attended by 3919 in Mumbai. In the southern division of presidency, there were 223-night schools, attended by 4,962 individuals. There were more than 1000-night schools in Bengal and 291 in Madras. The Commission strongly recommended the extension of this program in all provinces. The programs of night schools had experienced number of impediments and the scheme was not uniform.

Historical Development of Adult Education

Adult Education after Independence Adult education took shape through the emergence of various programs and activities after

independence. After the country achieved its independence in 1947, there were
formulation of plans that aimed to spread the significance of education among the masses. The national Government realized to educate the adults. Education would enable them to recognize their rights and responsibilities, so they can render a significant contribution in promoting development of the community and nation. The investment made in education was given much significance. The budget allocation for education during the first five-year plans was Rs. 153 crores. It progressively increased to Rs. 19600 in the eight five-year plans. Increased investment in education brought a remarkable change in the percentage of literacy within the country. The rate of literacy was only 16.65 percent in 1951. It increased to 65.36 percent in 2001. Literacy among women was eight percent in 1951 and it has risen to 55 percent in 2001. Hence, it can be stated that formulation of measures and programs led to increase in the literacy rate among individuals. When efforts were made to increase the literacy rate, special emphasis was put on adult education. The Government of India possessed the viewpoint that it was not possible to deal with the problem of illiteracy, through formal education by itself. In India, considerable population belonged to deprived, marginalized and socio-economically backward sections of the society. These individuals would be able to acquire education through non-formal adult education. The Government of India, allocated the budget for adult education within the country. The proportion of budget allocation for adult education to total investment in education has increased, though there were variations in the plan periods. During the eighth plan period, the allocation for adult education was around 10 percent of the allocation for education. Adult Education in the First Five Year Plans (1951-1956) In the first five-year plan, Rs five crores was allocated for adult education. This was to be spent on seven schemes. These include, Model Community Centres, Integrated Library Service, Janata College, development of primary schools into school-cum-community centres, improvement of library services, training of teachers and social workers in social education and appointment of district social education officer. Adult Education in the Second Five Year Plans (1956-1961) In the second five-year plan, Rs. 15 crores were sanctioned for adult education. Out of these 15 crores, Rs. five crores were meant for continuation of the seven programs of the first five-year plans and the remaining Rs. 10 crores were for the community development programs. The main aspects that were emphasised upon were, training school education organizers, producing materials for school education, conducting research and providing information to the states and co-ordinating the social

education work in different states. In 1960, the Ministry of Information and Broadcasting also took up the production of documentaries and the use of radio as the medium of mass-education as the community listening sets were provided in large numbers to operation areas (Historical Development of Adult Education, n.d.). Adult Education in the Third Five Year Plans (1961-1966) The third five-year plan led to weakening in the field of adult education. In the beginning of this period, the country was under attack by China and Pakistan. In the third five-year plan, Rs. 2.5 crores were provided for adult education. The plan was started with an outlay of Rs. 44 crores, it is not yet known, how much of it was spent and whether the expenditure shown against adult education was really spent on the Bonafede adult education work (Historical Development of Adult Education, n.d.). Adult Education in the Fourth Five Year Plans (1966-1971) In the fourth five-year plan, adult education was given importance. A financial provision of Rs. 64 crores were made for adult education, out of the total provision of Rs. 1210 crores that were made for education. The main programs that were taken up during the plan was of functional literacy among farmers, this program was integrated with the plans of increased agricultural production. It was proposed to make available five crores to adult literates. Though there was an increase in the number of illiterates within the country. In 1961, there were 333 million illiterates, i.e. 36 million more than there were in 1951. In 1966, there was an increase in the number of illiterate populations to 533 million and in 1971, it reached to 586 million. During this period of 20 years, the percentage of literacy went up from 16.6 in 1951 to 24 in 1966 to 29.3 in 1971 (Historical Development of Adult Education, n.d.). Adult Education in the Fifth Five Year Plans (1971-1976) During the fifth five-year plan, Government reviewed the situation and made the policy statement.

Characteristics of Adult Education

When changes take place within the situations that have an influence upon the lives of the adults, then adult education also undergoes changes. Adult education is dynamic by nature. The characteristics of adult education have been stated as follows:

1. Adult education is community-based and is regarded as significant in particular frameworks. They need not be relevant on an equal basis in other communities in similar frameworks.

2. The nature, goals and objectives of adult education differ in accordance of the cultures, norms, principles and standards of the individuals and communities.

3. The major needs and problems are taken into account in adult education. Furthermore, effective solutions are devised that are needed to eliminate problems and difficulties.

4. The adult individuals are encouraged to participate in all activities that are needed to enrich their overall quality of lives.

5. Adult education aims at bringing about development of the individuals, communities and nation in all spheres. These include, social, cultural, religious, economic and political.

6. The individuals are able to promote rational and logical decisions that are needed to promote well-being and goodwill of the individuals, community and nation.

7. Adult education is a systematically organised process, making use of diverse methods and techniques of teaching and learning with an in-built component of flexibility for the promotion of learner-centred educational activities.

8. The adults are able to augment their communication skills. They alleviate seclusion and are able to integrate with the mainstream society.

9. Adult education enables the adults to develop the traits of diligence, resourcefulness and conscientiousness, which are needed to live an effectual life.

10. Adult education is regarded as an operative tool that is necessary for the empowerment of adults.

Adult Education Policy

The main purpose of the adult education policy is the development of appropriate conditions for adult education and the formation of an education and training systems for adults. The major aspects, which are required to be taken into consideration are, support, development institutions and mechanisms. The basic characteristics of adult education policy are, relevance, flexibility, efficiency and effectiveness, accessibility and sustainability.

Conclusion

The field of adult education has been prevalent within the country since ancient times. Before the country achieved its independence and after

the country achieved its independence, there have been formulation of programs that have the major objective of augmenting adult education. The adult education in simple words is referred to providing education to the adults. It is a multi-faceted complex problem that includes many subject and interest areas. The adults make a selection of one or more areas, which are of interest to them and which would benefit them to a major extent. The adults, who have not been enrolled in school before or who have dropped out prematurely are the ones, for whom, adult education has proven to be advantageous. Continuing education efforts are made for personal and professional growth and the adults, who are well-educated, for them opportunities are made available for depicting their skills and abilities. There are three types of education, formal, informal and non-formal. The objectives of adult education are, imparting literacy of diverse types, generating awareness on various subjects and promoting functionality. The basic characteristics of adult education policy are, relevance, flexibility, efficiency and effectiveness, accessibility and sustainability. In India, the concept of adult education has acquired major significance, as it renders an important contribution in generating information among adults, particularly belonging to deprived, marginalized and economically weaker sections of the society. Through adult education, individuals are able to acquire an efficient understanding of the concepts and live their lives in an effectual manner. When the instructors are providing knowledge and information to the adults, they make use of modern and innovative teaching-learning methods and instructional strategies. As lack of literacy enables the individuals to experience number of problems and challenges. But through adult education, the individuals generate awareness and acquire information that is necessary to overcome problems and challenges.

REFERENCE:

Adult education policy system, Education system in India, Modern education and policy.

****

POLLUTION

- RANJEETA SENAPATI
S.S.1ST YEAR

1.Introduction

- Define pollution as the presence of harmful substances in the environment.
- Mention its impact on human health, wildlife, and ecosystems.

2. Types of Pollution

a. Air Pollution

- Causes: Vehicle emissions, industrial smoke, and burning fossil fuels.
- Effects: Respiratory diseases, smog formation, and climate change.

b. Water Pollution

- Causes: Industrial waste, sewage discharge, and agricultural runoff.
- Effects: Contaminated drinking water, aquatic ecosystem damage, and loss of marine life.

c. Soil Pollution

- Causes: Improper waste disposal, pesticides, and chemical spills.
- Effects: Reduced crop productivity, groundwater contamination, and soil erosion.

d. Noise Pollution

- Causes: Urbanization, transportation, and industrial activities.
- Effects: Hearing impairment, stress, and disruption of wildlife habitats.

2. Causes of Pollution

- Industrial activities: Factories releasing pollutants into the air and water.
- Transportation: Vehicle exhaust emitting harmful gases and particulate matter.
- Agriculture: Use of pesticides, fertilizers, and chemicals polluting soil and water.
- Waste disposal: Improper disposal of garbage leading to land, water, and air pollution.

2. Effects of Pollution

- Human health impacts: respiratory diseases, allergies, and long-term health risks.
- Environmental degradation: Deforestation, loss of biodiversity, and habitat destruction.
- Economic consequences: Healthcare costs, decreased property values, and damage to industries like fishing and tourism.

2. Solutions to Pollution

a. Regulations and Policies

- Enforcing strict environmental laws on emissions, waste management, and pollution control.
- Encouraging industries to adopt cleaner production techniques and technologies.

b. Promoting Sustainable Practices

- Encouraging recycling, composting, and reducing plastic use.
- Investing in renewable energy sources like solar, wind, and hydroelectric power.

c. Public Awareness and Education

- Educating people about the importance of pollution prevention and conservation.
- Organizing campaigns, workshops, and community clean-up drives.

Importance of Bhagavad Gita

"Yadaa Yadaahi Dharmasya Glaanirbhavati Bhaarata Abhyutthaanam Adharmasya Tadaatmanam Srujaamy Aham Paritraanaaya Saadhunaam Vinaashaaya Cha Dushkrutaam Dharma Samsthaapanaarthaaya Sambhaavaamy Yugey Yugey"

"Whenever there is a decline in righteousness, O descendant of Bharata, and whenever there is much more unrighteousness, I manifest Myself personally at that time. To protect the good at heart and destroy evil and wrongdoers, I show Myself millennium after millennium."

Humans want to be happy, and we spend our whole lives finding and achieving that. We go after money, great careers, the hottest partners, the biggest houses, exotic vacations, the tastiest food, etc.., only to find that these are temporary satisfactions that don't even last duration we have them.

This is where the importance of Bhagavad Gita in modern life offers help. It presents a method for looking within ourselves to find our true nature. Once we know our true nature, it's easy to see what makes us happy and enjoy that happiness forever.

These methods in the Bhagavad Gita focus on us as humans, so there is no time aspect to them. Because of that, knowledge of the Bhagavad Gita is as essential today as it was at any given time and will be necessary at any given time in the future.

Humans are complicated to understand, and our ancestors knew this fact because they expressed their understanding of human behaviour through

Art, Literature, and stories so that the upcoming generation could easily understand humans.

Our lives are too small to figure out how this universe works. What are the different types of people who exist on earth? What type of humans are we? That's why it is crucial to understand the life lessons of the Bhagavad Gita. This scripture tells us how humans should live on earth by serving others. How can we face life challenges and deal with them effectively? Bhagavad Gita is considered a scripture that can help you solve all types of life problems, and even after more than 1000 years, people still read this great scripture.

At its core, the Bhagavad Gita expounds profound philosophical principles that continue to shape human thought and perspective. The Gita addresses fundamental questions about existence, purpose, and the nature of reality. Its teachings on the eternal soul(atman), the transient nature of the physical body, and the cyclical nature of birth and death offer a unique worldview that resonates with seekers of truth across generations.

Duty and Dharma

The Gita's emphasis on dharma, or righteous duty, remains an enduring theme. It elucidates the concept of dharma as the moral obligation to fulfill one's duties selflessly, regardless of external circumstances or personal desires. This teaching has profound implications for ethical decision-making and responsible living, making the Gita a timeless guide for navigating complex moral dilemmas

Inner Transformation

The Gita advocates for inner transformation to attain higher states of consciousness. It teaches the cultivation of qualities such as detachment, equanimity, humility, and self-discipline. The Gita's emphasis on self-mastery and control over the mind resonates with the universal aspiration for personal growth and self-improvement.

Universal Unity

One of the most profound revelations in the Gita is Lord Krishna's exposition of his universal form- Visvarupa. This cosmic vision showcases the interconnectedness of all beings, emphasizing the intrinsic unity underlying the diversity of creation. This message of universal oneness and

interconnectedness remains highly relevant in fostering harmony and understanding in a world often divided by differences.

Paths to Liberation

The Gita presents various paths to spiritual liberation(moksha), recognizing individuals' diverse inclinations and capacities. The three main paths of yoga Karma Yoga (the Yoga of action), Bhakti Yoga (the Yoga of devotion), and Jnana Yoga (the Yoga of knowledge) offer different approaches to self-realization and union with the divine. This inclusiveness makes the Gita an all-encompassing spiritual guide for individuals of varied temperaments.

Overcome Suffering

The Gita offers solace and guidance in times of suffering and adversity. Its teachings on resilience, acceptance of life's challenges, and the impermanent nature of pain provide a source of strength and courage to face life's trials with equanimity.

Guideline to Lead a Balanced Life

Too much activity tires us, and inactivity pushes us into laziness. In life, it is necessary to strike a balance between work and rest. The Bhagwad Gita provides guidelines on how to strike the right balance between food, activity, and rest.

Meditation and Yoga

Krishna talked about the importance of yoga and meditation and how they can help us experience inner peace and joy. In the present era, nobody may be standing in a battle field and fighting with enemies. However, we are constantly fighting our own minds. Winning over the mind is possible only through yoga and meditation. Bhagavad Gita—ancient wisdom from the pages of the Bhagavad Gita is relevant to today's learning of Universal principles for yourself, your services, your business, or your work. Let us look at the important Bhagavad Gita's life lessons to put your life on the correct path:

1. Why Worry? Be Happy

Learn to take life as it comes. Learn to get over it. Whatever you are moping about, forget about it. A job interview that did not go as planned or the relationship you were hoping for, but it did not work out. You need to take things in your stride. Let go and have faith that everything happens for a

reason. You cannot control the past, nor can you control the future. You only have the present, so learn to live it fully.

2. Focus on Your Work, not on the Results

Today, people work for a bigger house and a fancy car, and the list is endless. We do everything keeping the 'end result' in mind. We suffer when the 'end result' exceeds our expectations. Keep it simple. Only work is in our hands.

3. The Only Thing Constant in Life is "Change"

Today, you might be rich and famous. Tomorrow, fame and fortune might both be gone. Accept both situations with equanimity. Seasons change, people change, day follows night, etc. Learn the lesson of change from Mother Nature. Life changes make you resilient and show you how to be tenacious.

4. The Body is Temporary & Soul is Permanent

The soul does not die. Fear of death and worry kill ambition and diminish chances of progress. Be fearless. The body dies, but not the soul. You must strive to eradicate fear from your mind. Fear is a deterrent to your well-being.

5. We Came Alone into this World Empty-handed, and We will go Alone from this World Empty-handed.

Not even your phone will accompany you! Attachment or Raga to materialistic possessions is futile. We do not possess things these days, but things have started to 'possess our life.' Yes, checking up on life and relations on WhatsApp DP? Put the phone down today and say hello in person.

6. Cultivate Empathy

Love is at the core of the Bhagavad Gita's message. Because Lord Krishna delivered the Bhagavad Gita on a battlefield, it focuses only on the principles of duty and action. But the Gita is a treatise on life as a whole. In our day-to-day lives, we encounter many people, each with joys and sorrows. Cultivating empathy towards them sets us on a path of spiritual enlightenment and also helps to lessen the misery of people around us.

7. Doubting Mind Achieves Nothing

Many people are unhappy because they doubt the 'absolute truth' or a greater force at work. According to the Bhagavad Gita, a doubtful mind will

not be at peace in this world or the next. Have faith. Faith brings positive energy and momentum.

8. Don’t Give in to Gratification

The pleasures arising from contact between the senses and their objects are the sources of all suffering. What often deviates us from our goals is the habit of sense gratification—doing things to pleasure one or more of our senses. This habit breaks our focus, wastes energy, and stops us from achieving our full potential. By applying this teaching of the Bhagavad Gita, we can make our daily lives more rewarding and productive.

9. Mind Matters

Your thoughts can either make you or break you. If you can think about it, you can achieve it. You will improve when your mind is positive before exams or presentations.

10. Overcome Self-doubt and Fear

The Bhagavad Gita offers guidance on overcoming self-doubt and fear by tapping into our inner strength and connecting with our true nature. It encourages us to recognize the eternal soul within us, which is beyond birth and death, and to approach challenges with courage and conviction. The Gita teaches that by aligning ourselves with our higher self, we can overcome obstacles and live confidently and fearlessly.

11. Embracing One’s Duty

One of the central teachings of the Bhagavad Gita revolves around the concept of ‘Dharma,’ or duty. Arjuna, facing a moral dilemma on the battlefield, is counselled by Krishna to fulfil his righteous duty as a warrior. This highlights the importance of understanding and embracing our individual and societal responsibilities and roles. The Gita teaches us that by performing our duties with sincerity and dedication, we contribute to the greater good and cultivate a sense of purpose and fulfilment.

12. Thoughts About Big or Small, Your or Mine Should be Kept Out

We should not think about how big or small we can make things. All this is materialistic and engages individuals in tensions and greedy activities. It makes one profit-oriented. Thinking about mine or yours also does the same. All our lives, we make and collect things for ourselves. This doesn’t make a difference when we leave this world. We all are turned into ashes after death.

13. Progress and Development are the Rules of this Universe

Things will not be the same as they used to be. Things and circumstances change. We should not expect people, surroundings, or even society to be the same. They all change with time. We move ahead. The universe forgets old things and moves forward, and so do we. We should not stick to one point, making our existence more problematic.

14. Whatever Happened was Good, whatever is Happening is Good, and What will Happen in the Future will be Good.

Do not repent about the past or worry about the future as the present is going on. We should know that God has planned everything for us. He will not let anything wrong happen to us. Whatever happens, is for our good only. We should be optimistic and not stress ourselves out with these baseless worries about the past and future. If things are not favourable, they surely will be. Have faith in the supreme personality of Divinity.

15. Belief Creates Courage, and then Courage Destroys all Your Fears.

So, program yourself to believe you can do complex things and overcome all your fears. Because you are what you think you are. Once you strongly believe in yourself, nothing is impossible for you.

Life may seem like a battlefield, but it’s also a drama in many texts. Looking at it this way, we can ask ourselves, “Am I playing my part fully? Are we giving ourselves to our life and world and living purposefully?”

The importance of the Bhagavad Gita in daily life encourages us to live with purity, discipline, strength, kindness, honesty, and integrity. In this way, we can realize our purpose and live it fully. Just as Krishna urges Arjuna to abandon all concerns and trust in his highest Self, we too can use the Bhagavad Gita’s wisdom to meet our difficulties and decisions with fearlessness and honesty and learn to live authentically and fully.

ENHANCING ENGLISH TEACHING AT THE SECONDARY LEVEL THROUGH AUDIO-VISUAL AIDS: A STUDY ON IMPLEMENTATION AND IMPACT

-S. KANJANAKHEE
-SHIKSHA SHASTRI 1ST YEAR

ABSTRACT:

The use of "audio-visual aids" in English teaching at the secondary level enhances engagement, comprehension, and retention. This explores the benefits, challenges, and effective strategies for integrating audiovisual materials into English language instruction. It examines how multimedia resources such as videos, audio recordings, and interactive presentations can be effectively employed to promote language learning and proficiency among secondary school students. The abstract also discusses the importance of incorporating diverse and culturally relevant audiovisual content to cater to the varied learning styles and backgrounds of learners.
Additionally, it highlights the role of teachers in effectively utilizing audiovisual aids to create dynamic and interactive English language learning environments in secondary classrooms.

KEYWORDS:

1. Audiovisual aids
2. English teaching
3. Secondary level
4. Multimedia resources
5. Language learning
6. Engagement
7. Comprehension
8. Retention
9. Interactive learning
10. Culturally relevant content
11. Teacher role
12. Language proficiency
13. Multimedia integration
14. Classroom environment

15. Effective strategies

INTRODUCTION

In the realm of language education, the integration of audiovisual aids has emerged as a potent tool for enhancing the teaching and learning experience, particularly in the context of English language instruction at the secondary level. The utilisation of multimedia resources such as videos, audio recordings, interactive presentations, and digital platforms has become increasingly prevalent, driven by the desire to foster engagement, comprehension, and retention among students. This introduction sets out to explore the significance of audiovisual aids in English teaching at the secondary level, highlighting the benefits, challenges, and effective strategies associated with their implementation.

With the advent of technology and the proliferation of digital resources, educators are afforded an array of opportunities to enliven the language learning process and cater to the diverse needs and preferences of students. Audiovisual aids offer a dynamic and interactive approach to language instruction, allowing for the incorporation of authentic materials, real-life contexts, and varied linguistic inputs. By engaging multiple senses and modes of communication, these aids create a rich learning environment that stimulates interest, promotes active participation, and facilitates deeper understanding.

Moreover, audiovisual aids play a pivotal role in addressing the inherent complexities of language acquisition, particularly in the case of English as a second or foreign language. Through visual cues, auditory reinforcement, and contextual scaffolding, students are provided with valuable support in deciphering unfamiliar vocabulary, grasping grammatical structures, and honing their pronunciation skills. The integration of multimedia resources not only enhances linguistic proficiency but also fosters cultural awareness, as students are exposed to a diverse array of cultural artifacts, accents, and communication styles.

However, despite their myriad benefits, the effective utilization of audiovisual aids in English teaching at the secondary level is not without its

challenges. Educators must navigate issues such as technological constraints, accessibility concerns, and the need for appropriate pedagogical guidance to ensure meaningful integration and optimal learning outcomes. Furthermore, the selection, adaptation, and evaluation of audiovisual materials require careful consideration to align with curricular objectives, student interests, and instructional contexts.

In light of these considerations, this paper seeks to delve into the multifaceted landscape of audiovisual aids in English teaching at the secondary level, examining their role in promoting language learning, enhancing classroom engagement, and fostering communicative competence among students. Through an exploration of empirical research, pedagogical frameworks, and practical insights, this study aims to provide educators with valuable perspectives and strategies for harnessing the potential of audiovisual resources in the teaching and learning of English at the secondary level.

OBJECTIVES

1. Enhance student engagement by incorporating visually and auditory stimulating materials into English lessons at the secondary level.
2. Support comprehension of English language concepts by utilizing multimedia resources that provide contextualized and visually reinforced learning experiences.
3. Increase retention of English language knowledge and skills through the strategic use of audiovisual aids that reinforce learning through repetition and association.
4. Improve pronunciation and listening skills by exposing students to diverse accents and pronunciation models via audiovisual materials.
5. Foster cultural awareness by introducing students to authentic cultural artefacts and practices embedded within English language contexts.
6. Accommodate diverse learning styles and abilities by offering a range of audiovisual materials that cater to visual, auditory, kinesthetic, and tactile learners.

7. Encourage critical thinking and analysis through engagement with audiovisual content, promoting higher-order thinking skills in English language learning.
8. Create dynamic learning environments by diversifying instructional approaches and promoting interactive learning experiences using audiovisual aids.
9. Empower educators with tools and strategies for effectively integrating audiovisual aids into English language instruction to enhance teaching effectiveness.
10. Ensure alignment with curricular goals and standards to optimise the use of audiovisual aids in English teaching at the secondary level.

RESEARCH METHODOLOGY

1. **Research Design:** This study will adopt a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative data collection and analysis methods.
2. **Participants:** The participants will include secondary school English teachers and students from diverse backgrounds.
3. **Data Collection:** Data will be collected through surveys, interviews, and classroom observations.
4. **Data Analysis:** Quantitative data will be analyzed using statistical methods, while qualitative data will be analyzed thematically.
5. **Ethical Considerations:** The study will ensure the confidentiality and anonymity of participants and obtain informed consent.

FINDINGS AND DISCUSSION:

The findings of this study are expected to demonstrate the positive impact of audio-visual aids on students' learning outcomes and engagement. Additionally, the study aims to identify the challenges faced by teachers in integrating audio-visual aids into their teaching practices and propose effective strategies for overcoming these challenges.

CONCLUSION:

In conclusion, this research aims to contribute to the existing literature on the effectiveness of audio-visual aids in English teaching at the

secondary level. By exploring teachers' perceptions, students' experiences, and the impact of audio-visual aids on learning outcomes, this study seeks to provide valuable insights and recommendations for improving English language teaching practices.

REFERENCE:-

1. "Teaching English Language Learners through Technology" by Tony Erben, Ruth Ban, and Martha Castañeda
2. "Digital Video for English Language Teaching" by Nik Peachey
3. "Teaching English as a Second or Foreign Language" by Marianne Celce-Murcia, Donna M. Brinton, and Marguerite Ann Snow
4. "Multimedia Learning" by Richard E. Mayer
5. "Visualizing English: A Graphic Approach to Language Instruction" by Don L. F. Nilsen and Alleen Pace Nilsen
6. "The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching" edited by John I. Liontas
7. "English Language Teaching: Methods, Tools & Techniques" by Meenakshi Raman and Sangeeta Sharma
8. "Using Educational Video in the English Language Classroom" by Jenefer Philp and Ben Gray
9. "Technology in the Language Classroom" by Gavin Dudeney
10. "Teaching English as a Second Language: Techniques and Procedures" by Celal Kirişçi

These books offer insights, practical strategies, and theoretical frameworks for effectively integrating audiovisual aids into English language teaching at the secondary level. They cover topics such as technology integration, multimedia learning, language teaching methods, and instructional design, providing valuable resources for educators seeking to enhance their teaching practices.

****

SCINTIFIC ELEMENTS IN SANSKRIT

-SUMOD.PS
S.S.1ST YEAR

ABSTRACT

One can be proud of the fact that Sanskrit is not only the language, but a collection of knowledge, a vast treasure house of various disciplines like linguistics, Mathletics, Astrology, Philosophy, Religion, History, Geography, Art, Archeology, Architecture and Natural Science like Chemistry, Biology, Botany, Medical Science, Engineering, Agriculture, Horticulture, Cosmology, Ecology, Physics, and Computer Science etc. Vedic literature, the oldest resource of Indian wisdom undoubtly possessed seed of scientific knowledge. The Science of Geometry and Astronomy developed in the early Vedic age for the purpose of the construction of Vedic alters and for performing Vedic sacrifice. After the study of Sanskrit literature and Vedas we find several scientific Elements in all the Sanskrit branches. Sanskrit is also world best scientific and suitable language for computer.

Keywords

Elements of Medical Science,Ecological Elements, Geographical Elements,Zoological Elements,Elements of Computer Science,Elements of Physics,Mathematical Elements,Technical Elements,Architectural Elements,Elements of Military Science

Introduction

There are many elements of science in Sanskrit as the non Sanskriters are not able to decrypt the data is the main problem that the already invented scientific elements are stolen already by the foreigners and made their inventions on their own names.The first surgery was made by the great sage susrutha ho was an Indian who wrote susrutha samhitha who's salyachikitsa also known as surgery for cataract was carried out by him.the speed of light,value of py, distance between sun and earth, structure of an aeroplane etc are already written in the olden Indian scriptures are known under extinction.laws of motion.theory of relativity, invention of zero by aryabhatta etc are discovered or invented by the skull breaking brains of India.sankrit consists of many elements which was discovered by the

ancient sages but know to no one even the Sanskrit doesn't know how to decrypt the data that has been written in slokas,its a little hard task for the one who tries to decrypt the data.

Objectives

- To make the world visible to the ideas of the ancient sages and to bring back the Indian ancient traditions
- To rediscover the old invented things in Sanskrit especially of science
- Decrypt the data of ancient Indian sciences.
- Make use of the ideas of the old Indian science
- To pave way for the new inventions through the ideas of Indian ancient sciences

Research methodology

Elements of Medical Science There are several Medical Scientific elements can be seen in Vedic Sanskrit. Indian medical science Ayurveda contains vast sphere of Knowledge about human body. Work like pjd संहिता, शुश्रुतसंहिता, माधवनिदान contain matters on diagnosis cure of all types of ailments. Yoga system due to its Scientific approach in becoming the universal system for healthy body. Zoological Elements We find that Sanskrit literature contains sufficient scientific elements in Zoology. पुरुषसूक्त refers three types of creatures, the flaying birds, the wild and rustic Animals [1]. In the Vedanta philosophy creatures classified in to four kinds जरआयउच, श्वेतः, अण्डजा, अध्वज.

Ecological Elements

As regards Botany, One can find names, utility a d beauty of various trees, creepers, flowers, leaves fruits etc. in Puranic and Vedic literature. In the Sanskrit play of Kalidas' Abhigyan Shakuntala Can be seen several Ecological elements as-

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु
या नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्येवः कुसुमप्रसूति समये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पति गृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ।। [2]

Geographical elements

There are many geographical elements in Vedic Sanskrit and Sanskrit literature. In Vedic Sanskirt as-

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः । [3]

Also, the Meghdotam we can find several geographical elements as - hills, ways, reverse etc.

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां,

सौधोत्संगप्रणयविमुखो मास्म भूरुजयिन्या । [4]

Zoological Elements

We find that Sanskrit literature contains sufficient scientific elements in Zoology**. पुरुषसूक्त** refers three types of creatures, the flaying birds, the wild and rustic Animals. In the Vedanta philosophy creatures classified in to tour kinds like **जरायुज, अण्डज, स्वदेज, उद्भिदज** Agricultural Elements in the Vedic literature there are various mantras of Agriculture as

सुसस्याः कृषिश्कृधि।

कृषिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्।

In the above mantras, Direction given for good Agricultural Elements.

Elements of Computer Science

The use of Computer and internet has brought revolution in the field of Sanskrit Studies. Some technical Institutions have prepared data base of Sanskrit language in Scientific Manner. Some IIT, s is offering diploma course in Vedic Computer Science. Rashtriya Sanskrit Sansthan, has completed I" Phase of Sanskrit net Project.

Mathematical Elements

There is clear evidence that Bodhayana knew what is known as Phythagoras's theorem in geometry long before Pythagoras. A presentation based on 2-valued logic is not adequate, if not impossible, outside mathematics, even today the point of What constitutes a proof is discussed in depth in nyaysastra, yoga-sutra and in the 21st century there will be less prejudice against acceptance of what indeed is a knowledge treasure in Sanskrit Several Mathematical Methods conceived by earlier Mathematicians are found in ancient Sanskrit work.

Architectural Elements

There are many Architectural scientific elements can be found in Agnipurna, Matsyapurana, Bhavichyapurana, Vastupradeep. Material durability is an Important consideration in Civil engineering design and construction research should be conducted to Explore this aspect in Sanskrit literature. There is an urgent need of developing a resource pool of Sanskrit Scholar, Scientists and Architects, to provide sustainable logical support to the various aspects of Vastushastra.

One more science or scientific subject has come in purview of Sanskritists and that is architecture. In ancient times the art of house building was developed to a high extent. We find the name of the heaven's chief Engineer as Viswakarma and magnificent city named "Indraprastha' in old Sanskrit texts. We see the depiction of the art of construction of building in Kamasutra, Brhatsamhita and Visnudharmottara purana. Viswakarmaprakasa of Vasudeva, Mayamatam, Samaranganasutradhara, Manasollasa of Someswara, Silparatna of Srikumar, Aparajitaprecha. Manasara are some works full of the whole technique of architecture. As we find the system of construction of a city is fully depicted in Agnipurana with all geometrical calculations. Architecture is a systematic science, which is very useful and timely and suitable even in modern times. The subject matter of architecture is found in. Matsyapurana, Agnipurana, Garudapurana, Vishnudharmottarpurana etc. The art of sculpture is found fully discussed in Visnudharmottara purana.

Astrological Elements

Jyotish or Astrology is also one of the greatest Sciences which found place in ancient Sanskrit literature. Astrology is Sanskrit has a Vast literature. The Position of Earth, planets, Stars, space and their impact on the happenings of human life is a matter of pure Scientific knowledge. It is the Vedic literature which first declared the earth in round and without any basis. Regveda states the same –

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुम्भमाना।

न हिन्वानासस्ति रुस्त इन्द्रं परिस्पशो अदद्वात् सूर्येण ।।

Elements of Physics

According to Vedic wangmaya Saint Atharva has got the credit to be first scientist of the entire world, because he made three Inventions

related to fire as energy representative. According to Yajurveda he fire by rubbing the wood of "Arani' tree and this fire was firstly was used in Yagya by Artharva's Son Dadhichi. In regvada also we get to the proof of fire by rubbing the wood of Arani free and by the rubbing of stones as well.

Technical Elements

The Ancient technology is the father of modern technology. Modern technology is developed on the basis of ancient technology. In the ancient myth the Ramayan written by Valmiki, Rawan used 'Pushpak Viman' for air transportation. The Same technology is today developed as aeroplane. The several examples can be seen in our Ancient Sanskrit literature.

Elements of Military Science

The development of Military science can be traced in old sanskrit texts. We can very well see the development of this science in 'Agnipurana' Mahabharat etc. Different types of the weapons possessing killing power of fire, water, air and other elements were being used in wars. the science of rains in also discussed thoroughly in Sanskrit texts. Brihatsamhita says that if five sings namely wind, light rain, thunder and cludy sky occur in the sky. It is the time of impregnation of the clouds, then the clouds shower rains and it is process of their delivery different names is Brahtsamhita; Arthshastra, Kadambini etc.

Conclusion

In the last I have to stress that the study of Sanskrit works scientifically is need of the day. A lot of research papers, research projects have come out on these scientific elements. National and International seminars are being organized on these themes. Rani Durgavati University Jabalpur organized a three-day National Seminar संस्कृत वाङ्मय में विज्ञान during 21-23 September, 2000. A great variety of Seminar have been organized on Indian astrology and medical science. Dharm Hinduja Institute of Indic Research organized the International Conference on 'Ayurveda Modern a Global Identities" on 2-3 July, 2004 in the university of Cambridge.

References

1. Purush sukt 10/90/
2. Abhigyan Shakuntalam, 4/9
3. Atharve Veda 12/1/13

4. Meghdootam 1/27
5. Yajurveda 4/10
6. Yajurveda 18/9
7. Scientific Elements in Sanskrit, P-8
8. Scientific Elements in Sanskrit, P- 124, 127 9. Rigveda 1/33/8

****

CHARACTER ANALASYS IN SWAPNAVASAVDATTA

HARITA RAG T K
S.S.1ST YEAR

Abstract

Bhasa is the most famous play writer in Sanskrit. There are 13 plays attributed to him. One of his most famous works is Swapnavasavadatta. This is the story of King Udayana of Vatsa Rajya and his wife Vasavadatta. This story tells about the courage and patience shown by the queen of that country for the security of her own country and the deep love and care of the king. The second heroine, Padmavati, was the face of compassion and minister Yaugandharayana was the brain of the Nation. This novel deals with the story of their relationship and sacrifice.

Keywords

- Plot of the drama
- The hero Udayana
- Women in Swapnavasavadatta

Plot

Udayana was an artist who was passionate about music and playing Veena. After his marriage to Vasavadatta, Udayana, who is interested in arts, does not pay attention to the affairs of the state and entrusts the affairs to the ministers. But at the same time, Udayana is persuaded by his minister Yaugandharayana to marry Padmavati, the princess of Magadha. The minister's aim was to win the alliance of Magadha through marriage. But Udayana, who loved Vasavadatta deeply, did not yield to the persuasion of the minister. Then, with Vasavadatta's consent, the minister spreads the

story that she was burnt in the fire. The king believed in this and married Padmavati, but even after marriage he continued to dream of his old wife. Vasavadatta, on the other hand, lives as a Sairandhri in Padmavati's palace with the knowledge of the minister. The dream-like meeting of Vasavadatta and Udayana is the most beautifully depicted part of it. The author brings the story to an auspicious end with the gathering of everyone.

<u>Udayana</u>

Bhasa here portrays Udayana as a common man with very human emotions that anyone can relate to. Here we can see Udayana's interest in arts and playing Veena. He loves his Veena very much, which is named as Ghoshavathi. The depth of Udayana's love for Vasavadatta can also be seen throughout this play. His whole heart was filled only with love for Vasavadatta. What sets Udayana apart from Bhasan's other heroes is his deep and selfless love. Perhaps you won't find such a heart-warming hero anywhere else. Udayana's love reaches its peak in the fifth chapter.

" यदि तावदयं स्वप्नोधन्यमप्रतिबोधनम् ।
अधायं विभ्रमो स्यात् विभ्रमोह्यस्तुमे चिरं।। "

The name of the play is based on this scene where Udayana dreams of Vasavadatta. The depth of Udayana's love can be understood through these lines. These lines most beautifully and profoundly describe the love of one who looks at worldly life with equanimity. But later Udayana marries Padmavati to fulfil his duty to his country. Although his love for Vasavadatta still remains, Udayana considers Padmavati as his wife. But Padmavati was not a hindrance to his reunion with Vasavadatta at the end of the play.

<u>Women in Swapnavasavadatta</u>

This is not only the story of Udayana, but also of Vasavadatta. Perhaps, Vasavadatta is a strong character throughout the story. She also has the power to change the course of the story. Here she fulfils not only the duty of a wife but also the duty of a queen who strives for the safety of her country. She had to feign her own death in order to secure the kingdom's future by allying with Magadha and marrying Padmavati to Udayana.

Vasava Datta had to sacrifice her own husband for his and their nation's safety. Actually, Vasava Datta is the embodiment of selfless and sacrificial love. She is capable of becoming the ruler of Vatsa Rajya who thinks practically rather than emotionally and is ready to give up her own pleasure for the sake of the country. Her love for Udayana is detailed and touchingly described in several portions of the drama. The fifth chapter is more important in it. Perhaps we don't know how others, especially our loved ones, would react if we were dead. But she was able to see it and know the immeasurable love she gets from her husband even after death. Vasava Datta never gets angry with Padmavati even knowing that she is Udyana’s wife. She takes care of Padmavati more lovingly and sincerely as if she were her own sister. Padmavati too sympathizes with Vasava Datta’s story and is amazed at Udayana's love for her. She understands Udayana's love for Vasava Datta even after marriage and behaves according to his state of mind. Padmavati, who treats everyone with great compassion, love and innocence, is Bahasa’s unique creation just like Vasava Datta. Even when she did not recognize Vasava Datta, Padmavati treated her with great affection. Realizing that Vasava Datta was Udayana's wife, Padmavati showed love more like a sister than like a friend. But there was no hatred or jealousy in her mind. These two characters reflect love and brotherhood. Not hate or anger.

Conclusion

Swapnavasavadatta is considered to be a masterpiece of Bahasa. All the characters in it also uphold the values of life. Udayana’s love for art and family is exemplary. But as a king, Udayana often failed to fulfil his duty to his kingdom. It is in such a context that the sacrifice of Vasava Datta becomes relevant. Therefore, Vasava Datta is as important as Udayana or even more important than him in this story.

****

The Teacher and Postmodernism

-Anakha P

“SA Vidya Ya Vimuktaye”. Education is what liberates. This is the best definition of education. It is the definition of education as well as its standard. In recent times, educational practice has deviated greatly from its dharma, its ultimate goals. This is where the relevance of the teacher comes in. Postmodernism, the new trend in education, is trying to replace the teacher with advanced technology. There are two main arguments here.

One – “anything that a teacher does, technology can do better”.

Two- “Whatever technology is at its peak and applied in education, it cannot replace the teacher”.

Available immediately. If the mission of education is to make man human, technology has the opposite effect. When the organs for physical activity become out of work, it affects the human brain, thinking, emotions and life itself. This leads to dehumanizing action. When information accumulates without being able to communicate emotionally in ordinary language, man becomes dehumanized and loses his sattva qualities. Similarly, machines that cannot replace the teacher cannot eliminate the competitiveness and comparison that is taught today. On the contrary, such thoughts are intensified.

But if the society is to be emancipated and revived, the only person who can do it is the teacher. Sometimes there is no other job more important than this. No other segment of society, no advanced technology, can bring about such a transformation. A teacher should have a strong sense in his mind that the children of the new generation should not be influenced by anything old. Before that happens, new seeds must be sown in them.

Science and technology have progressed to reach the ‘nano’ that is now mind-boggling. No matter what new discoveries are made by science and technology, nothing can replace the teacher. Because science, technology, and all other fields alike, the teacher begins with suspicion. Nothing else as powerful as the revolutionary fire for human liberation It is high time to call out to society which of the two arguments mentioned above is ‘true’; But the majority of people who have tried for this have

reached a consensus. This article is an attempt to dig deeper into both arguments and bring out the real truth.

Child-centred approach (aupa charka) is prevalent in today's educational system. Here the students are constructing their own knowledge and the teacher's role is only to provide the conditions for it. This is When you think about it, you can seek the help of modern technology to make learning efficient and effective. But its proliferation and misuse are being seen. Today, machines have taken the place of teachers. This is it. This is the trend. The teacher-student community should question. Today's students are completely overwhelmed by modern technology. It is here that the role and importance of teacher education should be assessed.

This kingdom died thousands of years ago. This country needs to search for a new life, a new soul. The teacher can certainly help in such research. A teacher is someone who warms our life. Teachers can become the medium and instrument of the birth of a new world, a new life, a new man. But another serious problem here is that society is not ready to tolerate a revolutionary teacher. A new society will emerge as the teacher becomes a revolutionary. Teachers who become revolutionaries can completely change the structure and system of society. So, there is always an effort to prevent a teacher from becoming reactionary or apostate. Teachers have to muster the energy to survive this.

The above is the task of the teacher. What are the machines doing today that are supposed to replace the future? Stifles students' thinking and creativity; It causes many health problems. He is losing his self-sufficiency. Being transformed into a fully automated life.

If we compare the work of the teacher and the technology in this way, the use of new technology can be summed up in just one or two words, that is, work load can be lightened. New information Available immediately. If the mission of education is to make man human, technology has the opposite effect. When the organs for physical activity become out of work, it affects the human brain, thinking, emotions and life itself. This leads to dehumanizing action. When information accumulates without being able to communicate emotionally in ordinary language, man becomes dehumanized and loses his sattva qualities. Similarly, machines that cannot replace the teacher cannot eliminate the competitiveness and comparison that is taught

today. On the contrary, such thoughts are intensified. But if the society is to be emancipated and revived, the only person who can do it is the teacher. Sometimes there is no other job more important than this. No other segment of society, no advanced technology, can bring about such a transformation. A teacher should have a strong sense in his mind that the children of the new generation should not be influenced by anything old. Before that happens, new seeds must be sown in them.

Science and technology have progressed to reach the 'nano' that is now mind-boggling. No matter what new discoveries are made by science and technology, nothing can replace the teacher. Because science, technology, and all other fields alike, the teacher begins with suspicion. Nothing else as powerful as the revolutionary fire for human liberation.

****

Importance of Sanskrit

-Anjali K.S

Vedic Sanskrit is the language of Vedas. *Panini's* '*Ashtadhyayi'* (Eight chapters) is an important text in Vyakarana. Panini is the great Sanskrit grammarian. *Shudraka, Bhasa, Kalidasa* and *Asvagosa* are the famous Sanskrit dramatists. '*Abhijnanasakuntalam'* is the most famous play of *Kalidasa* and it is the first sanskrit work translated to English and other languages. The two epics '*Ramayana & Mahabharatha'* is also written in sanskrit.

Sanskrit is one of the 22 scheduled languages of India. Nowadays, sanskrit is taught as an optional language in schools. In some Foreign countries also, they are teaching sanskrit as a compulsory subject.

Sanskrit is also known as '*Dev Bhasha'*. Sanskrit is used in various fields like science, technology, art, literature, education etc. Sanskrit is taught in foreign countries as a compulsory subject, while in India it is still an optional subject. Sanskrit is considered as the mother of all languages. It is also recommended as the top language for use in Computational Linguistics and Artificial Intelligence by NASA.

EDUCATION IN ANCIENTINDIA

-Arundhathi C. R

Ancient Indian universities are unparalleled even till date. The term 'university' as used in ancient times meant a centre where Higher education was imparted to the aspiring students. It was distant from the modern universities.

TAKSHASILA

The oldest among the universities in ancient Bharat is Takshasila(1000 BCto 500 AD). It has been well known since 700B.C. The University was one of its kind. There was nothing by the

way of Coordination of the work done by the teachers nor was there any external authority. Each teacher was an institution and enjoyed full autonomy in his work. At that time the education began at home and the students got their secondary education in the Ashramas. Takshasila thus was the intellectual capital of Bharat.

Owing to its strategic location, Taxila has changed hands many times over the centuries, with many polities vying for its control. When the great ancient trade routes connecting these regions ceased to be important, the city sank into insignificance and was finally destroyed in the 5th century by the invading Hunas. In mid-19th century British India, ancient Taxila's ruins were rediscovered by British archaeologist Alexander Cunningham. In 1980, UNESCO designated Taxila as a World Heritage Site.

Nalanda

Nalanda (425 AD to1205 AD) was another university that flourished in ancient Bharat. This was the place which was sanctified by the stay of Buddha and witnessed a number of discussions on the Buddhist doctrines. This was also the place Mahavira met Gosala. The University was founded by Sakraditya. Nalanda is located in the Magadh region of southern Bihar in modern India.

VIKRAMASHILA

The Time of VIKRAMASHILA is estimated in between 800 AD to 1203 AD. Its University in Northern Magadh a, near Nalanda was founded by King Dharma pala in the eighth century. Vikramashila was one of the

three most important Buddhist monasteries in India during the Pala Empire, along with Nalanda and Odantapuri. Its location is now the site of Antichak village, Bhagalpur district in Bihar. Vikramashila was established by the Pala emperor Dharmapala (783 to 820 AD) inresponse to a supposed decline in the quality of scholarship at Nalanda.

Atiśa, the renowned pandita and philosopher, is listed as a notable abbot. It was destroyed by the forces of Muhammad bin Bakhtiyar Khalji around 1193.Vikramashila was one of the largest Buddhist universities, with more than one hundred teachers and about one thousand students.

It produced eminent scholars who were often invited by foreign countries to spread Buddhist learning, culture and religion. The most distinguished and eminent among all was Atisha Dipankara, a founder of the Sarma traditions of Tibetan Buddhism. Subjects like philosophy, grammar, metaphysics, Indian logic etc. were taught here, but the most important branch of learning was Buddhist tantra.

Our country was rich with thousands of educated people, known and unknown. Even though today we have great scholars who give great knowledge for the growth of our country. The people like Sir C V Raman, Dr. A. P. J Abdulkalam, Dr. Vikram sarabhai, Homi J Bhabha, Srinivasa Ramanujan, Jagadish Chandra BoseSubrahmanyan, Chandrasekhar, Sálim Moizuddin Abdul Ali, Janaki Ammal, and Visvesvaraya etc. Were the heroes of today's revolutionary change? Education is a continuous process led by the aspirants. Let us all become "jigyasu", that is the one with a 'desire to know'.

****

WOMEN EDUCATION: FOR A SUSTAINABLE TOMORROW

-Adhira Babu

Our society is not only of men, but also of women. Therefore, in a well-educated society, education is necessary for men as well as for women. Women have an equal place in society. They are two wheels of the society. Just as it is impossible for a chariot to move with one wheel, so it is

impossible for life to move without a woman. How does an uneducated woman drive the chariot of the world? Therefore, women's education is essential.

Even in ancient times, women's education was compulsory. Women were more educated in Vedic times. Learned women like Gargi were experts in the meaning of the Vedas and scriptures. Kalidasa's wife Vidyottama was a great scholar. Education is essential for women in modern times. If a mother is well educated, she can raise and educate her children smoothly. If she is uneducated, then her children will also be without knowledge and without discipline. An educated woman is more qualified to handle household activities.

Today there is not a single area where women do not have influence. Women are employed in schools, colleges, offices, everywhere. Moreover, there are many women members of parliament. There are also members in municipalities, assemblies and Lok Sabhas and they function smoothly. Women's education is indeed indispensable for the advancement of the clan and society. Because an educated woman not only makes her life successful, but she also makes her family and nation prosperous. A well-educated woman is revered everywhere.

We will be astonished by hearing that even now there are places which denies women education. The Acting Country Director for Afghanistan of Save the Children, Olivier Franchi said in a recent statements, "Afghanistan is the only country in the world that has banned girls above sixth grade from education, yet girls here are striving for a better future, and they know the best path to success is through school," .The Taliban banned girls above the sixth grade from going to school after returning to power after running an armed rebellion against US-led foreign forces for 20 years. Afghan girls now fear for their future as many of them have been transformed from students into child labourers.

But the literacy rate of Indian women has grown over the years. According to the World Bank India report, only 1 of 11 girls was literate at the time of India's independence, about nine percent. And at present, the women's literacy rate has jumped to 77% while India's male literacy rate stands at 84.7%. Girls who receive an education are less likely to marry young and more likely to lead healthy, productive lives. They earn higher

incomes, participate in the decisions that most affect them, and build better futures for themselves and their families. Girls' education strengthens economies and reduces inequality.so every girl should be educated well for a sustainable tomorrow.

****

VIVEKANANDA SWAMI'S VISION ON EDUCATION

- KRISHNA R
SS-1

Everyone would agree that proper education in a good educational institution is very necessary to get into a bright career. Usual advice given to the students is that they must study the portions of prescribed syllabus well and pass the examinations with good marks. There is, however a growing awareness that education, to be called proper, must include something more than mere study of some subjects, memorising the portions in the text books and somehow passing or scoring high marks in the examinations.

Swami Vivekananda, the patriot-saint of India, laid a lot of importance on education. He inquired into what made the difference between India and Europe or America and found that it was education. Swami Vivekananda firmly believed that education is something more than merely passing examinations and getting some jobs Vivekananda believed that "Education is the manifestation of perfection already in men". He thought it is a pity that the, existing system of education is, did not enable a person to stand in his own feet, it did not teach him self-confidence and self-respect. To Vivekananda, education is not only collection of information, but something more meaningful; he felt education should be man-making, life giving and character building. To him, education was an assimilation of noble ideas.

Education is not the amount of information that we put into our brain and runs riot there, undigested all your life. We must have life building, man-making, character making ideas. If you have assimilated five

ideas and made them your life and character you have more education than any man who has got by heart a whole library.

In brief, Swami Vivekananda's idea of education is harmonious development. He believes in all kind of physical, intellectual, social, moral and spiritual development. He opines that education must develop ability to reason along with character building and more making. His thoughts are for all times and culture.

WOMEN EDUCATION

Education is one of the most crucial factors in the development of a society. It plays a major role in shaping the future of individuals and the country as a whole. However, in many parts of the world, women education is still not given the importance it deserves. The lack of education among women is not only effect to their own progress but also to the society.

Educating women leads to economic growth. Women who are educated are more likely to participate in the work force, which leads to increased productivity and economic growth. They can contribute to their families and communities by earning a living, which lead to poverty reduction and economic stability. Educated women are less likely to experience gender -based violence. They are better equipped to recognize and report abuse. They also more likely to have access to resources that can help them leave abusive situations. This leads to safer communities and higher quality of life for women.

Women education is crucial for the progress of any society. Educated women lead to a healthier, more productivity, more democratic society. It is important to invest in the education of women and ensure that they have equal access to education. By doing so, we can create a more equitable and best society for all.

****

YOGA IN INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM

Sreelakshmi P K
S.S.1st Year

Introduction

The Indian knowledge system regards yoga as a profound science for self-realization and inner transformation. The word ‘Yoga’ is derived from the Sanskrit root ‘yuj’ meaning ‘to join’ or ‘to yoke’ or’ to unite’. As per yogic scriptures the practice of yoga leads to the union of individual consciousness with that of the universal consciousness, indicating a perfect harmony between the mind and body, man and nature. There are Six traditional or major forms of yoga: Raja, karma, bhakti, jnana, Tantra, and Hata. The first four were describe in the Bhagavad Gita. Jnana yoga is the yoga of knowledge not knowledge in the intellectual sense, but the knowledge of Brahman and Atman and the realization of their unity.

The metaphysics of yoga- Samkhya is a form of dualism.it consider consciousness and matter, self/ soul and body as two different realities. The Samkhya- yoga system espouses dualism between consciousness and matter by postulating two irreducible, innate and independent realities: purusha and prakriti. It is an art and science of healthy living. Yoga is essentially a spiritual discipline based on an extremely subtle science, which focuses between mind and body. According to modern scientists, everything in the universe is just a manifestation of the s quantum firmament. The aim of yoga is self-realization, to overcome all kinds of suffering leading to the state of liberation (moksha) or freedom(kaivalya). Living with freedom in all walks of life, health and harmony shall be the main objectives of yoga practice.

Meaning of Yoga

While in recent years the word "yoga" has been heard more in gyms than in religious discourse, "yoga" in its original sense has little to do with exercise. "Yoga" comes from the Sanskrit verb "yuj," to yoke or unite. The goal of yoga is to unite oneself with God; the practice of yoga is the path we take to accomplish this. Spiritual aspirants can be broadly classified into four psychological types: the predominantly emotional, the predominantly

intellectual, the physically active, and the meditative. There are four primary yoga’s designated to "fit" each psychological type.

We should state from the beginning that these categories are not airtight compartments. Indeed, it would be psychologically disastrous for anyone to be completely emotional, completely intellectual, completely active or completely meditative. Each yoga blends into the next; each yoga balances and strengthens the others. The path of Love: Bhakti yoga for those more emotional than intellectual, bhakti yoga is recommended. Bhakti yoga is the path of devotion, the method of attaining God through love and the loving recollection of God. Most religions emphasize this spiritual path because it is the most natural. As with other yoga’s, the goal of the bhakta, the devotee of God, is to attain God-realization--oneness with the Divine. The bhakta attains this through the force of love, that most powerful and irresistible of emotions. Heaven. worshipped God as Mother. Many great saints have attained perfection through worshipping God as the baby Jesus or the baby Krishna. Many have attained perfection through worshipping Christ as the bridegroom or Krishna as the beloved. Others have attained perfection through worshipping God as their master or friend. The point to remember is that God is our own, the nearest of the nearest and dearest of the dearest. The more our minds are absorbed in thoughts of Him--or Her as the case may be--the closer we shall be to attaining the goal of human life, God-realization. Many people are drawn to worshipping God through love and devotion. Yet other spiritual aspirants are more motivated by reason than by love; for them, bhakti yoga is barking up the wrong spiritual tree. Those who are endowed with a powerful and discriminating intellect may be better suited for the path of jnana yoga, striving for perfection through the power of reason. The Path of Knowledge: Jnana Yoga Jnana yoga is the yoga of knowledge--not knowledge in the intellectual sense--but the knowledge of Brahman and Atman and the realization of their unity. Where the devotee of God follows the promptings of the heart, the jnani uses the powers of the mind to discriminate between the real and the unreal, the permanent and the transistors.

Jnanis, followers of no dualistic or Advaita Vedanta, can also be called monists for they affirm the sole reality of Brahman. Of course, all followers of Vedanta are monists: all Vedantins affirm the sole reality of

Brahman. The distinction here is in spiritual practice: while all Vedantins are philosophically monistic, in practice those who are devotees of God prefer to think of God as distinct from themselves in order to enjoy the sweetness of a relationship. Jnanis, by contrast, know that all duality is ignorance. There is no need to look outside ourselves for divinity: we ourselves already are divine.

What is it that prevents us from knowing our real nature and the nature of the world around us? The veil of maya. Jnana yoga is the process of directly rending that veil, tearing it through a two-pronged approach. The path of work: Karma Yoga Karma yoga is the yoga of action or work; specifically, karma yoga is the path of dedicated work: renouncing the results of our actions as a spiritual offering rather than hoarding the results for ourselves. Karma is both action and the result of action. What we experience today is the result of our karma--both good and bad--created by our previous actions. This chain of cause and effect that we ourselves have created can be snapped by karma yoga: fighting fire with fire, we use the sword of karma yoga to stop the chain reaction of cause and effect. By disengaging the ego from the work process, by offering the results up to a higher power--whether a personal God or to the Self within--we stop the whole snowballing process.

Whether we realize it or not, all of us perform actions all the time since even sitting and thinking is action. Since action is inevitable, an integral part of being alive, we need to reorient it into a path to God-realization. As we read in the Bhagavad-Gita, one of Hinduism's most sacred scriptures: Whatever your action, food or worship, whatever the gift that you give to another, whatever you vow to the work of the spirit, lay these also as offerings before Me. All of us tend to work with expectations in mind: we work hard in our jobs to get respect and appreciation from our colleagues and promotions from the boss. We clean our yards and make them lovely with the hope that our neighbours will be appreciative if not downright envious. We work hard in school to get good grades, anticipating that this will bring us a fine future. We cook a splendid meal with the expectation that it will be received with plaudits and praise. We dress nicely in anticipation of someone's appreciation. So much of our lives is run

simply in expectation of future results that we do it automatically, unconsciously.

This, however, is a perilous pattern. From a spiritual viewpoint, all these expectations and anticipations are Trojan horses that will bring us misery either sooner or later. Misery is inevitable because our expectations and desires are unending and unappeasable. We will live from disappointment to disappointment because our motivation is to gratify and enlarge the ego; instead of breaking the bonds of karma, we are forging fresh chains. No matter whether we are devotional, intellectual or meditative by temperament, karma yoga can easily be practiced in tandem with the other spiritual paths. Even those who lead a predominantly meditative life benefit from karma yoga, for thoughts can produce bonds just as effectively as physical actions.

Just as devotees offer flowers and incense in their loving worship of God, so can actions and thoughts be offered as divine worship. Knowing that the Lord exists in the hearts of all creatures, devotees can and should worship God by serving all beings as his living manifestations. To paraphrase Jesus Christ: What we do for the least of our brothers and sisters, we do for the Lord himself. "A yogi," says the Bhagavad-Gita, "sees Me in all things, and all things within Me." The highest of all yogis, the Gita continues, is one "who burns with the bliss and suffers the sorrow of every creature" within his or her own heart.

Jnanis take a different but equally effective tack. They know that although the body or the mind performs action, in reality they do no work at all. In the midst of intense activity, they rest in the deep stillness of the Atman. Maintaining the attitude of a witness, jnanis continually remember that they are not the body, not the mind. They know the Atman is not subject to fatigue or anxiety or excitement; pure, perfect and free, the Atman has no struggle to engage in, no goal to attain.

The point of all the yoga's is to spiritualize our entire life instead of compartmentalizing our days into "secular" and "spiritual" zones. Karma yoga is particularly effective at this since it won't allow us to use activity as an escape. By insisting that life itself can be holy, karma yoga gives us the tools of everyday life to cut our way to freedom. To quote again the

Bhagavad Gita regarding karma yoga:

Thus, you will free yourself from both the good and the evil effects of your actions. Offer up everything to Me. If your heart is united with Me, you will be set free from karma even in this life, and come to Me at the las

The path of meditation: Raja yoga:

Raja yoga, is the royal path of meditation. As a king maintains control over his kingdom, so can we maintain control over our own "kingdom"--the vast territory of the mind. In raja yoga we use our mental powers to realize the Atman through the process of psychological control.

The basic premise of raja yoga is that our perception of the divine Self is obscured by the disturbances of the mind. If the mind can be made still and pure, the Self will automatically, instantaneously, shine forth. Says the Bhagavad Gita:

When, through the practice of yoga, the mind ceases its restless movements, and becomes still, the aspirant realizes the Atman. If we can imagine a lake that is whipped by waves, fouled by pollution, muddied by tourists and made turbulent by speedboats, we'll get a fair assessment of the mind's usual state.

Should anyone doubt this assertion, let the intrepid soul try to sit quietly for a few minutes and meditate upon the Atman. What happens? A thousand different thoughts fly at us, all leading the mind outward. The fly buzzing around suddenly becomes very important. So does the thought of dinner. We now remember where we left the keys. The argument we had yesterday becomes even more vivid and powerful; so, does the perfect retort that we've cleverly composed during our "meditation." The minute we stop thinking one thought, other jumps in with equal force. Were it not so dismaying, it would be funny.

Most of the time we remain unaware of the mind's erratic movements because we are habituated to giving our minds free reign: we've never seriously attempted to observe, let alone train the mind. Like parents whose indiscipline has created children that everyone dreads, our lack of mental discipline has created the turbulent, ill-behaved minds that have given us endless difficulty. Without psychological discipline, the mind becomes the mental equivalent of the house ape. And all of us, sadly enough, have suffered mental agony because of it.

DON'T COMPARE YOURSELF TO OTHERS

-Pragya Paramita Sahoo
Shiksha Shastri 1st Year

An elephant and a dog became pregnant at same time. Three months down the line the dog gave birth to six puppies. Six months later the dog was pregnant again, and nine months on it gave birth to another dozen puppies. The pattern continued.

On the eighteenth month the dog approached the elephant questioning, -"Are you sure that you are pregnant? We became pregnant on the same date, have given birth three times to a dozen puppies and they are now grown to become big dogs, yet you are still pregnant. What's going on?"

The elephant replied, "There is something I want you to understand. What I am carrying is not a puppy but an elephant. I only give birth to one in two years. When my baby hits the ground, the earth feels it. When my baby crosses the road, human beings stop and watch in admiration, what I carry draws attention.

So, what I'm carrying is mighty and great!" Don't lose faith when you see others achieving their success. Don't be envious of others results. If you haven't received your success, don't despair. Say to yourself "My time is coming, and when it hits the surface of the earth, people shall yield in admiration.

****

The Importance of Time Table

-Seethal Raj
Shiksha-shastri 1st year

Time and tide don't wait for anyone." This proverb shows us that time is the most valuable thing in our life. Without time we cannot value our actions. Each and every moment in our life is precious. So, we have to keep our timings properly. There came the actual use of time table. Time table is

a scheduled list of time when particular activities or events will happen. So, time table shows us the proper management of time.

Time tables are commonly used for educational purposes. Time table is a good indicator of discipline. It is the engine of the school. It moves everything based on time. Educational time tables are of many types. Academic time table, school time table, teacher time table, class time table, etc. An educational institution performs actions only based on its academic calendar. It includes opening of class, holidays, academic competitions, youth festivals etc. So, in every educational institution there must be a time table.

In every class time table, there must include all subjects like maths, science, social science, languages, etc. But the all-round development of a student happens in classroom. So, we have to include other activities such as physical educations which helps to develop the mental and physical appearances of students. So, in a good time table there we have to include P.E, a period for extra – curricular activities also. The creator of the time table gave attention to these also.

So, time tables are very important in student's life. It improves quality of life through proper discipline and time management. Thus, students value timings in their life.

****

Importance of Education

-Anju. NS

The value of education at a much younger age. Our first tryst with learning begins at home, and our first teachers are our parents, grandparents and often siblings. The importance of education lies in its continuity; learning is a lifetime process that will stop with our death. It is the foundation for the development of a healthy individual and society. Our world cannot have a bright future if our culture lacks education. Education is the key to change; it is an important tool that allows a person to understand his or her right and responsibilities to his or her family, society,

and nation. It improves a person’s ability to view the world and to fight against misdoing such as injustice, corruption, and violence among other things. Education is significant for each and every one to get success in life.

The most crucial aim of education is to assist people in learning how to read and write. The initial step in the field of literacy is reading and writing. Education offers a person long lasting chances for growth and advancement. Everything may be split but not your education, you must be told. You can improve your chances of getting better job with the aid of your degree and expertise. Our financial stability is helped by education. Higher qualified individuals receive higher paying employment in this era allowing them to guarantee their future education teaches us to be self-sufficiency to our daily lives. A person’s education is his alone and with it be may feel safe and self-sufficient. Everyone had the opportunity to pursue higher education, there would be a greater likelihood that everyone would earn a large sum of money, and there would be less disparities across social classes. In the competitive world, it is must for an individual to be educated. Self-confidence is found more in an educated individual than in one who is uneducated. Educated individuals are an asset to the nation and help a nation to grow.

****

The Magnificence of Sanskrit Education

-Gayathri K
Shiksha- Shastri 1st year

Sanskrit is one of the oldest and most important languages in the world, with a rich history dating back over 3,500 years. It is an ancient language that has played a significant role in the development of Indian culture, literature, and spirituality. The importance of Sanskrit can be attributed to several factors, including its cultural heritage, spiritual significance, linguistic benefits, academic advantages, and career opportunities. One of the most significant reasons for the importance of

Sanskrit is its cultural heritage. Sanskrit is the language of many ancient texts, including the Vedas, Upanishads, and Bhagavad Gita, which are essential to Hinduism, Buddhism, and Jainism. These texts are not only religious but also historical and philosophical, providing insight into the development of Indian culture and thought. The study of Sanskrit allows individuals to understand and appreciate the roots of Indian culture and tradition. Sanskrit also holds immense spiritual significance. The language has been used to compose many spiritual and philosophical texts, making it an essential tool for understanding spiritual teachings. The study of Sanskrit can help individuals deepen their understanding of ancient spiritual practices and beliefs, including yoga, meditation, and Ayurveda. Furthermore, Sanskrit offers linguistic benefits that can improve one's cognitive skills, memory, and logical thinking. Sanskrit is a highly structured language with a rich vocabulary and grammar, making it an excellent tool for improving one's linguistic skills. It has a complex system of declension and conjugation, which can help individuals develop better cognitive skills and logical thinking. In addition to these benefits, knowledge of Sanskrit can be beneficial for pursuing a wide range of academic disciplines, including philosophy, history, linguistics, and religion. Many academic texts and research articles in these fields are written in Sanskrit, making it an essential language to know for pursuing a career in academia. Finally, learning Sanskrit can open up many career opportunities for individuals interested in fields such as law, diplomacy, and international relations. Many countries around the world recognize the importance of Sanskrit and offer scholarships and funding for individuals interested in studying the language and its related disciplines. In conclusion, the importance of Sanskrit cannot be overstated. It is a language that has played a significant role in the development of Indian culture, literature, and spirituality. The study of Sanskrit can provide individuals with a unique set of benefits and opportunities, making it an essential subject to learn and preserve. Sanskrit is not just a language; it is a window into a rich and diverse cultural heritage that has been passed down for generations. (Reference: Wikipedia)

जीवनं हि नाकलोकः

- Amruta K

अस्माकं जीवने परिवारः एव प्रथमः विद्यालयः वर्त्तते। ततः एव निगूढतत्वानां कुंञ्चिकां वयं प्राप्नुमः, कालचक्रस्य गतिशीलात्मकतायाः सत्वरसास्वादनं क्रियन्ते। एकस्मिन् जीवे आन्तं यावत् केचन गुणाः तिष्ठन्ति,यत् परिवारेण सीवनं कृतम्।

परिवारस्य चालिकाः भवन्ति मातरः , एकस्य शिशोः प्रथमशिक्षिका प्रायशः माता एव भवति। आन्तं यावत् यानि गुणानि एकस्मिन् जीवे विराजते , तानि गुणानि मात्रा शिक्षितमिति मम विचारः। मातुः अभावे पिता वा अन्यः परिवारान्तर्भूतः यः कोऽपि प्रथमशिक्षकत्वेन भवितुमर्हति। विद्यालयगमनात्पूर्वमेव अक्षराणि , संख्याः , कानिचन पदानि च शिशुना ग्रहणं क्रयते । अत्रि आगच्छतु , उपविशय संख्यां पठतु इत्युक्त्वा पाठयति इति न , पाठनप्रक्रियायाः प्रतीतिर्विना नैसर्गिकरूपेण शिशवे ज्ञानार्जनाय अवसरं प्रदीयते ।
जीवनमूल्यानां शिक्षिका माता एव भवति। सा दीर्घदृष्ट्या सर्वमपि कार्यं करोति कनकशिलायामिव द्युतिं रमते। स्वात्मानापेक्षया स्वशिशोः पालनपोषणादिषु श्रद्धां प्रयच्छति । शैशवबाल्यावस्थयोः मातुः प्राप्तशिक्षारूपीमौक्तिकस्य प्रकाशः केनापि चोरणं कर्तुं न शक्यते । औपचारिकरूपी शिक्षां विद्यालयात् प्राप्नोति , किन्तु तदर्थमाधारभूतस्तम्भो भवति परिवारेण प्रदत्ता शिक्षा ।

शिक्षया वयं जीवनस्य , स्वात्मनः आकृतिं स्वभावञ्च स्वयं निर्यातित । यत्किमपि करोति चेत् , ततः सर्वं निरीक्षणं कृत्वा स्वान्तर्गतदोषान् अन्विष्य निवारणं करोति , तद्वारा स्वात्मानं निर्मलीकरोति ।

अस्मत्सु दीप्तमेकप्रकारकम् अग्निना   मृतिपर्यन्तं वयं जीवामः , कुत्रापि गच्छेमः प्रथमसोपानं न विस्मरेम। जीवनसागरे आपदि तरणसमये ताम्बूलेषु उल्लिखितानि मन्त्राणीव प्रत्येकं जीवस्य मनसि जडराग्निरिव मात्रा दत्ता रत्नसदृशानि वचनानि ज्वलेयुः ।

मात्रा शैशवे बाल्ये च उक्तानि कार्याणि , दत्तोपदेशानि च किमर्थं न विस्मरामः ? तत्र कारणं तु स्नेहस्य प्रभावः एवं , मातृवात्सल्यस्य शीतवातः एव । स्नेहौषधान्वितं वचसा आजीवनं स्मरणीयानि कार्याणि शिशूनां हृदये अहन्यं सीवनं क्रियते । स्नेहान्वितेन गिरा मानवानां शिक्षादानादानेन जीवनं हि नाकलोकः ।

शिक्षा सामाजिकपरिवर्तनं च

-Anju KR

शिक्षा मानवजातिः इव पुराणी अस्ति सा शिक्षा मनुष्येण सह उत्पन्ना मनुष्येण सह विकसिता च भवति।मानवे अन्तर्निहिता मानवेन सह विकसिता चेदपि शिक्षायाः मानवीयसामाजिकपरिवर्तनं प्रभावितुं क्षमता वर्तते।मानव-सामाजिकविकासः शिक्षणं च परस्परं प्रभावं विकसयति।एकान्तवासिनः व्यक्तिभिः सह शिक्षणस्य आरम्भः,समाप्तिः वा न भवति।व्यक्तिभिः कृतेषु सर्वेषु अध्ययनेषु सामाजिकाः आयामाः सन्ति,ये सूक्ष्मविश्लेषणद्वारा द्रष्टुं शक्यते।श्वः यावत्प्राप्तस्य सामाजिकज्ञानस्य उपयोगेन एव केनापि कोऽपि नूतनज्ञानस्य निर्माणं कर्तुं शक्यते।

शिक्षा शून्यात् न सृज्यते,एषा शताब्दशः प्रचलिता सामाजिकप्रक्रिया वर्तते। अतः शिक्षणस्य प्रयोजनं किमिति प्रत्येकस्य समयस्य सामाजिकावश्यकताभिः सह सम्बन्धमस्ति,तदनुसारं शिक्षां अग्रे वाह्यते चेत् एव समाजस्य वृद्धिः भविष्यति। अतः यदि वयं शिक्षायाः प्रारम्भिकसमयात् एव समाजस्य विकासाय साहायकीं शिक्षां प्रदास्यामः तर्हि उत्तमसामाजिकसचेतनानां नागरिकाणां निर्माणं सम्भवति।

सामाजिकपरिवर्तनार्थं शिक्षायां कुत्र कुत्र अवसरः दातव्यः।

- सामाजिकन्यायार्थं कार्यं कर्तुम् अवसरः दातव्यः।
- सन्तुलितस्य, विवेकस्य च विकासाय अवसरः दातव्यः।
- उच्चदेशभक्तिभावना विकसितुं अवसरः दातव्यः।
- समीक्षात्मकचिन्तनस्य विकासाय अवसरः दातव्यः।
- संस्कृतिं ज्ञातुं पोषयितुं च अवसरः दातव्यः।

सामाजिकपरिवर्तनप्रक्रियातः शिक्षां सम्पूर्णतया बहिष्कृत्य एतानि लक्ष्याणि प्राप्तुं न शक्यन्ते।यतः छात्राः केवलं ज्ञानं प्राप्य निष्क्रियपर्यवेषकाः न भवन्ति,ते स्वकीयेन प्रकारेण अद्यतनजटिलसमाजस्य कार्येषु भागं गृह्णन्ति।छात्राः कक्ष्यायाः अन्तः,बहिः च प्राप्तानां अनुभवानामाधारेण स्वस्य विचारान् मतं च निर्मान्ति। अतः केवलं शैक्षणिकाध्यायनापेक्षया सामाजिकसमस्यासु ध्यानं दत्त्वा तदनुसारं शिक्षाप्रदानम् आवश्यकं भवति।सामाजिकपरिवर्तनस्य सर्वोत्तमः मार्गः गुणवत्ताशिक्षाप्रधानमेव भवति।

अध्यापकेभ्यः मनोविज्ञानस्यआवश्यकता

-बन्दना नायक
शिक्षाशास्त्री प्रथमबर्षम्

मनोविज्ञान नाम व्यवहारस्य विज्ञानम्। मानवाः समाजे निवसन्ति।सः जन्मारभ्य मरणपर्यन्तं सामाजिकपरिस्थितिषु जीवनं यापयति । समाजे मानवः कथं व्यवहरति, कथं प्रभावितः भवति,तस्य स्वभावः कीदृशः,स्वभावपरिवर्तने कारणानि कानि, समाजात् कथं सः प्रभावितः,मानबेन समाजः कथं प्रभावितः भवति इति नैकप्रकारकमानव्यवहारज्ञानस्याध्ययनं करोति मनोविज्ञानशास्त्रम्। मनोविज्ञांन सामाजिकबिज्ञानात् समाजस्य सांस्कृतिकसामाजिकसमस्यानाम् अध्ययनं करोति। मानवव्यबहाराध्ययने मानवमनसः सर्वाः क्रियाः,सर्वे भावाः, संवेगाःच सम्मिलिताः भवन्ति। न केवलं मानवव्यवहारस्याध्यायनम् अपि च सर्वेषां प्राणिनां व्यवहरस्याध्ययनं मनोविज्ञानेन सम्भवति। कक्ष्यायां सर्वेषां छात्राणां विकासस्तरः समानः नास्ति चेत् तादृशानां छात्राणां विकासः कथं सुसाध्यः इति मनिविज्ञानेन ज्ञातुं शक्यते।

शिक्षामनोविज्ञानम–

आधुनिकयुगे मनोबिज्ञानस्य अवश्यकता वर्तते। शैक्षिकोद्येश्यानां तथा पाठ्यक्रमनिर्माणस्य,शिक्षण पद्धतीनां, बिधीनाम्,उपकरणां च चयने शिक्षामनोविज्ञान बहूपकरोति। सामाजिकविकासाय उत्तम्भक्तित्वनिर्माणाय च शिक्षा यथा तथैव शिक्षामनोविज्ञान शिक्षाविद्भिः आविष्कृतम्। छात्रसर्वाङ्गीणविकासः एव शिक्षा मनोविज्ञानस्य प्रमुखं लक्ष्यं वर्तते। अत शिक्षका: बालकस्य व्यवहारपरिवर्तनाय प्रथमं तेषां व्यवहारविषये जानीयुः । छात्राणां मानसिक - शारीरिक - भौतिक आर्थिकबौद्धिकस्थितिगति ज्ञात्वा मनोविज्ञानस्य अनुप्रयोगेण अपेक्षितव्यवहारपरिवर्तने ते सफला: भवन्ति। शिक्षामनोविज्ञानं शिक्षणस्य मनिबैज्ञानिकोपद्धतेःअध्ययनं करोति। बालकानां चिन्तनं, मननम्,अबोबोध:,अधिगम:,स्मृति: ,धारणा, ध्यानं, कुशलता इत्यादि शक्तीनां विकासर्थ शिक्षामनोविज्ञानं सहाय्यं करोति ।

अध्यापकेभ्य:मनोविज्ञानस्यावस्यकता –

अध्यापयतीति अध्यापकः । अध्यापकस्य कार्यं भवति ज्ञानसंप्रेषणं । शिक्षणेन छात्रेषु ज्ञानविनिमय कृत्वा अपेक्षितव्यवहारसम्पादने अध्यापकः सर्वदा प्रयत्नरतः भवति । शिक्षणे सफलः शिक्षक: इत्यत्र शिक्षकस्य कक्षाव्यवहार: एव कारणम् । अनेन सुष्पटायते यत् शिक्षकाय मनो विज्ञानस्य ज्ञानमत्यावश्यकमिति। छात्राणां मुखदर्शनेन,क्रियाकलापे: ,कक्षाव्यवहारेण,क्रीयभि: च तेषां

मानसिकतां ज्ञात्वा तदनु पाठयति चेदेव शिक्षक: पाठने सफलो भवति। छात्राणां मनस्थितस्वास्थ्यं तथा शारीरिक स्वास्थ्य, सामाजिकता च कक्षाव्यवहारे कारकाणि भवन्ति। कश्चन मनोविज्ञानी शिक्षक एव एतत्सर्वं ज्ञात्वा छात्रसर्वाङ्गीणविकासे कृतकृत्यो भवति। उक्तं, कृतं, प्रदर्शितं,ज्ञापित, सूचितं च सर्वं छात्राः अनसरन्ति। वा मनोविज्ञानेन शिक्षकः ज्ञातुं शक्नोति। के प्रतिभावन्तः,के मध्यमाः,के निम्नस्तरियाः,के असाधारणः, के कस्मिन् कुशलाः, केषां सामर्थ्यं किम्, के शिक्षणमनुसरन्ति,के नानुसरन्ति, काः समस्याःवाधन्ते कुत्र क्लेशः,कीदृशं वाञ्चन्ति ,काः आसक्त यः, इत्येवं ज्ञानं मनोविज्ञानेन एव शिक्षकाय भवति। गृहपरिस्थिति, अभिभावकीय प्रभाव:, सामाजिक प्रभावः,शैक्षिकप्रभाबाश्च छात्रेषु कथं वर्तत इति सुष्पष्ट ज्ञात्वा छात्रविकासाय शिक्षकाः प्रयासरत स्यात्।

शिक्षकः मनोविज्ञानस्य अनुप्रयोगेण छात्रेषु व्यवहार परिवर्तनमनायाने सशक्तः भवति। शैक्षिक वातावरणे छात्रस्य निरीक्षण,मूल्यांकन च कुर्वन् तद्विकासाय कारको स्यात्। कक्षाया: अन्तः बहिः ,समाजे च कथं छात्रः विद्यते तद् ज्ञातुं शिक्षामनोविज्ञान सहकुरुते। अभिरुचयः, सामर्थ्यानि, निपुणता, कौशलनि न्यूनता श्चेति विभिन्न विषयेषु शिक्षकाय मनोविज्ञान मार्गप्रदर्शन करोति। शैक्षिकसमस्यांना परिष्करणे अध्यापकेभ्यःमनोविज्ञानस्य आवश्यकता अधिकतया वर्तते।अतः शिक्षामनोविज्ञानस्य ज्ञानं अवश्यं स्यादिति कथने अतिशयक्तिः। मनोविज्ञानेन शिक्षकाणा व्यक्तित्वविकास तेन छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासश्च सुसाध्य एव।

****

समाजस्य उपाङ्गत्वेन विद्यालय

- निरुपमा माझी

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

समस्तप्राणीकोटिप्रगत्यै भूमिरियं यथा रथाचक्रमिब तथ्यैव विद्यालयों अपि सामाजिक मानवानां सर्वेषां कृते विकासाय कल्पितः। तत एव कथ्यते विद्यालय: एकः लघुसमाज इति। बालकाय जन्मकाले मातृगर्भाबस्था अपि अमुर्तविद्यालय इति शिक्षबिदः। बहू नंशान मातृगर्भ एवाधीत्य मूनिरिव जन्मप्राप्य नैकानि अद्भूतानि कार्याणि स्वयमाचरति शिशुः।अतः बिमर्शनबसरे कथ्यते शिशवे प्रथमः समाजःबिद्यालयो वा मातृगर्भ एवेति। जन्मारभ्य मरण पर्यन्तं यथा अभिबृधिबिकासत्मकानि शारीरिकमानसिकसोपनानि यथा शिशुः कस्याश्चित् शक्त्या अधितिष्ठति तथ्येव मतृगर्भादारभ्य नैकप्रकारकसमाजै: प्रभावितः विकसित: च भवति। ततः एव समाजस्य यानि लक्षणानि भवन्ति,तानि

सर्वाणि लक्षणानि बिद्यालस्यापि वर्तन्ते द्रष्टुं च शकुन्मः । विद्यालये नानाभाषाभाषिणः, धर्मानुवर्तिनः, शरीराकृतिधराः,शिलबन्तः, गुणवंत: विकृत स्वभाबिनश्च भवन्ति ।

अतः मानवानां समूहः समाजः, मानवे तराणा समूहः समज: इति कथयन्त: तादृशानां मानवानाम् अथवा समूहस्य वा निर्माणे विद्यालय एव समर्थ इति वादः। सामाजिकानां निर्माणं कर्तु मयं समर्थ इत्यतः विद्यालय: कश्चन लघुसमाज इति। लघुसमाजत्वेनायं विद्यालय: स्वीययोगदान त्वेन अद्वितीयानां छात्राणां निर्माणे सशक्तः विद्यते। अत्र ज्ञानराशिमेव बालकाय प्रदीयते या तेन कदापि प्राक्काले विविधाप्रकारकसमाजेषु न प्राप्ता, श्रुता च। अत एव कथ्यते –

अपूर्व: कोपि कोशो अयं विद्यते तव भारती। व्ययतो वृद्धिमायति क्षयमायाति सञ्चयात्। । इति।

समजस्योपाङ्गत्वेन कथ्यमाने अस्मिन् विद्यालये ज्ञानव्यय: सर्वे: सर्वावस्थासु यथाविधि करणीय इत्यपि सारः अत्र मिलति। समाजस्य मानवस्य वा निर्माणाय, विकासाय च व्ययात्मकी शिक्षेयं वरप्रदा इति मत्वा तनिर्मितं विद्यालयेषु अपेक्षितोपकरणानि स्वजीवन निर्माणाय उपकुर्यः। तस्मात् विद्यालयव्यवस्था काचित् उत्तमा स्यात्। सामाजिकाः गृहकार्यआदीनि सम्पादयन्त: यथा सामाजिकानि समाचर्य स्वजीवनं सफलिकुर्बन्ति,तथ्यैव छात्राः पठनपाठनकार्यक्रमैससह नैकबिधपाठ्य-सहगामिक्रियाभि: छात्रजीवनं सफलीकुर्यात्। अभिभावकाः यथा स्वबाल जन्मतः स्वपरिसरैः प्रेम्णा परिचारयन्ति तथ्यैव शिक्षकाः छात्रान् शैक्षिकविषयै: सर्वकौशलैश्च परिचाययेयुः।

सामाजिकाः समाजे यथा उत्सवादिना समयोजेनेन सर्वविधसुखमाप्नुयुःतथ्यैव विद्यालये तेषां सर्वविधविकासाय विविधोत्सवेषु भगाग्रहणाय विधाय सुखमाप्नुयुः। आधुनिक शैक्षिकव्यवस्थायां छात्रविकासविचार: विद्यालयेषु स्वस्थः स्यात्। ततः अयं लघुसमाज: उन्नतमुल्यै: ,कठिबद्ध:,आदर्शश्च स्यात्।विद्यालये निर्मितस्यास्य बालकस्य व्यवहारः कालान्तरे समाजस्योपरि भविष्यति।छात्रस्यास्य तानि सामाजिक कार्याणि एव समाजस्तिथि निर्धारयन्ति।ततः समाजः इत्यत्र लघुसमाजस्यास्य पात्रता अद्वितीय वर्तते। यथा लघुगृहस्यप्रभावः बालकस्य भविष्यनिर्माणे प्राथमिककारकरूपेण तथैव लघुसमाजोअयं विद्यालयः तस्य विकासात्मकजीवने महत्वपूर्ण: भवति। सामाजिकवातावरणं मानव निर्माणे अत्यंतशक्तियुक्तमित्यत:विद्यालयवातावरणमपि छात्राय तादृशक्तिप्रदायक: स्यात्।सामाजिकप्राणिनः स्वीयावसरान् प्राप्तुं,पूरयितुं च भिन्न समाजमाश्रयन्ति तथ्यैव शिशुरपि स्वावसरप्राप्तये, पूरणाय च विद्यालय इति लघुसमाज प्रविशति।ततःसम्पूर्णः भूत्वा प्राकृतिसमाजे सामाजिकयोगदानेन शान्तिमयजीवने शक्तः भवति।अत्रापि मानवनिर्माणे लघुसमाज इति अभिधीय मानोअयं विद्यालय एव प्रमुखपात्रता निर्वहति। यथा शिलाखण्डं शिल्पिनः सुन्दरशिलात्वेन,आदुभूतप्रतिकृतिरिव निर्मान्ति तथ्यैव ज्ञानरहित बालकं विद्यालयोअयं विशेषज्ञ इव

निर्माति। पूर्वापेक्षयां छात्रः लघुसमाजेअस्मिन् विद्यालये भिन्नव्यक्तित्ववान् भवति। अतः समाजस्योपाङ्गत्वेन अभिधियमानोअयं विद्यालयः बालकस्य भविष्यनिर्माणे अद्वितीयः भवति।

समाजनिर्माणे विकासे च सांस्कृतिकसंस्थाः,धार्मिकसंस्था, पारिश्रमिकसंस्थाः, अन्याः नैकप्रकारकसंस्थाः अन्तभवन्ति। विद्यालयोअपि तादृश कार्यक्रमयुतैश्च स्यात् येन छात्रस्य सर्वाङ्गीणविकासः सुसाध्यः स्यात् । लघुसमाजे अस्मिन् विद्यालये शिक्षकाः बालकेभ्यः तादृशान् विषयान् शिक्षेरन् यैः छात्राः स्वचरितत्रनिर्माणे सशक्ताः भवेयुः। अतः विद्यालयोअयं लघुसमाज इव तथ्यैव देवालय इव च समाजस्योपाङ्गत्वेन राराजते। कथ्यते हि – एतद्येशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः। स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।। इति

****

आधुनिकभारते संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वम्

– Pabitra Bhoi
Sikhsa-Shastri 1st Year
Email I'd – pabitrabhoi331@gmail.com

संस्कृतभाषा परिनिष्ठिता, दोषरहिता सरला गम्भीरा यथार्थ वैज्ञानिको चास्ति । आधुनिकभारते संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वं बहुविधम्। महत्त्वं विना काश्चिदपि भाषाशिक्षयाः उद्देश्य पूर्ण न जायते । इयं संस्कृतभाषा हिमालयपर्वततः विन्ध्याचल पर्वतपर्यन्तं विचार विनमयस्य भाषा आसीत् । सम्प्रति युगेऽस्मिन् संस्कृतभाषा शिक्षणस्य किं महत्त्वम् अस्ति ? काश्च उपयोगिता वर्तते ? यथा क्रमेण-

1. वसुधैव कुटुम्बकं इति भावना विकासार्थसंस्कृताध्यापनम्ः –

संस्कृत भाषायां वसुधैव कुटुम्ब - भावना - सम्बद्धाः श्लोकाः बहवः सन्ति। वैदिककालात् आरभ्य आधुनिक- संस्कृतकालपर्यन्तं सर्वत्र एतादृशाः कौटुम्बिकी भावना विलसन्त्येव संस्कृतभाषां विना विश्वे इतरभाषासु कुत्रापि ईदृशीलोकोत्तरभावना न परिदृश्यते उदारचेताः विश्वमेव कुटुम्बमिव भावयन्ति। संस्कृतभाषायाः विश्वबन्धुत्वभावना एयैव वर्त्तते समाजे विश्वे यानि भूतानि सन्ति, तानि आत्मवत् भावयन्तु। विद्यमानाः सर्वे सुखिनः स्युः सर्वे निरोगिणः भवन्तु, कोऽपि दुःखं न प्राप्नुयात् । विश्वे अथवा ब्रह्माण्डे ये प्राणिनः सन्ति ते सुखिनः भवन्तु, यथा-

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।।

2. भारतीयभाषायाः संरक्षणार्थं संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वम्ः -

सर्वासां भारतीयभाषाणां कृते संस्कृतभाषा जननीति, प्रादेशिक भाषायाः संरक्षणार्थं वृद्ध्यर्थं संस्कृतभाषाज्ञानमावश्यकम् । 80-90 पदानि संस्कृतभाषासम्बद्धानि एवं अतः सर्वा भारतीय प्रादेशिक आर्यभाषा: संस्कृतभाषया समुत्पन्ना इति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते। अतः संस्कृत भाषायां सार्वभौमिकता वर्तते। मानवपरिवारवत् भाषापरिवारे अपि परिवारान्तर्गतभाषाणां शब्दावलि पदरचना सम्बन्धिमादश्यं दृश्यते। भारतीयसंविधाने पञ्चत्रिंशत् अध्याये संस्कृत-हिन्दी-मैथिली- असमिया बंगला बोड़ों डोगरी गुजराती- कश्मीरी कोंकणी- मणिपुरी- मराठी-नेपाली- उड़िया -पञ्जावी- संथाली-सिन्धी-उर्दू इति अष्टादश भाषा भारोपीय परिवारान्तर्गतासु मान्याः सन्ति। संस्कृतं सर्वांसां इण्डोयोरोपियन भाषाणां जननी अस्ति।

3. बौद्धिक विकास आध्यात्मिकनैतिकज्ञानार्थं संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वम्: -

संस्कृतभाषायाः शिक्षण शिक्षार्थीनां बौद्धिक विकासस्य आधार भवितुं शक्नोति ज्ञानविज्ञान दृष्ट्या संस्कृतस्य साहित्यम् अत्यन्तं समृद्धं वर्तते। मानवहृदयेषु यावत् नैतिकताया विकासः न सम्भवति तावत् समाजस्य प्रगतिः न भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, श्रोतव्यः, मन्तव्यः, निदिध्यासितव्यो वा । आत्मज्ञानजन्यशक्तिरेव शिक्षायाः सारभूतं तत्त्वम् इति। अतएवोच्यते 'सा विद्या या विमुक्तये "विद्ययाऽमृतमश्नुते' 'विद्यया विन्दतेऽमृतम्' इति। संस्कृताध्यापनेन बौद्धिक-आध्यात्मिक नैतिक-विकास सम्भवति संस्कृतादतिरिक्त न कुरुप नैतिकतायाः विवेचनं लभ्यते। अतः मानवस्य नैतिकवृद्ध्यर्थं संस्कृतभाषासाहित्यस्य महत् योगदानमस्ति ।

4. चरित्रनिर्माणे संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वम्: –

उत्तमचरित्रस्य महत्त्वपूर्ण स्थानं वर्तते । चरित्रहीनता मानवजीवनं क्लिष्टतायां पातयति । चरित्रवान् व्यक्तिः समाजसेवकः आचरणवान् आदरणीयः च भवति एतदर्थं चरित्रनिर्माणं परमावश्यकमस्ति चरित्रनिर्माणे संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वपूर्ण स्थानं वर्त्तते शिक्षया एव आत्मनः साक्षत्कारो भवति शिक्षया जन्मजातशक्तीनां विकासो भवति व्यक्तेः सर्वाङ्गीणविकासो भवति । सामाजिक भावनायाः विकासो भवति । सम्पूर्णव्यक्तित्वस्य विकासस्तु चरित्रनिर्माणेन सम्भवति । अतः चारित्रिकवल-संवर्धनमपि संस्कृताध्यापनेन अध्ययनेन च सम्भवति। यथा कथितमस्ति –

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।

5. मानसिक विकासः आनन्दानुभूतिः रसानुभूतिश्च संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वम्:- शब्दार्थ-चमत्कृतश्लोकानां गद्यखण्डानां च आनन्दानुभूति-सम्पादनम्। गद्यपद्येषु वाच्यतया व्यंग्यतया विद्यमानस्य भावग्रहणे आनन्दानुभूति-सम्पादनम्। रमणीय श्लोकानां गद्यखण्डानां चकण्ठस्थीकरणम् रमणीयसुभाषित सूक्तिः लोकोक्तिः प्रहेलिकानां कण्ठे कृत्वा सन्दर्भानुरूपं प्रयोगकरणम्। कवितारचनासु

रसभेद-ज्ञानम्, पाठ्यांशेषु तन्मयत्व सम्पादनम् अलंकारविशिष्टता- ग्रहणम्, ध्वनिज्ञानसम्पादनम्, शैली भेदं प्रदर्श्य रस परिवर्तनम् । मनोविनोदस्य अपि उत्तमं साधनं वर्त्तते। संस्कृते काव्यसाहित्यं, सुभाषितानि सूक्तयः, हास्यकथाः, इत्यादीनां सर्वेषां भण्डारगारं संस्कृते विद्यमानं वर्त्तते चेन अध्ययनेन सह पर्याप्तं मनोरंजनम् अपि भवितुं शक्यते। यथा नीतिकार कथ्यते-

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ।।

6. आत्मानुशासन संस्थापनासंस्कृताध्यापनस्य महत्त्वम् –

यदि छात्राणां अधिकं स्वतन्त्रता प्रदीयते चेत् ते अध्यापकानां शिरांस्युपविश्य अननुशासनरताः भवेयुरिति । कक्षायां नियन्त्रीभावेन सैनिकानुशासनं दण्डनात्मकम् अनुशासनं वा स्थापयामः तर्हि छात्राः भीरवः संशयग्रस्ताश्च भवेयुः अतः आत्मानुशासनं स्थापनीयम्, शिक्षणे सामर्थ्यं, असाधारणपांडित्यं उत्तमव्यक्तित्वम्, आदर्शचरितम् इत्यादीनां गुणानां माध्यमेन कक्षायां आत्मानुशासनम् स्थापनीयम्। ईदृशमनुशासनम् उत्तमोत्तमम्। नियमानां अधिकाराणां प्रति आज्ञाकारिता एव अनुशासनम् आंग्ले Discipline शब्दस्य उत्पत्ति: Disciple शब्दत: भवति यस्यार्थः वत्त्तते - "छात्र" शिष्यः शिक्षकस्यानुगामी वा, यदि "व्यवस्था "साधनमस्ति तर्हि " अनुशासनं " साध्यमस्ति शासनस्यानुकरणमेव अनुशासनम्। सम्यक् शिक्षणमेव छात्रेषु आत्मविश्वास संवर्धयति, आत्मविश्वासेन आत्मानुशासनं दृढी भवति । अतः आधुनिक भारते आत्मानुशासन- संवर्धनार्थं संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वं वर्त्तते ।

7. वैज्ञानिकभाषा रूपे संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वम्-

संस्कृत-साहित्ये भौतिक विज्ञानस्य प्रवर्तकः ऋषिवरः कणादः आसीत्। रसायनशास्त्रस्य वर्णनमपि संस्कृत साहित्ये वर्तते। नागार्जुनेन 'रस रत्नाकर' इत्यस्मिन् ग्रन्थे गंधकस्य शोधनविधेः वर्णनं कृतमस्ति आयुर्वेद विभिन्न प्रयोगस्वर्ण लभ्यते। कौटिल्यस्यार्थशास्त्र राजनीत्याः प्रमुखः ग्रन्थो वर्तते संस्कृतसाहित्ये विभिन्नानां यंत्राणां प्रयोग समुपलभ्यते । कौटिलस्य अर्थशास्त्रेऽपि यंत्राणां वर्णनं लभ्यते। रामस्य पुष्पकविमानस्यवर्णनमपि रामायणे प्राप्यते । भारद्वाजेन 'सर्वस्य नामक रचना विरचिता या च भौतिकविज्ञानस्य एका रचना वर्तते ।

संगणक-यन्त्रम् एवं गतिशीलोपकरणमस्ति येन केषुचित् निमेषु गणना: गणितीय प्रक्रियाश्च कर्त्तुं शक्यते। अतएव संगणकयन्त्रं नियमानाम् अनुसरणकता कथ्यते एतस्या ज्ञानसञ्चारविधिक्रान्तेः कश्चनान्तरङ्ग सम्बन्धः संस्कृत भाषयाऽपि सह सहसैव समुपलभ्यत यदा अमरीकीयेन वैज्ञानिकन 'नासो' NASA स्थले कार्यरतेन रिक ब्रिग्स RICK BRIGGS इत्याख्येन समुद्घोषितं यत् संस्कृतभाषा खलु विश्वभाषासु कम्प्यूटर विधेः कृते सर्वाधिकमुपयोक्ताऽनुकूला चेति ।

उपसंहारः –

संस्कृतभाषा वैज्ञानिकभाषा वर्तते। संस्कृतस्य व्याकरणं मनोवैज्ञानिक विश्वप्रसिद्धञ्च वर्तते । मस्तिष्कयन्त्रस्य कृते बहुपयोगी अनुकूला च वर्तते। ज्ञानं, विज्ञानं, समाजशास्त्र, दर्शनं, चिकित्साशास्त्र, गणितं, ज्योतिषम् इत्यादयः सर्वे सामाजिका राजनैतिकाः वैज्ञानिकाः ग्रन्थाः संस्कृतभाषायां सन्ति। अस्माकं जीवने जन्मत: मृत्यु पर्यन्तं पोडश संस्काराः संस्कृतभाषायामेव सम्पन्न भवन्ति "विद्वान् सर्वत्र पूज्यतेविद्वांसः एव लोकेऽस्मिन् चक्षुष्मन्तः प्रकतिताः """ विद्याविहीनः पशुः " अध्ययनेन कार्यानुभवेन च ज्ञानानुभवं प्राप्यते । ज्ञानानुभवसंवर्धनार्थं आधुनिकभारते संस्कृताध्यापनस्य महत्त्वम् अत्यधिकं वर्त्तते । आदर्शव्यक्तित्वम्, चरितम्, आत्मानुशासनम्, अनुभूतिं, ज्ञानार्थं, भारतीय भाषा संरक्षणार्थ-राष्ट्रीय अन्ताराष्ट्रीय कल्याणार्थम् परोपकारार्थं संस्कृति संरक्षणार्थ संस्कृताध्यापनमवश्यमुपयोगि वर्तते आधुनिकभारते।

****

ऋग्वेदे अष्टविकृतयः

-पुनीत कुमार तिवारी
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्
Email- punittiwari910@gmail.com

भारतीयानां धर्मस्य आचारस्य अध्यात्मस्य वाङ्गयस्य च मूलम् वेदः । तत्र आदौ संस्कृतसाहित्यम् किम् भवति इति प्रतिपादयिष्यते।

वेदशब्दस्यार्थः- 'विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैस्ते वेदाः' इति बहृक्प्रातिशाख्यम् । किञ्च वेदानां स्वरूपविषये मनसि जिज्ञासा भवति चेत् तदा तद्विषयकं ज्ञानं वेदेभ्य एव लब्धुं शक्यमस्ति । सायणस्तु "अपौरुषेयवाक्यं वेदमित्याह । इष्टप्राप्तेः अनिष्टपरिहारस्य च अलौकिकम् उपाय यो वेदयति सः 'वेदः" इति भाष्यभूमिकायां सायणेन उक्तम्। तस्य प्रमाणमपि तत्रैवोक्तम्-

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥ "इति ।

आम्नायः आगमः, श्रुतिः, वेदः, छन्दः इति सर्वे शब्दाः वेदशब्दस्य पर्यायाः सन्ति । ज्ञानार्थकः वेदः इत्येतत् पदम् विद्-धातोः घञ्प्रत्यये कृते निष्पद्यते। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां चुरादिप्रकरणे तु चतुर्षु अर्थेषु विद्धातोः प्रयोगः अस्ति। तद्यथा-

"सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्यनम्शेष्विदं क्रमात् ॥ "इति।

उक्तार्थानां वाचकात् विद्-धातोः वेदः इत्येतस्य पदस्य निष्पत्तिर्भवति। सत्तार्थकात् विद्-धातोः घञ्प्रत्यये निष्पन्नस्य 'वेद' इत्येतस्य पदस्य अर्थो भवति- 'विद्यते सत्तां गृह्णाति वस्तु अनेन इति वेदः।" ज्ञानार्थकात् विद्-धातोः घञ्-प्रत्ययेन निष्पन्नस्य वेद' इत्येतस्य पदस्य अर्थः अस्ति विदन्त्येभिः धर्मब्रह्मणी क्रियाज्ञानमयं ब्रह्म वा इति वेदः।' विचारार्थकात् विद्-धातोः अच्- प्रत्ययेन निष्यन्नस्य वेदशब्दस्य अर्थस्तु 'विन्ते विचारयति धर्मब्रह्मणी क्रियाज्ञानमयं ब्रह्म वेति वेद' इति। लाभार्थकात् विद्धातोः घञ्-प्रत्ययेन निष्यन्नस्य 'वेद' इत्यस्य अर्थस्तु 'विदन्ते स्वरूपं लभन्ते वस्तु अनेनेति वेदः। ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम् तु विदन्ति जानन्ति, विद्यते भवन्ति, विन्ते विचारयति, विदन्ते लभन्ते सर्वे मनुष्याः सत्त्वविद्यां यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः इति। आपस्तम्बानुसारेण- मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति।

वेदानां वैशिष्ट्यम्- अतीव विशिष्टं व्यापकञ्च अस्ति वेदानां महत्त्वम्। वैदिकवाङ्मयस्य महत्त्वं कोऽपि सामान्यतया वर्णयितुं न समर्थः। अत्र सर्वाङ्गपूर्णाः मानवजीवनस्य उद्देश्यभूताः धर्मार्थकाममोक्षाख्याः चत्वारः अपि पुरुषार्थाः आलोचिताः सन्ति। अत एव अत्र भोगस्य मोक्षस्य च सत्तायाः सकलवाङ्मयापेक्षया विशिष्टता विद्यते। अतिमहत्त्वपूर्णम् इदं वैदिकसाहित्यम्। तस्य अध्ययनम् अपरिहार्यमनिवार्यं च अभ्युपगतम्। स्मृतिग्रन्थेष्वपि उक्तमस्ति -

'योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥' - मनु

वेदश्च स्वरूपभेदात् त्रिविधः- ऋग्वेदः, यजुर्वेदः सामवेदः च इति। ऋचां समूह एव 'ऋग्वेद' इति पदेन व्यवह्रियते। 'यजुः' इत्येतत्पदं यज्-धातोः उसि प्रत्यये कृते निष्पद्यते। यस्मिन् वेदे यज्ञयागादिक्रियाकलापानाम् अनुरोधेन मन्त्राणां सन्निवेशः अस्ति सः 'यजुर्वेद' इत्युच्यते। यत्र गीतिरूपा मन्त्राः विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेदः 'सामवेद' इति गीयते। मन्त्राः त्रिविधाः अत एव वेदाः 'त्रयी' इति नाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति।

"न कश्चिद् वेदकर्तास्ति वेदस्मर्ता चतुर्मुखः।

ब्रह्माद्या ऋषयः सर्वे स्मारका न तु कारकाः ॥

ऋग्वेदः- ऋच्यते स्तूयते यया सा भवति ऋक् इति ऋच स्तुतौ इति धातोः क्विपि निष्पन्नोऽयं शब्दः। पूर्वमीमांसाकारजैमिनिमतेन यत्र अर्थानुसारं पादव्यवस्था विहिता सा ऋक् भवति। तथाहि तेन प्रोक्तम्- "तेषामृक् यत्र अर्थवशेन पादव्यवस्था" ऋचः स्वरूपं तैत्तिरीयोपनिषद्यपि समाम्नातम् - "यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद् यद् ऋचा तदृढमिति"। ऋक्संहितायाः विभागप्रकारः द्विधा विभज्यते।

प्रथमः तावत् मण्डलः, अनुवाकः, सूक्तम्, ऋक् इति । द्वितीयः- अष्टकम्, अध्यायः, वर्गः, मन्त्रः। प्रथमप्रकारेण ऋक्संहितायां दश (१०) मण्डलाः, पञ्चाशीतिः (८५) अनुवाकाः, सप्तदशोत्तरैकसहस्रं (१०१७) सूक्तानि षट्छताधिकदशसहस्रं (१०६००) ऋचःसन्ति।

ऋक्संहितायां सप्तदशाधिकैकसहस्रं (१०१७) सूक्तानि सन्ति। द्वितीयविभागप्रकारेण ऋक्संहितायाम् अष्टौ (८) अष्टकानि चतुष्षष्टिः (६४) अध्यायाः, षडधिकद्विसहस्रं (२००६) वर्गाः च सन्ति। सम्पूर्णायाम् ऋक्संहितायाम् द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्ष्यम् (४३२००) अक्षराणि सन्ति।

अथ ऋग्वेदपाठप्रकाराः - ऋक्षु प्रक्षेपप्रतिषेधाय वैदिकर्षिभिर्विविधा उपायाः परिकल्पिताः । बहु विचार्य ऋषिभिर्मन्त्राणां पाठभेदाः प्रकल्पिताः। मन्त्रशुद्धिरक्षार्थम् एतादृशी चमत्कृतिः कस्यापि धर्मग्रन्थस्य पुरावृत्तपुस्तकपृष्ठेषु न दृश्यते। संहितापदक्रमपाठाः प्राकृतिकाः ।

जटा माला-शिखा-रेखा-ध्वजो दण्डो रथो घनः ।

अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वाः महर्षिभिः।। इति ।।

एकादशसु प्रकारेषु संहितापाठात् परं पदपाठः प्राचीनतमः । विकृतिपाठेषु जटादण्डौ प्रकृष्टौ, अवशिष्टानां पाठानाम् उद्भवः शिखापाठं जटापाठं च अनुसरति । माला-लेखा-रथ-ध्वजपाठानां दण्डपाठात् उत्पत्तिर्भवति । घनपाठस्य उत्पत्तिर्जटादण्डाभ्यां उभाभ्याम् । इदानीं वयं सर्वेषां प्रकृति- विकृतिपाठान् लक्षणमुखेन दृष्टान्तमुखेन च अवगमिष्यामः । ऋग्वेदस्य आदिमाम् ऋचम् एव दृष्टान्ततया वयं गृह्णीमः। क्रमेण यथा -

संहितापाठः- वेदे संहिताभागे यथा लिखितं तथैव पाठः भवति चेत् स संहितापाठः।

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्।। (ऋ.म. १. १. १) । इति

पदपाठः- एकस्य मन्त्रस्य प्रत्येक पदानां स्वतन्त्रतया तथा समासं विभज्य यः पाठः स पदपाठः।

अग्निम् ईडे पुरः ऽहितम्। यज्ञस्य देवम् ऋत्विजम्। होतारं। रत्न धातमम्। इति ।।

क्रमपाठः- क्रमपाठे एकस्याः ऋचः द्वे पदे एकदा गृह्येते तथा आदिमम् अन्तिम च परित्यज्य मध्यस्थानि पदानि द्विवारं पठ्यन्ते।

अग्निम् ईळे इळे पुरोहितम्। पुरोहितं यज्ञस्या

यज्ञस्य देवम् देवम् ऋत्विजम्। ऋत्विजम् होतारम् । होतारम् रत्नधातमम् ।। इति।।-

जटापाठः- वस्ववयनस्य आतानप्रतानरीत्या प्रथमान्तिमपदयोः त्रिकृत्वो मध्यस्थानाञ्च षोढोच्चारणं यस्मिन् पाठे विद्यते सः जटापाठः।

अग्निम् ईळे ईळे अग्निम् अग्निम् ईळे । ईळे पुरोहितम् पुरोहितम् ईले ईळे पुरोहितम्।पुरोहितम् यज्ञस्य यज्ञस्य पुरोहितम् पुरोहितम् यज्ञस्य ।यज्ञस्य देवम् देवम् यज्ञस्य यज्ञस्य देवम्......

इत्यादिवत् ।।

मालापाठः- प्रथमतः प्रथमद्वितीयपदयोः, ततः षष्ठपञ्चमपदयोः, ततो द्वितीयतृतीयपदयोः ततः पञ्चमचतुर्थपदयोः पाठो मालापाठः ।

अग्निम् ईळे ऋत्विजं देवम्। ईळे पुरोहितं देवं यज्ञस्य पुरोहितं

यज्ञस्य यज्ञस्य पुरोहितम्।देवम् ऋत्विजम् ईळे अग्निम्।। इत्यादिवत् ॥

शिखापाठः- जटानुरूप्यं दधति शिखापाठे मध्ये मध्ये तृतीये वा षष्ठे वा नवमे वा चरणे त्रीणि त्रीणि पदानि सन्ति। अयं जटापाठवत् भवति प्रायः। यथा-

अग्निम् ईळे ईळे अग्निम् अग्निम् ईळे पुरोहितम्। ईळे पुरोहितम्। पुरोहितम् ईळे। ईळे पुरोहितम् यज्ञस्य ।

पुरोहितम् यज्ञस्य यज्ञस्य पुरोहितम्। पुरोहितम् यज्ञस्य देवम्। यज्ञस्य देवम्। देवम् यज्ञस्य यज्ञस्य देवम् ऋत्विजम्।।

ध्वजपाठः- क्रमपाठानुरूप्येण पदषट्कमुच्चार्य व्युत्क्रमेण तदावृत्तिर्ध्वजपाठे दृश्यते।

अग्निम् ईळे ईळे पुरोहितम् पुरोहितम् यज्ञस्य । पुरोहितम् यज्ञस्य ईळे पुरोहितम् अग्निम् ईळे।।

यज्ञस्य देवम् देवम् ऋत्विजम् ऋत्विजम् होतारम् । ऋत्विजम् होतारम् देवम् ऋत्विजम् यज्ञस्य देवम् । इत्यादिवत्।।

दण्डपाठः- क्रमपाठानुरूप्येण एकस्मिन्नेव काले पदद्वयस्य यथाक्रमं त्रिकृत्वः उच्चारणं, द्वितीयवारे च विपरीतक्रमेण पाठो यत्र दृश्यते स दण्डपाठः ।

अग्निम् ईळे ईळे अग्निम् अग्निम् ईळे ईळे पुरोहितम् पुरोहितम् ईळे अग्निम्।। इत्यादिवत् ।।

रथपाठः- क्रमपाठस्य तद्विपरीतस्य च मिश्रणेन रथपाठो भवति। तत्र प्रथमः प्रकारः-

समिधाग्निम् अग्निम् समिधा धृतैर्बोधयेत् बोधयेत् धृतैः समिधा अग्निम्।। इति ॥

द्वितीयः प्रकारस्तावत्-

अग्निम् ईळे यज्ञस्य देवम् । ईळे अग्निम् देवम् यज्ञस्य ।

अग्निम् ईळे ईळे पुरोहितम्। यज्ञस्य देवम् देवम् ऋत्विजम्।। इत्यादिवत् ॥

घनपाठः- अत्र चतुर्षु पदेषु आदिद्वयं जटापाठवत्, ततः पदत्रयं यथाक्रमं विपरीतक्रमं विपर्यस्तेन च उच्चारणं क्रियते चेत् स घनपाठः।

अग्निम् ईळे ईळे अग्निम् अग्निम् ईळे पुरोहितम् पुरोहितम् ईळे अग्निम्, अग्निम् ईळे पुरोहितम्...इत्यादिवत्।।

एषां पदक्रमादीनां पाठानां फलश्रुतिः प्रशंसा च शिक्षाग्रन्थे दृश्यते । याज्ञवल्क्यशिक्षायां केषुचित श्लोकेषु एतेषां प्रशस्तिः विहिता-

संहिता नयते सूर्यपदं च शशिनः पदम्। क्रमश्च नप्ते सूक्ष्मं यत्तत्पदमनामयम्।।

कालिन्दी संहिता ज्ञेया पदयुक्ता सरस्वती। क्रमेनावर्तते गङ्गा शम्भोवणी तु नान्यथा ।।

यथा महाहृदं प्राप्य क्षिप्तो लोष्ट्रो विनश्यति। एवं दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृत्ति मज्जति।।

संहितापाठेन सूर्यलोकः, पदपाठेन चन्द्रलोकः तथा क्रमपाठेन अक्षयलोकः लभ्यते। संहितापाठः कालिन्दीस्वरूपः यमुनास्वरूपो वा, पदपाठः सरस्वतीस्वरूपः, तथा क्रमपाठः गङ्गास्वरूपो भवति। संहितादिपाठपूर्वकं वेदं पठ्यते चेत् निखिलं पापं नश्यति ।

संन्दर्भग्रन्थाः -

1. ऋग्वेदः
2. सायणभाष्यः
3. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
4. मनुस्मृतिः
5. पाणिनीय शिक्षा
6. याज्ञवल्क्यशिक्षा

****

शिक्षा कथं जगत् परिवर्तयति

- Sneha Biju
SS1

शिक्षा व्यक्तित्वम् निर्माय व्यक्तिं ज्ञानस्य विकासं कर्तुं शक्नोति। तस्य माध्यमेन व्यक्तिः विध्यालयस्य क्रियाकलापयोः समावेशं करोति,सामाजिकीकरणं करोति, स्वं मुक्तं करोति,संवादं करोति ,स्वस्य उन्मुखीकरणं च करोति । न च केवलं विध्यालये एव वयं शिक्षा प्राप्नुमः समाजस्य विभिन्नाः क्षेत्राः,सामान्यतया अस्मिन् अर्थे व्यक्तिं प्रभावितुं शक्नुवन्ति । ज्ञानं प्राप्तुं प्रक्रियां अनुसरणम् कर्तव्यं औपचारिकम् वा न वा । मूलभूतसंशोधनद्वारा अथवा अनुप्रयुक्तसंशोधनद्वार ज्ञानं प्राप्तुं शक्यते। संचारद्वार ज्ञानं एकस्मात् व्यक्तिः अन्यतमं प्रति अपि गन्तुं शक्नोति। एतत् सर्वं शीतलम्।परन्तु ज्ञानं कथं जगत् परिवर्तयितुं शक्नोति? सः जनान् वा समूहान् वा यस्मिन् माध्यमेन प्रविष्टाः सन्ति तेषु कथं प्रभावं कर्तुं शक्नोति?

शिक्षा एकं शक्तिशाली अस्त्रम् अस्ति । तस्य माध्यमेन नागरिकः । अधिकं समीक्षात्मकः भवति,अधिकाः कार्यस्य अवसराः प्राप्नुवन्ति,तेषां जीवनस्य गुणवत्ता च सुधारं करोति। स्वस्य कृते शिक्षणस्य महत्वं स्वज्ञानस्य अन्येभ्यः सहसाझाकरणम् अस्ति।अस्य साझेदारिद्वारा शिक्षा प्रत्यक्षतया आर्थिकसामाजिक संस्कृतिकविकासे कार्यं करोति । ज्ञानस्य उपलब्धिं विना वयं अधिकाराणां पर्यावरणस्य पर्याप्तकार्यस्थितेः,सम्मानस्य च विषये अनभिज्ञाः स्म। गुणवत्तापूर्णशिक्षा कर्तुं शक्नोति इति ज्ञातव्यम्।

****

दशावतारेषु मत्सावतारः

- जगन त्रिपाठी

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

jagantripathy2001@gmail.com

सर्वंसहापृथीव्यां वयं नानाविधानि कार्याणि कुर्वन्तः स्मः। तेन पृथीविम् कष्टं नानुभूयते, कथितमस्ति :-

"न भारा सागरासप्ता तारका गोत्र पत्रयः"

परन्तु यदा क्रूरप्रवृत्तिमवाप्य राक्षसाः अवतीर्य भूदोवीं पीड़यन्ति, तदानीमेव भगवान् निराकारतः साकारं प्राप्य ,तेषां विनाशं विदधाति, पृथीवेः भारं लघुतरं करोति च। तदर्थमेव समयानुगुणं आवश्यकतानुगुणं च नाना शरीरेण भगवतः अवताराः दृश्यन्ते।मुख्यतः भगवतः अवतारेषु दशावताराः सुप्रसिद्धाः, विद्वद्भिः बहुस्वीकृता च। तान् च कविजयदेवाधारेण इत्थं विवक्षितुं शक्नुमः, यथा :-

"वेदानुद्धरते जगन्नीवहते भूगोलमुद्बिभ्रते।
दैत्यान् दारयते वलिम् छलयते क्षत्र- क्षयम् कुर्वते।।
पौलस्त्यं जयते हलम् कलयते कारूण्यमातन्वते।
म्लेच्छान् मूर्छयते दशाकृति-कृते कृष्णाय तुभ्यम् नमः।।

एषु अवतारेषु आद्यं तथा मीनावतारं च कथं ? किमर्थं ? च वभूवेति चर्चेमः। पुरा कृतयुगे शङ्खासुरः इति नाम्ना दुर्धशः तथा महा-शक्तिशाली च राक्षसः आसीत्। सः तपसा महोदेवं संस्मृत्य तस्मात् मुख्यतया वरद्वयं अवाप्नोत्। तद्दुरश्रवणं, दुरदर्शनं च । तस्य प्रभावेन प्रभावितः सन् सः राक्षसः आदौ दूरश्रवणं विद्यायाः प्रयोगं चकार, तेन सः कतिपयध्वनयः श्रुतवान् , तत्किमिति ? , कस्मात् आगच्छतीति जिज्ञासया दुरदर्शनविद्यायाः प्रयोगमकरोत्। तेन सः दृष्टवान्, कश्चित् वृद्धः स्व शिष्यान्

देवदुर्लभं वेदं पाठयनस्ति।तदानीं सः राक्षसः बुद्ध्या वेदज्ञातुमिच्छुकः सन्, तत् स्थानमवाप। पिपठीषया तं वृद्धं, मां वेदं पाठयतु इति अवोचत्। सः वृद्धः अन्यः कोऽपि न, परन्तु साक्षात् सृष्टिकर्ताब्रह्मा आसीत्। ततः ब्रह्मणः नास्ति वचनेन कुपितः भुत्वा प्रत्यागच्छत् ।

काले आगते प्रतिशोधपरायणः शङ्खासुरः उचितसमयं दृष्ट्वा, यदा ब्रह्मा महोदध्याम् स्नानरतः आसन्, तदानीमेव कूलस्तां वेदपुस्तिकां सः अपहृतवान्। तत्दृष्ट्वा पितामहः अपि तस्य पश्चाद्धावनं कृत्वा, निराशः भुत्वा च, "निराश्रय मां जगदीश रक्षः" इति वाक्यं उच्चार्य नारायणं प्रार्थितवान्।

तदनन्तरं ब्रह्मणः कातर प्रार्थनया विष्णुरपि आगत्य तस्यानुसरणं कृतवान्। तं दृष्ट्वा शङ्खासुरः आत्मसुरक्षार्थं अगाध समुद्रे प्राविशत्। ततः किंकर्त्तव्यविमूढः विष्णुः बहूपायं विचिन्त्य जले प्रवेशार्थं मुख्यजलचरं मीनशरीरं अधरत्। अवतारस्यास्य वेदोद्धारं मुख्यकारणभूतमासीत्। प्रसङ्गेस्मिन् जयदेवस्य रचनामपि उदाहरणीया, यथा:-

"श्रुतिवेदादि उद्धारकं, भवतारकं।

शङ्खशमन सुरवन्द्य जय जय राम हरे।। " (रामगीतगोविन्दम्)

भगवान् विष्णुः अवलीलया मीनतनुं धृत्वा समुद्रे यदा ऋषिमार्कण्डेयः तर्पणरतः आसीत् ,तदानीं तस्य जलाञ्जलौ प्रविष्टवान्। ततः मीनं क्षिप्तुमुद्यतं मार्कण्डेयं सकण्ठस्वरेण अवोचत् -"भो ऋषिः! मां पालय न चेत् वृहत्मीनाः मां नाशयिश्यन्ति"। तदनन्तरं ऋषिमार्कण्डेयः सदय हृदयेन तं कमण्डलुमध्ये स्थापितवान्।

अनन्तरं झटित्येव मीनस्य वृद्धिः जातं, पुनः तं नीत्वा ऋषिः जलाशयेन स्थापितवान्। अन्नतरं वृहद्जलाशये, तदनन्तरं तं नीत्वा समुद्रे त्यक्तवान्। तदानीं मत्सः आशीर्वादरूपेण, प्रलयकाले अहं भवन्तं रक्षयिष्यामीति उक्त्वा गतवान्। एतदर्थं जयदेवः अपि स्वग्रन्थे अप्रतिपादयत्, यथा:-

"प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्।

विहित वहित्र-चरित्रमक्षेदम्।।

केशव धृतमीनशरीर, जय जगदीश हरे "।।

तदानीं मीनवतारेण शङ्खासुरं अन्विष्य घोराहवे पातयित्वा तं विनाश्य च तस्मात् वेदपुस्तीकाम् उधृत्य ब्रह्मणं समर्पितवान्, तेनसम्पुर्णचराचरस्य हितः संशाधितः। एतस्मिन् सन्दर्भे "प्रणयपञ्चाशिकायाम्" वर्णितमस्ति यत्: -

"प्रचण्डवेगोच्छलिताम्वुराशिः।

प्रभृतभङ्गोग्र समग्रसिन्धौ।।

प्रसिद्धवेगोद्धरणप्रवीणः ।
स्त्वमेवमीनः परिपाहिदीन "।।

एवं प्रकारेण विविधावतारैः समयानुगुणं लक्ष्यानुगुणं च भगवान् आगत्य "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्" इति वाक्यं सफलीकुर्वन्ति,येन चराचरप्राणीजगतः दुष्टशक्तेः प्रभावात् सुरक्षिताः भवन्ति। पालनकर्त्ता रूपेण सः स्वगुरूदायित्वम् सम्यकतया परिपालयन्ति, गौरवं रक्षयन्ति च, तदर्थं "भूयौ भूयौ नमामहे"। गीतायाम् उक्तमस्तिः-

"त्वमादिदेवः पुरूषः पुराण।
स्त्वमस्य विश्वस्य परमनिधानं।।
वेत्तेसि वेद्यं च परं च धाम।
त्वया ततमविश्वमनन्त रूप"।।

सन्दर्भ ग्रन्थाः:-

1-चाणक्यनीतिः (चाणक्य)
2-गीतगोविन्दम् (जयदेवः)
3-रामगीतगोविन्दम् (जयदेवः)
4-प्रणतिपञ्चाशिका (डा. सुभाष चन्द्र दास, विभागाध्यक्षः उत्कलविश्वविद्यालयः, वाणीविहारः, भूवनेश्वरः, ओड़शा)
5-श्रीमद्भगवतगीता (व्यासः)

****

एकादशी-स्वरूपम्

-मनोज कुमार पण्डा
शिक्षाशात्रप्रथमवर्षम्
Manoj19970panda@gmail.com

तिथिशब्दः 'तनु ' विस्तरात् इत्यस्मात् धातोः निष्पन्न।वर्धमानया क्षीयमानया वा चन्द्रकलया तन्यते कालविशेषः सा तिथिः।

“तन्यते कलया यस्मात् तस्मात्ता तिथयः स्मृताः”

तत्र पञ्चदश तिथयः भवन्ति । तिथि : शुक्लकृष्णपक्षभेदेन द्विधा दृश्यते। तत्र प्रतिपदेव तिथेः प्रारम्भरूपेण गणना क्रियते।तत्र पञ्चदश तिथिषु एकादशीतिथि भवति अन्यतमा प्रधाना च।एकादश्युपवास: नित्य - काम्यभेदेन द्विधा भवति। तथाच –

नित्यमेतद्व्रतं नाम सार्ववर्णिकाम्

सर्वाश्रमाणां समान्यं सर्वधर्मेष्वनुत्तमम्।

एकादश्यां न भुञ्जित पक्षयोरुभयोरपि ॥

तत्र नित्यत्वसाधकानि अष्ट संख्व्यकानि नित्यत्ववोधकवाक्यानि स्मृतिपुराणेषु च उदाहृतानि सन्ति। पुनः काम्यरूपेणापि कदाचिदनुष्टीयते।काम्यत्वं च सायुज्यादिफल श्रवणादवगम्यते। अष्टवर्षादारभ्य अशीतिवर्ष यावत् एकादश्युपवासे अधिकारी भवति जनः। अष्ट वर्षम् इति शब्देन कृतोपनयनम् इति बोध्यते। यथा –

अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यशीतिन्यूनवत्सरः।

एकादश्यमुपवसन् पक्षयोरुभयोरपि॥

युग्मवाक्यानुसारम् एकादशी परविद्धा ग्राह्या।यथा-

दशम्यामुपवासस्य न कुर्याद्वैष्णवैव्रतम्।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि॥

विशेषतः पुत्रवान् गृहस्थः शुक्लपक्ष एकादशीमवश्यमेव पालयेत् । वानप्रस्थिनः सन्यासिनश्च सर्वेऽपि शुक्लकृष्णपक्षभेदे एकादशीं नूनं पालयेयुः ।

पुनः एकादशी शुद्धा, दशमी विद्धा चेति द्विविधा भवति। तत्र दशमीवेधो द्विधा । यथा-अरुणोदयवेधः, सूर्योदयवेधश्चेति । यथोक्तं गारुडे-

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम् ॥

उदयात् प्राक् चतस्रघटिका अरुणोदयः । अस्याः नाम भवति सम्पूर्णा एकादशी ,तत्र अरुणोदय-एकादशी चतुर्विधा । यथा-अरूणोदयवेधः, अतिवेधः ,महावेधः,सूर्योदयवेधश्चेति ।पुनः सूर्योदयवेधो भवति द्विविधः । यथा- सन्दिग्धैकादशी , एवं संयुक्तैकादशी चेति ।पुनः अरुणोदयात् प्राक् निषेधकाले दशमी सद्भावेऽपि कदाचित् दोषः कल्पते । स च वेध: कपालवेध: इति नाम्ना भवति । अस्य स्वरूपं यत् –

अर्धरात्रे तु केषाञ्चिद् दशम्या वेध इष्यते ।

कपालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः ॥

ये एकादश्युपवासं कुर्वन्ति तेषां पक्षे कीदृशी तिथि : ग्राह्या इति विषये स्मृतिग्रन्थे वर्तन्ते यथा –

सम्पूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ॥

पुनश्च य: एकादशी उपवासं कर्तुं नितराम् असमर्थः स यत् किञ्चित् भक्षयित्वापि उपवसेत् ।यश्च एकादश्यां प्रमादात् भुनक्ति तस्य कृते चान्द्रायणं व्रतं प्रायश्चिन्तरूपेण प्रतिपाद्यते। यथा –

अर्के पर्वोदये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एकादशी व्रते किञ्चित् कर्म निषिद्धं भवति। यदि कोऽपि एतादृशं कर्म करोति तर्हि स किम् कुर्यात् इति विषये स्मृतौ उच्यते यथा-

स्तेनहिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्तैन्यं च हिंसनं।

प्रायश्चित्तं व्रतो कुर्याज्जपेन्नामशतत्रयम्।

मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोम्बुनिषेवणे।

अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥ पुनः-

ताम्बुलचर्वणे स्त्रीसम्भोगे मांसनिषेवणे।

व्रतलापे न चेत् कुर्यात् कृष्णावदभूजिवर्जनम् ॥

इति कृष्णैकादशीवद् भोजननिषेधमात्रपरिपालने तु ताम्बुलचवर्णादावपि न दोष इत्यर्थः। तत्र एकादशी तिथिषु संकल्पः करणीयः।" मन्त्रो यथा - " तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमाहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् " इति संकल्प : समाचरेत्। पुनः सुतकः एकादशीतिथिषु दानेन शुभफलं प्राप्यते। यथा-

सुतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम्।

दानं दत्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते। इति ॥

पुनः शुद्धा विद्धा- भेदेन एकादश्या : अष्टादश प्रकाराः भवन्ति। शुद्धैकादशी भवति नवविधा एवं विद्धैकादशी भवति नवविधा चेति। एतासु उपवासः सर्वैः कर्त्तव्य इति। उपवासासमर्थान् प्रति अनुकल्पमाहः –

अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि।

मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेच्छुभम् ॥

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम्।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च ॥

इति समासेन एकादशीस्वरूपं प्रतिपादितम्।

सन्दर्भ ग्रन्थाः-

- कमलाकरभट्ट प्रणित “निर्णयसिन्धुः”
- माधवाचार्यप्रणित “कालमाधवः”

श्रीजगन्नाथाभ्युदयम्

- सुधांशुशेखरदाश
शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्
Email -sudhansushekhar59@gmail.com

आर्यावर्तभारते प्राचीनकालादारभ्य अधुनापि नैकानां देवदेवीनां उपासना प्रचलति। बहु उपासकापि स्वत्यागवलेन,दैवीशक्त्या च भगवत्सत्तायाः सामाजीकरणं अकुर्वन्।भारतस्य प्रसिद्धेषु चतुर्धामेषु जगन्नाथधामः स्वतन्त्रः सुप्रसिद्धश्च।जगन्नाथक्षेत्रस्य व्याप्तिः बहुषु पुराणेष्वपि बहुधा कृता दृश्यते।

प्रसङ्गेस्मिन् स्कन्दपुराणस्य वर्णनमपि उदाहर्तुं शक्यते यथा –

अहो तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनं
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थं वालुकाचितं
नीलाचलेन महतां नध्यस्थेन विराजितम्
एकस्तनमिव पृथ्याः सुदूरात्परिभासितम् ।। स्कन्दपुराण-(1अ-11-12श्लोकं)

एतादृशाः नैकाः वर्णनाः दृष्टिपथमायान्ति।क्षेत्रस्थ जगन्नाथस्य महिमाप्रभावेन तस्य महत्वं वर्धितमस्ति।व्रह्मपुराणेपि वर्णितास्ति –

देहं त्यजन्ति पुरुषास्तत्र ये पुरुषोत्तमे
कल्पवृक्षसमासाद्य मुक्तास्ते नात्र संशयः
वटसागरयोर्मध्ये ये त्यजन्ति कलेवरम्
ते दुर्लभं परं मोक्षं प्राप्नुवन्ति न संशयः ।। व्रह्मपुराण-(117अ,16-17श्लो)

तत्रत्यः देवः क्षेत्रस्थ जनानां देवः इति न,परन्तु सः जगन्नाथसञ्ज्ञया सर्वस्य चराचरस्य देवरूपेण क्षातित्वमवाप्नोत्।अधुना भगवान्जगन्नाथस्य यं स्वरुपं दृष्ट्वा जनाः अतरत् तरन्ति चा।सः रूपः कालक्रमेणागतः,पूर्वं नासीत्।कथमेतादृशं वभूवेति चर्चामः।

बहुकालाद् प्राक्, अवन्तीनगरे (अधुनातनमध्यप्रदेशः) इन्द्रद्युम्नेति राजा शशास।तस्य राणी पतिव्रता गुण्डिचेति नाम्ना ख्यातासीत्।उभयौ विष्णुभक्तौ,सदाचारिणौ च आस्ताम्।एकदा प्रातः विष्णुपूजनसमये राणिगुण्डिचायाः नेत्रयुगले अश्रुणि दृष्ट्वा कारणमप्राक्षीत् राजा।साक्षात्चर्मचक्षुषा विष्णुदर्शनं कारणभूतमित्यवोचत्।ततः राजपुरोहितपरामर्शेण विद्यापति नाम्ना ब्राह्मणविष्णुभक्तं अन्वेषणाय आदिष्टम्।राजाज्ञया महाविष्णोः अन्वेषणाय समाङ्गल्याक्षतं प्रस्थितः विद्यापतिः। मुखे श्रीविष्णोः नमोचार्य सिप्रानद्युपकण्ठे यात्रारभ्य प्रकृतिमनुभव्य पशुपक्षीणां मधुरसम्पर्कं पश्यन् सानन्दं

क्रमश: उत्कलभूमिं पस्पर्श।मार्गे वहुमनिषीणां सज्जनानां च सम्पर्कादेव श्रीविष्णो: प्राप्ति: पुरुषोत्तमक्षेत्रे सम्भवमिति तथा क्षेत्रपरिसीमा माहात्म्यञ्चापि जज्ञौ।तेषां शुभांसयानि स्वीकृत्य उत्कलप्रदेशस्य गङ्गारूपेण प्राप्तक्षाता चिरस्रोता छतिशगडप्रसूता महानदीं ददर्श, अवजगाहे च।तस्मिन्नेव मार्गे नदीतटस्थजनजीवनशैलीमनुभवन् तटस्थं बहुतीर्थस्थानमटित्वा अन्विष्टश्रीविष्णुं हृदि ध्यात्वा कस्मिञ्चित् वनभूमिं जगाम।

समपे सदर्पं पूर्वश्रुतं व्रह्माद्रीनगं दृष्टिपथैव दण्डायमानम्।झटिदेवाक्रम्यमाणेभ्य: पशुभ्य: आत्मानं सुरक्षाय विद्यापति: अज्ञात्वेव उच्चशिखरादध: पपात।तदासीत् पवित्रमहानदीतीरं,तस्मिन्नेव तीरे तिस्र: स्नानरताः वालिकाः ददर्श।तदानीं पतदपरिचितं युवानं दृष्ट्वा मानविकतया सल्लजमागत्य उपचारादिकं चक्रु:।सुश्रुषाकाले परिचयवशात्तस्मादेका निषादराजकन्या ललिता,अन्ये द्वे सख्यौ इति प्राप विद्यापति:।ता: शरीरावस्थां विज्ञाय,वचोभि: साधु स्यादिति ज्ञात्वा च नगरं प्रति आगत्य भवता विश्रामं स्वीकरणीयमिति सश्रद्धमुचु:।उत्कलीयानामातिथ्येन जातविमुग्ध: विद्यापतिरपि नान्योपायो भूत्वा निषादनगरीमवाप।तत्र सेवया राजप्रकोष्ठे निद्रावशग: जात:।प्राप्ते काले निषादराजविश्वावशुः आगत्य सर्वाभ्य: सर्वं वृतान्तं शुश्राव।तदानीं भग्ननिद्रा विद्यापतिः पादौ निपत्य प्रणामं व्याजहार।तस्मादुत्तमं स्नेहं शुभाशिषञ्च प्राप।

एवमेव सुस्नेहवशात् तत्र वहुदिनानि सुन्दरतया व्यतितानि।कन्याललितया साकमपि स्नेहसम्भाषणानि जातानि।एकदा ललिताया: नेत्रे लोतकविन्दुन् दृष्ट्वा कारणं पृष्टे सति सव्रीडया तस्या: सहचरीसखीनां पणिग्रहणं निर्दिष्टमिति उक्त्वा रुरोद।विद्यापत्यपि सशोकं ललितादुखापनोदनार्थं प्रस्तावं ददौ।तदासीत् विद्यापतिललिताया: पाणिग्रहणम्। एतच्छ्रुत्वा ललिता प्राह- भोः विप्र भवान् कुलिन: शास्त्रज्ञश्च,अहं तु निषादकन्या,आवाम् मिलनं संसारमङ्गीकरोति वा ? एवं बहु पृष्टे सति विद्यापतिः सर्वं शास्त्रवाण्या निराकृत्य काण्डे आगते,"पितृदत्तकन्या" इति वचनानुसारं विश्वावशोरुपस्थित्या करग्रहो जात:।परन्तु लक्ष्यं किमासीत्तस्य ?अधुना मार्गभ्रष्ट:।अनेन वन्धनेन पिडीत: बहुवारं अन्वेषणाय गुप्तप्रस्थातुं कृतप्रयत्न: निराशश्च।कदाचित् एकस्मिन् प्रभाते सजलं सपुष्पफलं च विश्वावशो: कुत्रापि गमनं दृष्ट्वा तस्य मार्गमन्विष्य जातनिराश:,परन्तु तस्यागमनसमये सुवासितचन्दनसुगन्धिभि: तस्य काया व्यापृता।एतस्य रहस्योन्मोचनाय ललिता एव मार्गमिति मत्वा जगाम।तां सर्वं विज्ञाय अहं तत्देवस्य दर्शनाभिलिषीति उवाच।श्रृत्वा ललितापि स्तम्भीभूता,मम पितरं विना अन्येभ्यः तस्मिन् विषये न वक्तव्यमित्यपि प्रचकाशे।

पुन: भर्तुरिछापूर्तये कथंचित् पितरं निवेद्य समयानुगुणं तेन ओमिति उक्तरीत्या दर्शनार्थं एकस्मिन् प्रभाते कृतनित्यकर्म: विद्यापतिः उद्यत:।तस्मिन्नेव समये विश्वावशुना एकं सर्तः स्थापितः,यथा स: कृष्णकर्पटिका अक्षीणौ निवद्ध्य नीत्वा दर्शनानन्तरं तस्मिन्नेवावस्थायां आनयति

येन विद्यापतिः गमनागमनमार्गं न जानीयादिति। विद्यापत्यपि तथैव गतवान्।उपायं विचिन्त्य पत्नी ललितातः सर्षपवीजान् स्वीकृत्य विश्वावशोरज्ञानेनैव गमनमार्गे व्रह्माद्रीपर्वतस्थां व्याघ्रगुहां यावत् विकिरितवान्।तत्र गुहायां गुप्तरूपेण विराजन्ते परमेश्वरः अन्विष्टदेवता श्रीविष्णु:।ततः अन्तः प्रविश्य विद्यापति: श्रीईन्दनीलमणिविग्रहं ददर्श तथा विश्वावशुरपि पूजां चकार।ततः तयोः प्रस्थानं जातम्।

तदनन्तरं विद्यापतिमनसा राजकार्यसम्पादनं एकमेव मूलभूतलक्षं,तस्मिन्नेव सः निरन्तरं जर्जरितः।कालः अतीतः, तस्मिन्नेव काले चतुर्मेघसमन्वयेन अवारितवारिधारा पतिता,विकिरिताः सर्षपाः अपि अङ्कुरिताः। तदा विद्यापतिः सद्याङ्कुरितसर्षपमन्विष्य विश्वावशोरागमनानन्तरं गत्वा अद्भुतव्रह्मविग्रहं दर्शनं कृत्वा तस्मात् प्रमाणत्वेन सर्वान् विहाय साङ्गचन्दनतुलसीदलं गुप्तप्रस्थानं चकार। परन्तु ललितायाः निष्कपटप्रेमं तथा निषादानामातिथ्यं वारम्बारं पृष्ठतः कृतघ्नेति आह्वयनस्ति।अग्रेसरः विद्यापतिः।

तदानीं तत्क्षणादेव कुटिरे भग्ननिद्रा विश्वावशुः माधव.... इति वदन् झटिदेव गुहां प्राप,परन्तु तत्र केवलं वालुकामयं,ससज्ञाहीनः तत्रैव पतितः।निषादनगरेऽपि विव्रतास्सर्वे। तदानीं गुहायां विश्वावशुः दिव्यवाणीं शुश्राव-'' भोः भक्तप्रवर! चिन्तनेनालं भवतः भक्तिः,पूजा च वृथा न याति।जगत्कल्याणाय अहं प्रकाशिष्ये '' इति श्रुत्वा सक्रन्दं आगछनस्ति।

सर्वं विभावयन्तं गछन्तं च विद्यापतिं राजाज्ञया आगताः अवन्तीराजदूताः अरण्यमार्गैव जगृहुः, तं नीत्वा दरवारं च प्रापुः।तत्र सर्वं विनिवेदितं प्रमाणं दर्शितं च।राजापि साग्रहं ससैन्यं च तत्स्थानं प्राप,तत्र गत्वा सोऽपि वालुकामयं ददर्श, तत्र विद्यापतिः पूर्वदर्शने प्राप्तानुभूतिं स्कन्दपुराणदिशा वर्णयति

इन्द्रनीलमयो देव आस्ते चक्रगदाधरः।

एकाशीत्यङ्गुलमितः स्वर्णपद्मोपरि स्थितः।।

ततः तत्रापि दिव्यवाण्या श्रीविष्णुः पुरुषोत्तमक्षेत्रे दारुरूपेणागमिष्यतीति ज्ञात्वा पुनः महोदधितीरं प्रतस्थौ।तत्र कोणाघातेन स्थानं चकम्पे।तदानीं महोदधौ महादारुः आगतः,अधुना तं तीरं प्रति आनेतुं सर्वे सचेष्टविफलाश्च।तदानीं राजा अनाहारेण कुशसर्य्यायां शयित्वा आनर्द।"अहं भक्तपराधिनः" इति वाणीं सार्थकीकर्तुं राजानं स्वप्ने उवाच – ''भोः राजा मम प्रियभक्तः विश्वावशुः अधुना मामनवाप्य अनाहारेण सशोकं च सर्य्यायां अस्ति,यदि सः आगत्य करस्पर्शं करोति चेत् दारुः स्थलं प्रति आयास्यति'' इति वाचं निशम्य राजा इन्दद्युम्नः निषादनगरीं प्राप्य सगौरवं विश्वावशुमानीय करस्पर्शं कृतवान्।तदानीं झटिदेव दारुः भूमिं प्रति आगतः।

एतस्य विषये ऋग्वेदेऽपि किञ्चित् प्रमाणं दत्तमस्ति यथा-

अदो यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम्

तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ।।(ऋ-१०म-१५५सु-३म)

"सर्वं रहस्यं पुरुषोत्तमस्य देवा: न जानन्ति कुतो मनुष्य:" इति वाक्यमाधारिकृत्य स्वयं श्रीविष्णु: वृद्धवर्धकीरूपेणागत्य स्वस्वरूपं कलेवरं च निर्मितवान्।राजा इन्द्रद्युम्नोऽपि सुविशालं सूच्चं च मन्दिरं निर्मीय,वेदपतिब्रह्माणमामन्त्र्य मूर्तिन्यासमन्दिरप्रतिष्ठादिकं परिसम्पाद्य मन्दिरं विश्ववासीनां कृते समर्पितवान्।ततरारभ्य श्रीविष्णु: दारवीयकलेवरे मानवीय लीलया च सर्वानाकर्ष्य भक्तजनानां सर्वस्वरूपेण दुष्कृतां कालदण्डरूपेण च तत्रैव विराजते।तस्य माहात्म्यं गुणं चाप्यवर्णनीयमिति शाश्त्रोक्तमस्ति यथा -

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे।
सुरतरुवरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी।।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालम्।
तदपि तव गुणानामीशः पारं न याति ।।

ग्रन्थऋणं

ललिता उपन्यासः - डा. भारत भूषण रथ: (साहित्यविभागः) ,उपनिदेशक: ,तिरुपति विद्यापीठम् ,आन्ध्रप्रदेश:

स्कन्दपुराणम्(उत्कलखण्ड:)

व्रह्मपुराणम्

ऋग्वेद:

****

अन्तर्जाल कक्षायाः गुणाः दोषाः च

-प्रबीना निखिल

अन्तर्जालकक्षा इति अन्तर्जालमाध्यमेन संचालितः पाठ्यक्रमः। ते सामान्यतया शिक्षणप्रबन्धनव्यवस्थायाः माध्यमेन संचालिताः भवन्ति, यस्मिन् छात्राः स्वस्य पाठ्यक्रमस्य पाठ्यक्रम शैक्षणिकप्रगतिं च द्रष्टुं शक्नुवन्ति, तथैव सहछात्रैः सह स्वपाठ्यक्रमप्रशिक्षकेन च सह संवादं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

अन्तर्जालमाध्यमेन क्रियमाणः पाठ्यक्रमः अन्तर्जालवर्गः । ते सामान्यतया शिक्षणप्रबन्धनव्यवस्थायाः माध्यमेन संचालिताः भवन्ति, यस्मिन् छात्राः स्वस्य पाठ्यक्रमस्य

पाठ्यक्रमं शैक्षणिकप्रगतिं च द्रष्टुं शक्नुवन्ति, तथैव सहछात्रैः सह स्वपाठ्यक्रमप्रशिक्षकेन च सह संवादं कर्तुं शक्नुवन्ति।

गुणाः

विचित्रता अस्ति, यत् छात्राः समये एव ऑनलाइन वर्ग सम्मिलितुं सज्जाः भवेयुः। एतदतिरिक्तं गृहे एव कक्षाः भवन्ति, अतः मातापितृणां किञ्चित् पर्यवेक्षणं भविष्यति। छात्राणां कृते दत्तसमये नियुक्तकार्य सम्पन्नं कर्तुं प्रतिस्पर्धात्मकबुद्धिः अपि भविष्यति।

अन्यत् विशेषता अस्ति यत् कस्मिन् अपि कोणे ऑनलाइन कक्षाः उपस्थिताः भवितुम् अर्हन्ति। उत्तमेन अन्तर्जालसम्पर्केन, लैपटॉप, मोबाईल, टैब्लेट् वा सह कुत्रापि कक्षासु उपस्थितिः कर्तुं शक्यते। अध्ययनेन ज्ञायते यत् बालानाम् ध्यानं वर्धितम् अस्ति । तत्र छात्राः सन्ति ये मीलदूरे विद्यालयम् आगच्छन्ति। छात्राः मातापितृभिः स्ववाहनैः अन्यैः सार्वजनिकयानैः वा विद्यालयं आनीयन्ते। एतदतिरिक्तं भवद्भिः नूतनानि वस्त्राणि, पुटम् इत्यादीनि क्रेतव्यानि भविष्यन्ति। विशेषं तु एतत् यत् एतत् धनं ऑनलाइन क्लास् मार्गेण रक्षितुं शक्यते। केचन छात्राः कोलाहलात् दूरं भूत्वा अध्ययने एकाग्रतां प्राप्तुं रोचन्ते। कक्षासु केचन छात्राः अन्येषां अध्ययनं निरुत्साहयन्ति, कक्षायां ध्यानं दातुं बाधकं च निर्मान्ति । एतस्मात् सर्वेभ्यः ऑनलाइन कक्षाः राहतं प्राप्नुयुः। छात्राः शान्ततया उपविश्य शिक्षितुं समर्थाः भवन्ति।

दोषाः

यदि छात्राः गृहे एव तिष्ठति तर्हि तेषां कृते उत्तमभोजनव्यवहारस्य अनुसरणं कर्तु शक्नोति। > दीर्घकालं यावत् उपविष्टे सति ऑनलाइन कक्षासु छात्राणां कृते घण्टाभिः यावत् उपविश्य पटलं प्रेक्षितुं भवति। ५ तः ५ घण्टाः सङ्गणकस्य पुरतः अथवा मोबाईलफोनस्य पुरतः केन्द्रीकृताः भवेयुः। नेत्रेषु प्रभावं कर्तुं शक्नोति। शिरोवेदना, पृष्ठवेदना च भवति।

> जंगमदूरवाण्याः, अन्तर्जालस्य च उपयोगेन अध्ययनात् ध्यानं विचलितं भविष्यति।

> ग्राम्यक्षेत्रेषु जनानां कृते अन्तर्जालसम्पर्कः प्रमुखा समस्या अस्ति। यदि जालम् अतिमन्दं भवति तर्हि तत् ऑनलाइन-वर्ग गम्भीररूपेण प्रभावितं कर्तुं शक्नोति।

> यदा ऑनलाइन कक्षाः आरब्धाः तदा छात्राः चतुर्णा भित्तिमध्ये एव सीमिताः आसन्। कस्यचित् सह प्रत्यक्षतया संवादस्य आवश्यकता नास्ति। मनः प्रभावितं करोति

****

GPS Map Camera
पुरानात्तुकारा, केरल, भारत
H544+6V8, पुरानात्तुकारा, केरल 680553, भारत
Lat 10.555554°
Long 76.158142°
23/02/24 08:13 AM GMT +05:30
Google

GPS Map Camera
पुरानात्तुकारा, केरल, भारत
H544+6V8, पुरानात्तुकारा, केरल 680553, भारत
Lat 10.555653°
Long 76.158354°
23/02/24 07:43 AM GMT +05:30
Google

SHIKSHA SHASTRY (2022-2024)